

*Keizer in de knel. Het verblijf van Wilhelm II in Nederland,
1918-1941*

Masterscriptie Geschiedenis

Specialisatie Vaderlandse Geschiedenis / Political culture and national identities

Universiteit Leiden

Jaap-Jan de Rooij, s0812404

29 juni 2012

Begeleider: dr. Dennis Bos

*Was hilft des Purpurs Majestät,
da sie vergeht?
Was hilft der grösste Überfluss,
weil alles, so wir sehen,
verschwinden muss?
Was hilft der Kitzel eitler Sinnen,
denn unser Leib muss selbst von hinnen?
Ach, wie geschwind ist es geschehen,
dass Reichtum, Wollust, Pracht
den Geist zur Hölle macht!*

Johann Sebastian Bach, recitatief uit Cantate 75 (1723)

*Afbeelding voorzijde: portret van Wilhelm uit 1925, door hemzelf geschonken aan Julius Röntgen.
Nederlands Muziek Instituut, Den Haag, Archief Röntgen.*

Inhoudsopgave

Inleiding		04
Hoofdstuk 1	Spa – Eysden – Amerongen – Doorn	28
Hoofdstuk 2	Wilhelm en het Oranjehuis	44
Hoofdstuk 3	Hertrouw met Hermo	58
Hoofdstuk 4	Wilhelms 70 ^{ste} verjaardag	77
Hoofdstuk 5	‘Wetenschappelijke’ bijeenkomsten	86
Hoofdstuk 6	Van nationaal-socialisme tot overlijden	100
Conclusie		130
Bronnen en literatuur		133
Bijlage		137

Inleiding

In juni 2011 was het zeventig jaar geleden dat ex-keizer Wilhelm II van Duitsland in het Nederlandse plaatsje Doorn overleed. Nadat hij zo'n dertig jaar de leider was geweest van het machtige Duitsland, sleet hij na het fiasco van de Eerste Wereldoorlog de laatste periode van zijn leven in het buurland aan de Noordzee. Het leven van Wilhelm II mag nog steeds op veel belangstelling rekenen. De restauratie van Huis Doorn, waar Wilhelm van 1920 tot 1941 heeft gewoond, en het mausoleum waar zijn stoffelijk overschot nog steeds berust, hebben herhaaldelijk aandacht gekregen in de pers. Jaarlijks brengen nog altijd zo'n tienduizend Duitsers een bezoek aan Huis Doorn, al dan niet met het karakter van een bedevaart. Het was immers 'hun' laatste keizer, die regeerde toen Duitsland een enorme moderniseringsslag maakte.

In deze scriptie wordt het verblijf van Wilhelm II in Nederland onder de loep genomen. Niet alleen Doorn, maar ook de toedracht van Wilhelms komst en zijn aanvankelijke onderkomen, Kasteel Amerongen, hebben een plaats gekregen. Een selectie van belangrijke momenten en thema's uit de periode 1918-1941 wordt in een zestal hoofdstukken behandeld. Meer nog dan op wat er feitelijk is voorgevallen, richt dit onderzoek zich op de beeldvorming rond Wilhelm. De implicatie daarvan is dat ook bronnen waarvan de betrouwbaarheid te wensen over laat, besproken kunnen worden. Het gaat dan niet primair om de vraag wat er wel en niet waar is aan de informatie uit deze bron, maar veel meer om de motivatie van de auteur: welk belang had hij of zij erbij om een bepaald beeld van Wilhelm neer te zetten?

Het theoretisch kader van deze scriptie is ontleend aan de recent verschenen bundel *Monarchy and exile. The politics of legitimacy from Marie de Médicis to Wilhelm II*.¹ Hierin worden naast keizer Wilhelm zo'n vijftien andere vorsten besproken die min of meer hetzelfde lot moesten ondergaan als Wilhelm. De meerwaarde van de bundel is dat de auteurs overtuigend laten zien welke overeenkomsten en verschillen er tussen de diverse gevallen bestaan. Kernthema's zoals nationalisme, oorlog, financiën, *Bildung* en de hoop op restauratie van de monarchie komen steeds ter sprake. In deze scriptie wordt het specifieke geval 'Wilhelm II in Nederland' aan deze thema's getoetst. De kernvragen die als rode draad door *Monarchy and exile* lopen, zijn: Hoe probeert de verbannen vorst(in) zijn of haar status als monarch te legitimeren? Welke (politieke) tactiek zet hij of zij daarvoor in?

¹ Philip Mansel en Torsten Riotte (red.), *Monarchy and exile. The politics of legitimacy from Marie de Médicis to Wilhelm II* (Basingstoke etc. 2011).

De aanleiding voor het uitgeven van de bundel *Monarchy and exile* was een tweedaagse conferentie in het German Historical Institute te Londen. Doel van deze bijeenkomst was 'to establish a coherent framework for studying monarchies and exile from c.1500 to the present, dealing with the topic on the organizational, the dynastic and the political levels.'² Ondanks de brede tijdsafbakening (1500-1941) blijft toch onduidelijk waarom men geen gevallen van koninklijk ballingschap ná 1941 heeft besproken. Is er na 1941 nooit meer een vorst *in exile* geweest? De geschiedenis van Nederland zelf bewijst het tegendeel: koningin Wilhelmina verbleef van mei 1940 tot mei 1945 in Londen, gevlucht voor Hitlers legers. Deze vorstin, die in 1918 werd geconfronteerd met de asielaanvraag van keizer Wilhelm II, moest vlak voor zijn dood zelf de wijk nemen. Anno 2012 lijkt het optreden van Wilhelmina meer in de belangstelling te komen. De oud-ministers Els Borst en Gerrit Zalm stelden in het boek *Judging the Netherlands* dat Wilhelmina in Londen heeft nagelaten aandacht voor de Jodenvervolging te vragen.³ In hoofdstuk 6 van deze scriptie wordt de relatie tussen Wilhelm II zelf, het nationaal-socialisme en de houding tegenover de Joden nader belicht.

Het doel en nut van de bundel *Monarchy and exile*, aangevuld met deze korte uitweiding over koningin Wilhelmina, is om helder te krijgen hoe gecompliceerd monarchaal ballingschap in feite is. Zonder te kijken naar vergelijkbare gevallen als dat van 'Wilhelm II in Nederland' kan niet worden vastgesteld wat er nu zo bijzonder was aan het verblijf van Wilhelm in Amerongen en Doorn. Van elke auteur die een artikel voor *Monarchy and exile* heeft geleverd, is het betoog in drie of vier punten samen te vatten. Hieronder zal van elk artikel die kern worden genoemd en vervolgens in het kort worden toegepast op het specifieke geval van keizer Wilhelm. Een gedetailleerde uitwerking volgt in de zes hoofdstukken van de scriptie. Door de compacte behandeling in deze inleiding en het handhaven van belangrijke Engelse begrippen wordt ook aan de opzet van de bundel recht gedaan.

De redacteuren van de bundel, Mansel en Riotte maken duidelijk dat een monarch in ballingschap niet alleen betrekking heeft op de persoon zelf, maar ook de internationale gemeenschap beïnvloedt.⁴ De auteurs wijzen op het 'epische element' van een koning in ballingschap. In de Oudheid was het de Griekse koning Ulysses (Odysseus) die zijn *oikos*

² Real Casa di Borbone delle Due Sicilie, programma van de conferentie op 14 en 15 december 2007. Zie http://www.borbone-due-sicilie.org/english/news_monarchyandexile.html (geraadpleegd op 16 maart 2012).

³ 'Oud-politici willen excuus Nederland voor jodenvervolging', *NRC Handelsblad*, 4 januari 2012. Vgl. ook het opinie-artikel van Martin Sommer, 'Wilhelmina, voorheen heldin, zit anno 2012 in de beklagdenbank', *de Volkskrant*, 7 januari 2012.

⁴ Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 4.

moest verlaten. Hij keerde na lange tijd echter weer terug, versloeg degenen die zijn plaats hadden ingenomen en werd hersteld in zijn koningschap.

Heidi Mehrkens geeft in haar bespreking van keizer Napoleon III een vierledige basis voor handelingen in ballingschap. Een 'slim' vorst werkt al vanaf het moment dat hij aan de macht komt aan deze vier zaken, die zeer nauw met elkaar samenhangen. Ten eerste gaat het om *strategies of self-presentation*. De verbannen vorst dient te beschikken over een bepaald intellectueel kapitaal om duidelijk te maken wat zijn presentie (en terugkeer!) onmisbaar maakt. In veel gevallen beroepen vorsten zich daarbij op hun koningschap als van God gegeven, het *droit divin*. In de tweede plaats betreft het *experience in dealing with the media*. Vorsten moeten leren omgaan met de media en proberen deze vaak te 'lijmen' door bepaalde privileges te verschaffen.⁵

In de derde plaats gaat het om *prestige*. Dat het 'handig' en zelfs noodzakelijk is voor een monarch om zich bij verschillende bevolkingsgroepen geliefd te maken, beseften de vorsten doorgaans heel goed. In hoofdstuk 5 wordt dit punt verder uitgewerkt. Daar zal blijken dat Wilhelm II zich als een *homo universalis* wilde ontwikkelen om mee te kunnen praten over en te kunnen participeren in zoveel mogelijk deelgebieden van de samenleving, óók in de geschiedwetenschap. Het vierde aspect dat tot de 'basisuitrusting' van een verbannen vorst behoort, is het inzetten van zijn *repertoire of contacts and knowledge of ruling*. Om het laatste meteen toe te passen: Wilhelm II was zo'n dertig jaar aan de macht geweest voordat hij naar Nederland vluchtte. In die tijd had hij een groot netwerk opgebouwd. In diverse bronnen wordt bovendien expliciet genoemd dat hij een uitzonderlijk goed geheugen had. Wilhelm onthield zeer veel achtergrondinformatie over de personen met wie hij omging.⁶ Persoonlijke contacten hebben ook een rol gespeeld bij het vinden van een verblijf in Nederland. In 1909 had de keizer al kennisgemaakt met de gastvrijheid van de adellijke familie Bentinck. Daarnaast was hij familie van koningin Wilhelmina.⁷

⁵ Het mediabeleid van Wilhelm laat zich illustreren aan de hand van Friedrich Nowak en Randolph Churchill. Eerstgenoemde was rond de 70^e verjaardag van de keizer veelvuldig in Huis Doorn. Hij kreeg zelfs gedurende een langere periode het monopolie op geautoriseerde publicaties over de ex-keizer. Ook de zoon van Sir Winston Churchill, Randolph (journalist van beroep) is op bezoek geweest maar de keizer was van zijn onbeschaafde gedrag en zijn brutale vragen niet gecharmeerd.

⁶ Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 149.

⁷ Huitema, *Nederlandse trots achter een Duitse façade. Motieven voor het behoud van Huis Doorn, 1945-1952* (masterscriptie Algemene Geschiedenis, Groningen 2007) 15. Zie <http://www.geschiedenisgeschreven.nl/files/Scriptie%20Huis%20Doorn.pdf> (voor het laatst geraadpleegd op 18 februari 2012). 'Het eerste bericht dat Wilhelm ontving, was een telegram van koningin Wilhelmina, zijn nichtje.' Volgens Hans van den Berg is dit verband echter onjuist. Mededeling Hans van den Berg, Huis Doorn, 26 maart 2012.

Peter Hicks gebruikt de termen *micro-empire* en *micro-manager* om Napoleons ballingschap op Elba te beschrijven, maar ze kunnen evengoed worden toegepast op Wilhelm II in Nederland.⁸ John Cronin sluit daar in dezelfde bundel bij aan en benadrukt dat er geen groot bureaucratisch apparaat nodig is om politieke macht uit te oefenen.⁹ Hij roept de drie traditionele taken van een koninklijk hof in herinnering: belastinginning, militaire zaken en rechtspreken (*dispensing justice*). Vervolgens betoogt Cronin dat het handhaven van deze taken bepalend is voor de mate waarin de verbannen vorst er nog een volwaardig hof op na kan houden. Essentieel daarbij is de symbolische functie die er vanuit gaat. Een verdreven monarch zal zo lang mogelijk *royal seals* (bijvoorbeeld 'Wilhelm I.R.': keizer en koning Wilhelm) op zijn brieven zetten ter validatie van zijn positie. Dat is ook nodig om financiële middelen te verkrijgen. De hoofdgedachte van Cronin luidt eigenlijk: een hof in ballingschap is machtiger dan je zou denken.¹⁰

Toby Osborne wijst op de formele status van de verbannen vorst. In hoeverre werd een vorst diplomatiek erkend in het gastland? Niet zelden probeerde de monarch zijn of haar imago als 'vader / moeder des vaderlands' te handhaven om voorkomen dat hij/zij uit de weg zou worden geruimd. In het geval van Wilhelm II werd van overheidswege de juridische commissie Loder, Struycken en Bles opgezet. Deze drie rechtsgeleerden moesten onderzoeken en verwoorden wat de formele juridische status van Wilhelm was. Kon een staatshoofd eigenlijk wel vervolgd worden voor oorlogsmisdaden? In Nederland waren er geen precedentes op dit gebied.¹¹ Hangende dergelijke onderzoeken was er een belangrijke rol weggelegd voor de monarch en zijn helpers: voordat een definitieve beslissing (tot rechtsvervolging) werd genomen, konden zij nog proberen de publieke opinie te beïnvloeden. Twee mogelijke manieren daarvoor waren het schrijven van apologieën ('Mein Gewissen ist rein, unser Herrgott weiß, das ich diesen Krieg nie wollte'¹²) en het simuleren van een ziekte om medelijden op te wekken. Wilhelm heeft in Amerongen maandenlang met een verband om zijn hoofd gelopen, een 'altes Ohrleiden' zou weer heftig hebben opgespeeld.

Naast de formele status van de vorst wijst Osborne met name op twee andere facetten. Ten eerste concurrentie ofwel personen die zich presenteren als potentiële

⁸ Peter Hicks, 'Napoleon on Elba: an exile of consent' in: Philip Mansel en Torsten Rott (red.), *Monarchy and exile*, 214-229 aldaar 219.

⁹ John J. Cronin, 'Monarchy and exile: the political activities of an exiled royal court and the role played by its Irish courtiers' in: Mansel en Rott, *Monarchy and exile*, 144-164 aldaar 159.

¹⁰ Idem, 159-160.

¹¹ Rolf ter Sluis, *De "Kaiser-quaestie": Nederland en de vlucht van Wilhelm II, november 1918-maart 1920* (Groningen 1994 / Doorn 1996) 102-103 en 108-115.

¹² Ilseman, memoires deel 1, 55 (november 1918).

troonopvolgers. Dat kan een familielid zijn (een kroonprins) of een extern invloedrijk man, zoals kardinaal Richelieu in Osborne's gevalstudie over Marie de Médicis.¹³ De relatie tussen de verdreven vorst en deze concurrent kan de eenheid van een *micro-empire* maken of breken. In de tweede plaats vraagt Osborne zich af welke verhouding bestaat tussen de dynastie van de banneling en die van het gastland en in hoeverre de herbergzame koning(in) de 'asielzoeker' financieel steunt. In hoofdstuk 2 van deze scriptie gaat het over de relatie tussen het Nederlandse Oranjehuis en de Pruisische Hohenzollerndynastie, en met name in hoofdstuk 6 wordt ingegaan op de potentiële troonopvolgers en concurrenten van keizer Wilhelm.

Ann Hughes en Julie Sanders zijn met name geïnteresseerd in de relatie met Engeland (soms zelfs 'Anglophilie'), de rol van vrouwen en 'performance, ritual and display'. De Nederlandse adellijke familie Bentinck had zowel Duitse als Engelse wortels. Een verre nazaat van deze familie Bentinck was graaf Godard van Aldenburg Bentinck. Hij verleende in 1918 onderdak aan Wilhelm in Amerongen (zie hoofdstuk 1). In 1688 ging Willem II, zoon van stadhouder Frederik Hendrik, naar Engeland om zijn schoonvader Jacobus II te verjagen. Willem werd uitgeroepen tot koning van Engeland en daarmee ontstond er een dynastieke band tussen Engeland en de Republiek.

Later zou er ook een dynastieke relatie ontstaan tussen de Hohenzollern en de Engelse royals. De moeder van keizer Wilhelm II was de oudste dochter van de Engelse Queen Victoria (1819-1901) die vanaf 1837 op de troon zat.¹⁴ Wilhelm was altijd erg op zijn oma gesteld.¹⁵ Wat betreft de invloed van vrouwen zal het in deze scriptie vooral gaan over Wilhelms eerste echtgenote (keizerin Auguste Viktoria, †1921), zijn tweede echtgenote Hermine prinses Von Reuss oudere linie (†1947) en zijn dochter Victoria Luise (1892-1980). De autobiografieën van Wilhelms tweede vrouw en Victoria Luise zijn bij het schrijven van deze scriptie erg nuttig geweest. Het betoog van Hughes en Sanders is door henzelf in een zin kernachtig samengevat: 'Women's practical activities contributed significantly to the survival of royalism in these hard times (...)'.¹⁶

In de bijdrage van William O'Reilly wordt onder meer het legitimiteitsvraagstuk bestudeerd. De auteur wil erachter komen hoe legitiem de opvang van een verbannen

¹³ Toby Osborne, 'A queen mother in exile: Marie de Médicis in the Spanish Netherlands and England, 1631-1641' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 17-43 aldaar 25.

¹⁴ Britannia, 'Victoria 1837-1901 AD', geraadpleegd via <http://www.britannia.com/history/monarchs/mon58.html> (16 maart 2012). Victoria had 4 zoons en 5 dochters, ofwel: van zijn moeders, Engelse kant had Wilhelm dus 8 ooms en tantes.

¹⁵ J.A. de Jonge, *Wilhelm II* (De Bataafsche Leeuw 1986) 25-26.

¹⁶ Ann Hughes en Julie Sanders, 'Gender, exile and The Hague: courts of Elizabeth, queen of Bohemia and Mary, princess of Orange in the 1650's' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 44-65 aldaar 45.

monarch is, in de ogen van het eigen volk, in de optiek van het gastvrije land en wat de visie van de internationale gemeenschap is. *Monarchy and exile* lijkt altijd verbonden te zijn met imperialisme, oorlog en machtsobsessie.¹⁷ Als de vorst eenmaal onderdak heeft gevonden, zal hij zich volgens O'Reilly al snel vastklampen aan zijn hobby's en de inrichting van zijn nieuwe onderkomen (in zoverre dat mogelijk is). Vaak kan de vorst niet veel meer dan door correspondentie en de ontvangst van gasten zijn *regnum et sacerdotium* (koningschap en priesterschap) symbolisch handhaven. Wilhelm II spelde in Doorn regelmatig een vooraanstaand bezoeker het *Komturkreuz* van de Hohenzollern op, zoals de Duitse oceaانvliegers Köhl en Hünefeld en de beroemde Franse pianist Henri Marteau.¹⁸

Ferenc Tóth vraagt zich af of de benaming 'verbannen vorst' wel zo'n geschikte aanduiding is. Was de persoon in kwestie vaak niet meer dan een 'émigré' of snood rebel?¹⁹ Stond voorafgaand aan de verbanning eigenlijk al niet vast dat de vorst of troonpretendent nooit een succes zou worden? Tóth kijkt graag nuchter naar het fenomeen en komt tot een genuanceerde conclusie. Enerzijds kan de vorst worden gezien als gangmaker in een 'bloody and hopeless war', anderzijds bestaat het beeld van 'holy image of a romantic national hero.'²⁰ Over Wilhelm II als de grootste oorlogsmisdadiger uit de Eerste Wereldoorlog wordt al bijna honderd jaar fel gedebatteerd. Zelf heeft hij altijd benadrukt de oorlog niet gewild te hebben. Daarbij positioneerde hij zich in toenemende mate als martelaar ('Is dit nu mijn loon op dertig jaar bekleding van een loodzwaar ambt?')²¹ en noemde herhaaldelijk zijn grote verdiensten op allerlei maatschappelijke terreinen.

Anna Keay filosofeert over de gedachte dat bij het verbannen van een vorst niet alleen een *persoon*, maar met hem of haar als het ware een geheel *systeem* (namelijk de monarchie) het land uit wordt gezet.²² Met het vertrek van Wilhelm kwam een einde aan bijna 600 jaar heerschappij van de Hohenzollern.²³ De voortzetting van de monarchie in het gastland was vaak niet meer dan een grote theatershow, zo betoogt Keay. 'Rituals' en 'performances' waren vooral bedoeld om indruk te maken op de naaste medewerkers van

¹⁷ William O'Reilly, 'A life in exile: Charles VI (1685-1740) between Spain and Austria' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 66-91.

¹⁸ Ilseman, memoires deel 2, 103 (op 7 juli 1928 waren de beroemde 'Bremen-vliegers' te gast op Huis Doorn) en 145 (op 11 september 1930 gaf Marteau een vioolconcert in Huis Doorn en werd daarvoor beloond door de keizer).

¹⁹ De eigenlijke betekenis van 'émigrés' ligt in de context van de Franse Revolutie.

²⁰ Ferenc Tóth, 'Emigré or exile? Francis Rákóczi and his exile in France and Turkey' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 91-102 aldaar 101.

²¹ Ilseman, memoires deel 1, 60 (19 november 1918).

²² Anna Keay, 'The shadow of a king?' Aspects of the exile of king Charles II' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 105-119.

²³ Stamvader van de dynastie was Frederik Wilhelm I (1688-1740), koning van Pruisen in de periode 1713-1740. J.A. de Jonge, *Wilhelm II* (De Bataafsche Leeuw 1986) 8.

de vorst, die de dagelijkse redevoeringen en tirades van de monarch tot vervelens toe moesten aanhoren. Voor Sigurd von Ilseman leek het of hij dan uren op dezelfde stoel zat vastgebonden. In hoofdstuk 5 wordt dieper ingegaan op de 'colleges' van Wilhelm.

Karen Britland bespreekt een bijzondere vorm van ballingschap: thuiskomen in het vaderland. De Franse vrouw van de Engelse koning Charles I, Henrietta Maria, vluchtte in 1644 namelijk terug naar haar geboorteland aan de overkant van Het Kanaal. De auteur is met name geïnteresseerd in 'issues of nationality and authority'.²⁴ Wat men zich vaak niet realiseert als het om keizer Wilhelm II gaat, is dat hij voor 50 procent een Engelsman was. Wilhelm gaf dat zelf ook ruiterlijk toe, en stelde zelfs dat hij zijn politieke inzicht te danken had aan zijn Engelse komaf: 'Ich habe englisches Blut, und deshalb verstehe ich etwas von Politik'.²⁵ Tot in de twintigste eeuw waren vorstenhuizen zeer nauw met elkaar verknoopt. Journalist René Zwaap, auteur van een kleine, populariserende biografie van Wilhelm, durfde zelfs te stellen dat de Eerste Wereldoorlog een uit de hand gelopen familieruzie was.²⁶ Britland benadrukt dat een verbannen vorst een spilfunctie kan vervullen tussen koningshuizen. In hoofdstuk 2 van deze scriptie komt onder meer aan bod dat Wilhelm en zijn echtgenote zich inspanden om een huwelijkskandidaat voor prinses Juliana te vinden. Daarbij stuitten ze op de autoritaire houding van koningin Wilhelmina, die van dergelijke koppelingspogingen niet was gediend.

Edward Corp brengt drie voorwaarden onder de aandacht waaraan een verbannen monarch zich moet houden om de gunst van zijn gastheer niet te verliezen. In de eerste plaats betreft dat het behouden van de 'juiste' religie, dat wil zeggen hetzelfde geloof als dat van de gastheer of gastvrouw. Ex-keizer Wilhelm II voldeed hieraan; hij was evenals koningin Wilhelmina en graaf Bentinck protestant. In de tweede plaats gaat het om gematigd (politiek) optreden. Ook voor Wilhelm was het van belang om voorzichtig te zijn met het uitlokken van monarchistische agitatie. De derde voorwaarde was dat er vooruitzicht op herstel van de monarchie moest zijn. Dit was tegelijkertijd het grote doel; zowel de gast als de gastheer moesten van harte in terugkeer van de banneling geloven, anders zou het zinloos zijn om het monarchale theater (zie Keay) in stand te houden. Toegepast op Wilhelm II gold dat hij rotsvaste hoop op terugkeer als Pruisisch koning en Duits keizer moest

²⁴ Karen Britland, 'Exile or homecoming? Henrietta Maria in France, 1644-1669' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 120-143 aldaar 121.

²⁵ Ilseman, *memoires* deel 1, 121 (6 november 1919).

²⁶ René Zwaap, *Wilhelm II – de laatste Kaiser* (Amsterdam 1991) 53. Voor een genuanceerde analyse, zie Miranda Carter, *De ondergang van het oude Europa. Drie dynastieën, één familie en de weg naar de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2010).

uitstralen. Het was voorts van levensbelang om zichzelf 'popular and respected' te maken.²⁷ Door Ilseman is overgeleverd dat Wilhelm II tenminste één keer een 'visioen' kreeg over zijn terugkeer. 'Der Kaiser sagt seinem Bruder [prins Heinrich, JR], daß die Monarchie am 28.Mai dieses Jahres in Deutschland wieder eingeführt würde. Beweis: drei Voraussagungen.'²⁸ Dit was eind februari 1928. Ilseman geeft geen nadere details over de drie voorspellingen, maar de boodschap is duidelijk.

Louis XVIII, besproken door Philip Mansel, verbleef evenals Wilhelm II 23 jaar in ballingschap, maar met een groot verschil: 'Exile had transformed him from a fugitive into a monarch.'²⁹ Louis werkte in relatieve stilte, 'with no outward splendour' in een kleine villa aan zijn toekomstige levenstaak. Onmisbaar hierbij was een kleine hofhouding, een *court* als 'centre of news and couriers' en de permanente beschikking over 'good publicists'. Dit gold ook voor Wilhelm II in Huis Doorn. Een ander aspect, verwoord door Mansel, is dat de concurrent van de verbannen vorst diens aanhang probeert weg te lokken ('to deprive of royal air').³⁰ Het doel hiervan was tweeledig: de banneling nog eenzamer maken dan hij al was, en zijn volgelingen of bedienden inlijven in het 'leger' van de feitelijke machthebber.

Samengevat is de vraag die Mansel stelt: In hoeverre was het ballingsoord een broedplaats van monarchisme en 'propaganda'? Wilhelm II is nooit teruggekeerd als vorst. Wel mijmerde hij (en ook Ilseman) over wie van Wilhelms (klein)zoons de meeste kans zou maken als zijn opvolger.

James Retallack maakte studie van de Saksische koning Johann (1801-1873). Het viel hem op dat deze vorst als zeer intelligent werd beschouwd.³¹ Of Wilhelm II ook een groot intellectueel was, komt in hoofdstuk 5 van deze scriptie aan bod. Verder dacht Retallack na over de feitelijke machthebber, dat was in veel gevallen niet de koning of keizer zelf. Bij koning Johann was het een invloedrijke baron die de touwtjes in handen had. In het geval van keizer Wilhelm II (en diens voorgangers Wilhelm I en Friedrich III) gaan er veel stemmen op om aan rijkskanselier Otto von Bismarck (1815-1898) de feitelijke macht toe te kennen. Ook al ontsloeg Wilhelm II in 1890 de 75-jarige oudgediende Bismarck, de vraag blijft in hoeverre Wilhelm II daarna nog wezenlijke stappen heeft gezet in de ontwikkeling van het

²⁷ Edward Corp, 'The extended exile of James III' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 165-177 aldaar 168-169.

²⁸ Ilseman, memoires deel 2, 87 (27 februari 1928).

²⁹ Philip Mansel, 'From exile to the throne: Europeanization of Louis XVIII' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 181-213 aldaar 181.

³⁰ Idem, 187.

³¹ James Retallack, "'To my loyal Saxons!' King Johann in Exile, 1866' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 279-304 aldaar 281.

moderne Duitsland.³² Retallack legt een rechtstreeks verband tussen koning Johann van Saksen en Wilhelm II. Het betreft de relatie tussen Saksen en Pruisen, die vaak vijandig was. 'So did the comments of insiders who ascribed pro-Saxon influence to Prussian King Wilhelm's wife Queen Augusta.'³³ Waar het hier om gaat is dat koningin Augusta, de grootmoeder van de latere keizer Wilhelm II, door haar huwelijk (in 1829) met Wilhelm I van invloed was op Wilhelms houding ten opzichte van Saksen. De Oostenrijks-Pruisische Oorlog van 1866, de Frans-Duitse oorlog en de ingewikkelde geopolitieke constellatie van het Duitse rijk zijn enkele van de belangrijkste elementen uit de voorgeschiedenis van de periode waarin Wilhelm II keizer van Duitsland was. Het is hier niet de plaats om ze uitgebreid te behandelen. Het gaat echter om het besef dat veel Duitsers, ook als zij Huis Doorn bezochten, ten diepste nog geen diepe verbondenheid met Pruisen gevoelden.

Ook Torsten Rlotte bespreekt in zijn bijdrage een verwante Duitse dynastie. Hij richt zich op koning George V van Hannover. Hannover was vanaf 1866 een 'provincie' van Pruisen. Rlotte begint zijn betoog met het huwelijk tussen Ernst August van Hannover, graaf van Brunswijk en Viktoria Luise (1892-1980), de enige dochter van keizer Wilhelm II. Het huwelijk werd in 1913 gesloten; op deze feestelijke gebeurtenis zouden voor de laatste keer alle Europese vorsten samenkomen. Een jaar later was in Europa de 'oercatastrofe van de twintigste eeuw' losgebarsten.

³² Vgl. Huitema, *Nederlandse trots achter een Duitse façade*, 9, die Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland* (Amsterdam 1996) 168-169 citeert. Wilhelm kon volgens Boterman in de periode 1894-1908 een belangrijk stempel zetten op de buitenlandse politiek dankzij een zwakke kanselier (zu Hohenlohe Schillingsfürst –tot 1900– en daarna Bernhard von Bülow). Boterman noemt het de tijd van Wilhelms 'persoonlijk bewind'.

³³ Idem, 293.

Afbeelding 0.1 Het huwelijk van Viktoria Luise en hertog Ernst August van Brunswijk, 1913. (Bron: *The Royal Forums*)

Na de oorlog tussen Hannover en Pruisen in 1866 trad was na 1878 een relatieverbetering ingetreden. Het was vooral aan Bismarck te danken dat Saksen, Hannover en Brunswijk op bescheiden schaal mochten blijven bestaan, met beperkte rechten. De hoofdgedachte van zowel het betoog van Retallack als Riotte kan in één zin worden weergegeven: '1866 saw a transformation of monarchical power in Germany. (...) Those who survived as monarchs would have to consider Prussia's goodwill to a much greater degree than before.'³⁴ Dit verklaart echter nog niet *waarom* Pruisen dan zo machtig werd. Het antwoord op deze vraag valt echter grotendeels buiten het kader van deze scriptie. Riotte geeft wel aan dat in 1910 het aandeel van Pruisen in het gehele Duitse rijk 65% was wat oppervlakte betrof en 62% wat bevolking betrof, ruimschoots de meerderheid dus. Naast '1866' en '1913' is een derde kernthema dat door Riotte besproken wordt de spanning tussen de oude aristocratie en de opkomende burgerij, een zeer karakteriserend verschijnsel van de 19^e eeuw. Dit had ook consequenties voor de koninklijke huwelijksmarkt.

³⁴ Torsten Riotte, 'Hanoverian exile and Prussian governance: King George V of Hanover and his successor in Austria, 1866-1913' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 305-334 aldaar 308.

De gevolgen van deze inteelt [nl. dat leden van Duitse vorstenhuizen alleen met elkaar trouwen] ziet men momenteel in alle vorstenhuizen. Wat hebben zich overal schandalen voorgedaan. Als ik alleen maar aan mijn zoons Auwi en Joachim denk' (beiden waren gescheiden). 'Maar wat is die vrouw van Oscar een prachtige vrouw, wat heeft ze een paar schitterende gezonde jongens en hoe uitstekend zijn ze opgevoed'. 'De prinsen moeten maar rustig een gezonde vrouw uit de adel of uit het volk kiezen. De oorlog heeft iedereen, prinsen, graven en gewone burgers op een hoop gegoooid.'³⁵

Dat gold ook voor de groep van zeven heren die zich direct na de Tweede Wereldoorlog hebben ingezet om Huis Doorn als museum in stand te houden. 'De betrokken heren waren duidelijk kinderen van hun tijd. Zij probeerden zich staande te houden in een tijd waarin de 'natuurlijke' machtspositie van de adel en het patriciaat op allerlei terreinen van de samenleving steeds minder vanzelfsprekend werd.'³⁶

Het sluitstuk van de bundel *Monarchy and exile* wordt gevormd door een artikel van John C.G. Röhl over Wilhelm II in Nederland. De auteur – al meer dan veertig jaar bezig met zijn omvangrijke biografie van Wilhelm – doet krachtige uitspraken, waarin hij wijst op de veronderstelde verwantschap tussen Hitler en Wilhelm. Röhl suggereert dat in Wilhelms hoofd ten diepste alle ingrediënten voor 'the ghastly brew [afgrijselijk mengsel] of Nazism' al aanwezig waren én hij doet alsof de Führer en de ex-keizer het best met elkaar konden vinden. Ook meent Röhl: 'His only real quarrel with the Führer was that Hitler would not restore him to the throne.'³⁷ Maar dat was nu juist het probleem, zoals in hoofdstuk 6 wordt uitgelegd. In feite is het artikel van Röhl een uittreksel van het laatste gedeelte van zijn derde Wilhelm-biografie-deel die in 2008 verscheen. Voor het huwelijk van Wilhelm met Hermine in 1922 heeft Röhl geen goed woord over: 'It was a shocking misalliance (...)'.³⁸ Nuancering van dit beperkte beeld vindt plaats in hoofdstuk 3 van deze scriptie.

Het meest opmerkelijk aan Röhl's betoog is de moeite die hij doet om de lezer te overtuigen van Wilhelms virulent antisemitisme. Diverse malen zou Wilhelm volgens Röhl hebben benadrukt dat de Joden (en Jezuïeten) *ausgerottet*, verdelgd moesten worden. Wilhelm heeft volgens de auteur zelfs 'a genocidal anti-Semitism well in advance of Hitler's regime' omhelsd.³⁹ Röhl baseert zich hierbij vooral op persoonlijke brieven van Wilhelm, en dat is relevant voor het tweede deel van deze inleiding waarin het concept 'beeldvorming'

³⁵ De Jonge, *Wilhelm II* (De Bataafsche Leeuw 1986) 151. Vgl. Ilseman, memoires deel 1, 187 (1 september 1921) voor het Duits.

³⁶ Huitema, *Nederlandse trots achter een Duitse façade*, 55.

³⁷ John C.G. Röhl, 'The unicorn in winter: kaiser Wilhelm II in exile in the Netherlands, 1918-1941' in: Mansel en Riotte, *Monarchy and exile*, 337-351 aldaar 338.

³⁸ Idem, 341.

³⁹ Idem, 343.

ter sprake komt. Want ook al kon het zo zijn dat de keizer dergelijke brieven schreef, is het maar zeer de vraag of die de publieke opinie over de vorst erg beïnvloed hebben. Daarmee komen we bij de hoofdvraag van dit onderzoek:

Welke beeldvorming rond keizer Wilhelm II bestond er tijdens zijn verblijf in Nederland van 1918-1941?

De afbakening qua tijd zal weinig vragen oproepen: in november 1918 kwam Wilhelm naar Nederland, en in juni 1941 overleed hij in Huis Doorn. De inhoudsopgave geeft kort weer welke thema's zijn uitgekozen. Ook worden die onderwerpen in deze inleiding toegelicht. De frase 'tijdens zijn verblijf' behoeft enige nuancering, want af en toe is gebruik gemaakt van literatuur die vele jaren na Wilhelms dood is verschenen, zoals de memoires van zijn dochter Viktoria Luise uit 1965 en die van Wilhelmina uit 1959. Enerzijds zijn dergelijke herinneringen gekleurd door wat er in de tussenliggende tijd is voorgevallen. Anderzijds ziet iemand jaren na dato vaak beter de samenhang tussen historische ontwikkelingen dan toen hij of zij er nog midden inzat en geen goed overzicht had. Eén begrip behoeft nog nadere toelichting: beeldvorming. Wat is beeldvorming eigenlijk? Socioloog en Amerika-deskundige A.N.J. den Hollander pleitte er in zijn oratie van 1946 al voor om dit concept meer te benutten in wetenschappelijk onderzoek. Zijn definitie van een beeld luidde (hier wat verkort weergegeven): 'het min of meer vage voorstellingscomplex van de ene groep over de andere.'⁴⁰ Den Hollander probeerde ook meteen het verschil tussen een beeld en een mening duidelijk maken. Iemand vormt zich een mening na het afwegen van twee of meer voorstellingen op hun aanvaardbaarheid. Een mening heeft doorgaans de connotatie meer *persoonlijk* gekleurd te zijn dan een beeld, dat veel meer ontstaat door eenheidsbesef binnen een groep en groepsdruk. Bij beeldvorming is er volgens Den Hollander veel eerder sprake van 'de wonderlijkste en gruwelijkste fantasiebeelden' over een bepaalde groep dan bij het vormen van een gefundeerde mening door een individu.

Overeenkomsten tussen beeldvorming en meningsvorming zijn in de eerste plaats dat ze beiden gebaseerd kunnen zijn op feiten en veronderstellingen. Een beeld is daarom nooit per definitie fout, maar wel vaak eenzijdig. In de tweede plaats kan het ontbreken van kennis in grote mate zowel een mening als een beeld en een (voor)oordeel beïnvloeden.

⁴⁰ A.N.J. den Hollander, 'Het andere volk. Een verkenning van groepsoordeel en groepsbeeld' in: idem, *Visie en verwoording. Sociologische essays over het eigene en het andere* (Assen 1968, oorspronkelijk oratie Universiteit van Amsterdam, 20 mei 1946) 1-22 aldaar 3.

Wie niet veel van Wilhelm afweet, zal bij beeldvorming over hem niet veel verder komen dan een oude man die dagelijks hout stond te hakken in de bossen van Doorn. In de derde plaats kunnen wedijver, antipathie en afgunst van de ene groep tegenover de andere groep bewust sterke negatieve beeldvorming in de hand werken. Ook dat was bij Wilhelm het geval. Door geallieerde oorlogspropaganda werd hij in de Eerste Wereldoorlog afgeschilderd als een grote misdadiger, en het beeld van Duitsers als hardwerkende lieden werd in Frankrijk gekoppeld aan de these of mythe van het Duitse streven naar beheersing van de wereld.⁴¹ Beeldvorming wordt volgens Den Hollander door zeer veel factoren beïnvloed, zoals opvoeding, cultuur en schoolonderwijs. Verder heeft men, in het algemeen gesproken, van heel veel zaken helemaal geen bepaald beeld. Daarnaast is een beeld vaak statisch en nauwelijks vatbaar voor aanpassing. We spreken dan over een stereotype.

Tegelijkertijd kan het beeld dat iemand van iets heeft ook heel dynamisch zijn. Dit wordt dan veroorzaakt door het tegengaan van kennisgebrek over het onderwerp. In het geval van Wilhelm impliceerde dat voor dit onderzoek: heel veel bronnen en literatuur lezen. Na elk bestudeerd werk – waaronder ook pennenvruchten van de ex-keizer zelf – verschoof voor de auteur van deze scriptie het beeld van Wilhelm weer. Een laatste manier die Den Hollander noemde om een beeld bij te stellen, is het brengen van een bezoek aan de plaats waar ‘het’ allemaal gebeurde.⁴² De auteur van deze scriptie heeft tweemaal Huis Doorn bezocht en is ook in Amerongen geweest. Positief daaraan is dat de onderzoeker zich dan veel beter een voorstelling kan maken van in de bronnen genoemde feiten, zoals de ligging van de ballingsoorden in het landschap en de wandelingen van Wilhelm door de uiterwaarden van de Rijn bij Amerongen. De historie wordt dan als het ware tot leven gewekt; het begrip van hetgeen geschied is, neemt toe. Negatief, of liever gezegd relativerend echter is volgens Den Hollander dat dergelijke werkbezoeken zelden het reeds bestaande beeld van de onderzoeker revolutionair veranderen. Daarvoor is de mens te zeer vastgeklonken aan de denkbeelden die hij al van het onderwerp had. Kenmerkend voor de mijmerende stijl van Den Hollander en wellicht tekenend voor het prille stadium van beeldvormingsonderzoek in de tijd dat hij zijn oratie uitsprak, zijn de concluderende uitspraken aan het eind van zijn referaat.

Want ik geloof wel dat met toeneming van de werkelijke, intieme [grondige, JR] kennis de omlijndheid van het beeld afneemt – het desintegreert en lost zich op in de veelheid van het détailweten. (...) De

⁴¹ Idem, 4. Vgl. ook de bespreking van Karl Kautsky, *Hoe de oorlog ontstond*, in hoofdstuk 1 van deze scriptie.

⁴² Idem, 14.

functionele rationalisering werkt verlamdend op het oordeel (...). Hoe meer contact, hoe meer kennis, des te groter de verscheidenheid van meningen.⁴³

De strekking hiervan is dat het bij het bestuderen van een onderwerp voor de onderzoeker steeds meer puzzelstukjes op hun plaats zullen vallen, maar ook dat beeld van die persoon steeds diffuser wordt. Uiteindelijk is het onderzoek nooit echt af. Beeldvorming rond Wilhelm II bevat zowel statische elementen als dynamische elementen, veroorzaakt door nieuwe feiten die op tafel komen. Het beeld rond Wilhelm II in de publieke opinie in de periode 1918-1941 kwam tot stand door wat men van hem zag (bijvoorbeeld tijdens de treinreis, zie hoofdstuk 1, of tijdens zijn wandelingen in Doorn) of wat men van hem las (uitspraken van of over hem in dagbladen). Actoren die daarbij een rol speelden waren Wilhelms adviseurs, met name adjudant Sigurd von Ilseman (1884-1952), vrouwen in Wilhelms omgeving, journalisten zoals G.S. Viereck en F.K. Nowak, politici op verschillende niveaus, buitenlandse regeringsvertegenwoordigers, wetenschappers die lezingen hielden voor de keizer, kunstenaars en ontdekkingsreizigers die Wilhelm met een bezoek vereerden, (klein)zoons van de keizer en hun aanhang, huispersoneel, militairen, predikanten (zoals de hofpredikers Vogel en Doebling), lijfartsen, leden van andere koningshuizen en nationaal-socialisten (waaronder Hitler en Göring).

De uitleg van het begrip 'beeldvorming' is in deze scriptie niet alleen gebaseerd op het lezenswaardige artikel van Den Hollander uit 1946, maar ook op recent onderzoek van historicus André Beening. Volgens Beening is een beeld 'een stijlmiddel waarmee je een complexe werkelijkheid in een paar simpele woorden tracht weer te geven.'⁴⁴ Beeldvorming is vaak een kwestie van lange termijn-processen waarbij opvallende kenmerken van een groep of een individu worden uitvergroot tot een karikatuur. Verandering in beeldvorming vindt in tal van gevallen niet plaats doordat het onderwerp van de beeldvorming wordt veranderd, maar veel meer door een andere manier van kijken bij de waarnemer. In het geval van Wilhelm kunnen we bijvoorbeeld denken aan adjudant Von Ilseman. Hij noteerde op 1 januari 1928 in zijn dagboek dat het leven in Huis Doorn zeer regelmatig, zonder veel bijzonderheden en bijna eentonig verliep. Von Ilseman nam zich daarop voor om niet meer zo uitgebreid verslag te doen zoals hij tot dat moment had gedaan.⁴⁵ Hij zou zich voortaan

⁴³ Idem, 12 en 15.

⁴⁴ André Beening, 'Problemen bij beeldvormingsonderzoek, aan de hand van de Nederlands-Duitse relaties' in: Frits Boterman en Marianne Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur* (Hilversum 2003) 87-101 aldaar 87.

⁴⁵ Sigurd von Ilseman, *Der Kaiser in Holland. Aufzeichnungen aus den Jahren 1924-1941. Monarchie und Nationalsozialismus*. Memoires deel 2 (München 1968) 81 (1 januari 1928).

meer richten op bijzondere gebeurtenissen – terwijl juist het vaste dagritme in Huis Doorn zo kenmerkend was voor Wilhelms ballingschap.

Om de beeldvorming door een bepaalde actor op de juiste waarde schatten, verdient het daarom aanbeveling om diens geschriften en nalatenschap zo compleet mogelijk te onderzoeken. Daarbij geldt dat de primaire aandacht van de beeldvormer vaak wordt bepaald door de levensbeschouwing en specifieke interesses van deze waarnemer. Hetzelfde is van toepassing op de keuze van de historicus welke thema's hij ter sprake wil brengen. De auteur van dit werkstuk haast zich te zeggen dat hij met de selectie van de zes onderwerpen (die hieronder als afsluitend onderdeel van de inleiding wordt gemotiveerd) absoluut niet pretendeert de 'canon' van Wilhelms verblijf in Nederland geschreven te hebben.

De aanleiding voor de keuze om Wilhelm II centraal te stellen in deze eindscriprie, was een vakantie in Duitsland, om precies te zijn in de Eifel (juli – augustus 2011). Tijdens uitstapjes doemden herhaaldelijk grootse monumenten op met een verwijzing naar 'Kaiser Wilhelm', zoals het ruiterstandbeeld op het Deutsches Eck in Koblenz en de Kaiser Wilhelm Turm op de Hohe Acht nabij Adenau, of de in aanbouw zijnde Neue Kaiser Wilhelm Tunnel in Cochem. Veel van dergelijke monumenten ademen een 19^e eeuwse geest, een afspiegeling van de grandeur die het Duitse keizerrijk ooit bezat. Vaak was echter niet duidelijk of Kaiser Wilhelm I of Wilhelm II werd bedoeld. Dat moest worden uitgezocht. Het werd de schrijver van deze scriprie duidelijk dat Wilhelm II een kleinzoon van Wilhelm I was. De verbindende persoon was Friedrich III, vader van Wilhelm II. Friedrich heeft slechts 99 dagen de keizerkroon mogen dragen, nadat hij in 1888 zijn vader was opgevolgd. Friedrich overleed spoedig aan keelkanker, waarna zijn zoon hem opvolgde. Deze Wilhelm II (1859-1941) was ruim vijftientig jaar lang keizer van Duitsland, totdat de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Wilhelm werd als hoofdschuldige van deze 'oercatastrofe van de twintigste eeuw'⁴⁶ aangewezen. De compliceerde discussie over de schuldvraag wordt in hoofdstuk 1 aangestipt.

De keizer vertrouwde in de loop van 1918 niet meer op zijn legertroepen, en 'vluchtte' vanuit Spa naar de Nederlandse grens. Op 10 november 1918 gaf de Nederlandse regering toestemming aan Wilhelm om het land binnen te gaan. Dat moment is de eerste gebeurtenis die in deze scriprie wordt besproken. Welk beeld had 'men'⁴⁷ van de keizer op

⁴⁶ Patrick Dassen, 'De Eerste Wereldoorlog. De 'oercatastrofe' van de twintigste eeuw', *Leidschrift* 20 (2005) nr. 3, 7-23.

⁴⁷ Bedoeld is welk beeld van Wilhelm op dat moment in het publieke domein bestond.

dat moment? In ieder geval zijn velen op de hoogte gebracht van Wilhelms komst. Langs het spoorwegtraject Eijsden/Maastricht – Maarn stonden duizenden toeschouwers, die onder meer ‘Zeichen zum Gurgelabscheiden’ naar de ‘hohe Herr’ maakten.⁴⁸ Kennelijk had de keizer niet zo’n goede reputatie meer. Voor een belangrijk deel lag dat ook aan de Belgische vluchtelingen die hun desolate vaderland hadden verlaten en in Nederland terecht waren gekomen.⁴⁹ Ze gooiden steentjes tegen de ‘keizerlijke trein’. Op grond van de dagboeken van vleugeladjutant Sigurd von Ilseman (1884-1952) kan geconcludeerd worden dat ‘9 november 1918’ de keizer zijn hele verdere leven heeft achtervolgd, temeer een reden om dit cruciale tijdsbestek te analyseren. Aan de ene kant heeft Wilhelm II altijd benadrukt dat hij de oorlog niet had gewild en onschuldig was.⁵⁰ Anderzijds vroeg hij zich (in huiselijke kring) soms af of hij wel juist had gehandeld door op 9 november naar Nederland te vluchten. Zo noteerde Ilseman in 1924 de volgende uitspraak van de keizer: ‘Ich habe in den letzten Jahren oft genug darüber nachgedacht, was ich damals hätte anders machen müssen, und wo die Fehler und Mängel liegen können.’⁵¹ Ook twee jaar later was de keizer weer erg bezig met ‘den 9. November 1918’ naar aanleiding van nieuwe gegevens die de schrijver Niemann had opgeduikeld.⁵² Het betreft hier, kortom, een van de doorgaande rode lijnen in de periode 1918-1941.

Het tweede thema dat voor het voetlicht komt, is Wilhelms verblijf op Kasteel Amerongen, om precies te zijn van 11 november 1918 tot 14 mei 1920.⁵³ Hierbij werd een veeleisend beroep gedaan op de gastvrijheid van de kasteelheer, graaf Godard van Bentinck (1857-1940), die op 22-jarige leeftijd het slot in bezit had gekregen.⁵⁴ Van twee kanten werd Bentincks gastvrijheid min of meer afgedwongen: door de Nederlandse overheid (bij monde

⁴⁸ Sigurd von Ilseman, *Der Kaiser in Holland. Aufzeichnungen des letzten Flügeladjutanten Kaiser Wilhelm II. aus Amerongen und Doorn 1918-1923*. Memoires deel 1 (München 1967) 48 (11 november 1918).

⁴⁹ Tijdens de Eerste Wereldoorlog waren er steeds gemiddeld 80.000 Belgische vluchtelingen in Nederland. Mededeling Paul Moeyes, colledag ‘De Eerste Wereldoorlog’, Amsterdam 20 april 2012. Vgl. Eric R.J. Wils, ‘Twee vluchtelingen uit de Grote Oorlog: een Belgisch jongetje in Nunspeet en de Duitse keizer Wilhelm II in Doorn’. Zie <http://www.ssew.nl/> (voor het laatst geraadpleegd op 20 februari 2012).

⁵⁰ Wilhelm wilde volgens bijvoorbeeld Ilseman geen oorlog, maar provocaties lagen wel in zijn bedoeling: ‘(...) sein Ideal wären weitere Kaisermanöver geblieben, bei denen er möglichst als siegreicher Führer aufgetreten und schwungvolle Kritiken vor möglichst vielen Vertretern fremder Nationen hätte halten können.’ (Ilseman, memoires deel 2, 268, 31 juli 1934). Vgl. ook Ilseman, memoires deel 1, 240 (16 september 1922). Wilhelm zei volgens Ilseman: ‘Mein Hauptzweck ist, der Welt zu zeigen, daß ich keine Schuld am Kriege habe.’

⁵¹ Ilseman, memoires, deel 2, 11 (6 februari 1924).

⁵² Idem, deel 2, 35 (15 april 1926). ‘Aus sicherer Quelle weiß ich ferner, daß Hindenburg (...) mir [de Keizer] den Rat gegeben hat, nach Holland zu fahren.’

⁵³ Idem, deel 1, 154 (14 mei 1920).

⁵⁴ Collectie Utrecht, ‘Portret van Godard John Charles George graaf van Aldenburg Bentinck (1857-1940)’. Zie <http://www.collectieutrecht.nl/view.asp?type=object&id=63> (geraadpleegd op 14 februari 2012).

van minister Van Karnebeek) en door zijn lidmaatschap van de Johanniter Orde⁵⁵ dat verplichting tot gastvrijheid aan een ander lid van die Orde vereist.⁵⁶ Saillant detail: graaf Bentinck had reeds opdracht gekregen om zijn kasteel in te richten voor de opvang van Belgische vluchtelingen.⁵⁷ Nu werd die plaats ingenomen door Wilhelm II, die juist (althans in de beeldvorming) verantwoordelijk was voor de ellendigheid der Belgen. De vraag naar het waarom van 'Amerongen' leidt automatisch naar de vraag of er ook andere buitenplaatsen (of minder riante onderkomens) in aanmerking kwamen. In Amerongen hield de keizer altijd angst dat hij uitgeleverd zou worden aan de Entente (de geallieerde mogendheden).

In Amerongen werd ook het plan 'Teega' bedacht, dat er in voorzag de keizer per auto of vliegtuig naar Duitsland te brengen als de Entente-mogendheden Wilhelm zouden komen gevangen nemen.⁵⁸ Beeldvorming over de monarch in ballingschap werd zowel door de ontwikkelingen in de internationale politiek beïnvloed als door wat personen in Amerongen zelf van de keizer zagen. Er was veel belangstelling van de pers. Marechausseevoorman M. C. van Houten (1879-1953), belast met de bewaking van de keizer in Amerongen en later ook in Doorn, beseftte na enige tijd dat het onmogelijk was om de 'vesting' geheel vrij te houden van de pers.⁵⁹ Theoretisch gezien kon de verhouding van de kasteelheer en de Amerongers en in breder verband Nederlanders onder druk komen te staan. Nederland was immers neutraal in de Eerste Wereldoorlog, maar koos het nu geen partij door een man van adel op te zadelen met een oorlogsmisdadiger? Het lijkt te eenzijdig geredeneerd dat graaf Godard van Bentinck en de Amerongse bevolking zich vereerd voelden met zo'n koninklijke gast in hun midden.

In het najaar van 1919 kocht Wilhelm II Huis Doorn aan, dat tot dat jaar werd bewoond door mevrouw W.C. baronesse van Heemstra-de Beaufort.⁶⁰ Naast de koopsom van f 500.000 vonden tot mei 1920 grootscheepse verbouwingen plaats. De banktegoeden van de Hohenzollern waren, mede door de geslaagde Novemberrevolutie van 1918 in

⁵⁵ Deze Orde, al opgericht in de Middeleeuwen, bestaat uit leden van de protestantse adel. Door lidmaatschap verplichten zij zich tot behulpzaamheid tegenover elkaar.

⁵⁶ Ceciel Huitema, *Nederlandse trots achter een Duitse façade*, 18.

⁵⁷ Perry Pierik en Henk Pors, *De verlaten monarch. Keizer Wilhelm II in Nederland* (Soesterberg 1999) 110.

⁵⁸ Ilseman, memoires, deel 1, 72 (11 december 1918). Overigens schrijft Ilseman 'Teeda' in plaats van 'Teega' zoals Smeets het noemt.

⁵⁹ Jos Smeets, *Marius van Houten. Marechaussee en diplomaat* (Amsterdam 2011) 63.

⁶⁰ Kastelen in Utrecht, 'Huis Doorn'. Zie <http://www.kasteleninutrecht.eu/Doorn.htm> (voor het laatst geraadpleegd op 18 februari 2012), ook om een visuele indruk te krijgen van het complex. Vgl. Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 121: de barones was op dat moment 74 jaar en weduwe. Ze was oudtante van de later beroemd geworden actrice Audrey Hepburn. Jaartallen zijn volgens Taco Hermans (<http://www.tacohermans.nl/doorn.htm>) 1843-1927. Ze wordt verward met Cornelia Martina van Heemstra (1847-1914, hofdame van koningin Emma; bron: genealogieonline.nl). De jaartallen die Hermans noemt zijn correct. Barones Van Heemstra-De Beaufort had geen dochters, alleen twee zoons.

Duitsland (geleid door de socialisten Friedrich Ebert, Philipp Scheidemann en Gustav Noske) grotendeels ontoegankelijk voor de keizer.⁶¹ Dit roept de vraag op naar de financiering van de aankoop. De inrichting van Huis Doorn was ook geen sinecure. Graaf Platen werd door de keizer met een inventarislijst naar de koninklijke paleizen in Duitsland gestuurd om inboedel te selecteren.⁶² De uitgekozen meubels, serviesgoed, wand- en vloerkleden, kroonluchters en dergelijke werden uiteindelijk in maar liefst 56 wagonladingen overgebracht naar Doorn. Die operatie kan niet ongemerkt zijn uitgevoerd. Tegenwoordig is nog te zien dat de vertrekken in Huis Doorn niet berekend waren op de enorme tapijten uit Potsdam: ze liggen nu deels opgerold. Menig inwoner van Doorn zal wellicht lonkend hebben gekeken naar de waardevolle goederen. Huis Doorn is de centrale plaats van handeling in deze scriptie. Waar de aankoop een eenmalige gebeurtenis was, is er later nog veel aan de inrichting veranderd. Ter gelegenheid van de 70ste verjaardag van Wilhelm II kwamen busjes met stukadoors en timmerlieden om het gehele complex een vernieuwd aanzicht te geven.⁶³

Er was nog een ander belangrijk huis in het spel: het Nederlandse koningshuis. Prins Hendrik, de echtgenoot van koningin Wilhelmina, was een uitgesproken sympathisant van 'zijn' keizer. Dr. Loe de Jong heeft in zijn standaardwerk over de Tweede Wereldoorlog al in de jaren 1960 gewezen op het feit dat Wilhelm II de familie van prins Bernhard (Lippe-Biesterfeld) niet erg waardeerde.⁶⁴ Toen de ex-keizer eenmaal in Amerongen en Doorn verbleef, bracht prins Hendrik graag bezoeken aan Wilhelm. Wilhelmina liet het oogluikend toe. Tot op de dag van vandaag vraagt men zich af of Wilhelmina nu wel of geen voorkennis had van Wilhelms komst naar Nederland.⁶⁵ Tegenover de Entente zou het sowieso veiliger zijn geweest van koningin Wilhelmina om te suggereren dat zij het *niet* wist, om hiermee het neutraliteitsideaal van Nederland geloofwaardig te houden.⁶⁶ 'Neutraliteit', 'Recht', 'Anti- en Pro-Duits' zijn problematische begrippen. Historica Ismee Tames heeft het publieke debat

⁶¹ Ilseman rept in zijn memoires herhaaldelijk van geldnood bij de keizer. Hij wekt de indruk dat Wilhelm ook door geldgebrek werd gestimuleerd om boeken te schrijven en uit te geven. Strikt genomen werd Huis Doorn al in augustus 1919 gekocht, zie Von Ilseman. Maar de aankoop schijnt een beetje langs de vleugeladjutant heen te zijn geschied. Hij wekt niet de indruk er erg betrokken bij te zijn geweest.

⁶² Ilseman, memoires, deel 1, 114 (13 juli 1919).

⁶³ Ilseman, memoires, deel 2, 110-111 (10 januari 1929). 'Die Vorbereitungen sind mächtig im Gange. (...) Im Schloß arbeiten täglich viele Anstreicher, Zimmerleute, usw. (...) überall ist großes Reinemachen.'

⁶⁴ Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Eerste Wereldoorlog. Deel 1: Voorspel* ('s-Gravenhage 1969) 576-577.

⁶⁵ Zie onder meer de inleiding van dr. A. Beening, 'Einer nur ist Herr in Reich Keinen Ander dulde ich. De politieke positie van keizer Wilhelm II in het Duitse keizerrijk, 1888-1918'. Zie <http://ssew.nl/> (voor het laatst geraadpleegd op 20 februari 2012).

⁶⁶ Voor Wilhelmina's eigen lezing, zie: *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1962, 5^e druk) 176-181. 'Ik overdrijf *niet*, als ik zeg, dat het mij een week en misschien *nog* langer gekost heeft voor ik geloof kon hechten aan de ingekomen berichten [nl. dat Wilhelm naar NL was gekomen, JR], zó onwaarschijnlijk leek mij deze handelwijze. Verder zal ik over Wilhelm II niet spreken.'

rond deze termen uitstekend geanalyseerd in haar dissertatie uit 2006.⁶⁷ Kennisname van deze publicatie is onmisbaar om een goed beeld te krijgen van de polemische sfeer in Nederland kort voordat Wilhelm bij in Limburg de grens overstak.

Prins Hendrik overleed in 1934. Zijn dochter Juliana zette het bezoeken van de keizer voort. Een grootse manifestatie was het huwelijk in 1938 van Louis Ferdinand (de tweede zoon van kroonprins Wilhelm) met grootvorstin Kyra van Rusland. Prinses Juliana en prinses Bernhard behoorden ook tot de koninklijke gasten.⁶⁸ Daarnaast bezocht Juliana de ex-keizer wel vaker. Hoe reageerde de Nederlandse bevolking daarop? Voor één lid van het Nederlandse Oranjenhuis had Wilhelm II bijzondere waardering: koningin-moeder Emma. Zij kwam regelmatig 'zum Tee' in Huis Doorn. De relatie tussen Wilhelm en het Oranjenhuis wordt in hoofdstuk 2 bestudeerd.

Een gebeurtenis die veel kwaad bloed heeft gezet (zowel in de naaste kring van Wilhelm als in de internationale gemeenschap) was zijn tweede huwelijk, met prinses Hermine von Schönaich-Carolath (1887-1947). Haar eigen naam was Von Reuss. In haar eigen familie werd ze 'de gifspuit' genoemd, vanwege haar gemene trekjes. Ze was kort na de Eerste Wereldoorlog weduwe geworden. Wilhelm II en Hermine hadden elkaar slechts enkele keren ontmoet, maar al zeer snel sprong in ieder geval bij hem de vonk over. Hermine had er drie dagen- en nachten bedenktijd voor nodig, toen stemde zij in met zijn huwelijksaanzoek.⁶⁹ Een gevolg van dit huwelijk op korte termijn was dat het voor de keizer werkte als 'verjongingskuur'; hij bruiste van liefde en energie door zijn verbintenis met 'Hermo', zoals zijn echtgenote werd genoemd.

Op papier was het een goed huwelijk. In 1928 publiceerde Hermine haar autobiografie, *Days in Doorn*. Ter inleiding was een interview van Mr. Viereck met Wilhelm II opgenomen. Mr. George Sylvester Viereck (1884-1962) was een Amerikaan van Duitse afkomst, frequent bezoeker van de keizer in ballingschap en uitgever van het blad *American Monthly*. Hij genoot als een van de weinigen het voorrecht om artikelen over de keizer te publiceren. Hierdoor was hij van vrij grote invloed op de beeldvorming rond Wilhelm II in het Angelsaksische taalgebied. Voor de betrouwbaarheid van zijn geschriften is het van belang om te realiseren dat Viereck voldoende naar de keizer toe moest schrijven om bij hem in een goed blaadje te blijven. *Days in Doorn* ademt een geest van rozengeur en maneschijn rond Wilhelm II en zijn tweede gemalin die maar ten dele op waarheid berust. Het huwelijk zou al

⁶⁷ Ismee Tames, 'Oorlog voor onze gedachten'. *Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (dissertatie Universiteit van Amsterdam, Hilversum 2006).

⁶⁸ Smeets, *Marius van Houten*, 65.

⁶⁹ Hermine von Reuss, *Days in Doorn* (Londen 1928) xxii.

spoedig bekoelen, en – een sprong in de tijd nemend – in 1938 hoopte de keizer dat zijn vrouw die op dat moment in Duitsland verbleef, nog een tijd weg zou blijven.

Naast de ‘verjongingskuur’ op korte termijn, was Wilhelms relatie met Hermine op de lange termijn essentieel voor de verhouding tussen Wilhelm II en de Nazi’s. Hermine ging zeer regelmatig terug naar Duitsland om bij onder meer Göring en Hitler zelf voor haar man te pleiten. Göring (1893-1946) is zelf ook op Huis Doorn te gast geweest, onder het fantasieloze pseudoniem ‘Dr. Döhring’. De relatie Wilhelm en de Nazi’s is een gecompliceerd thema dat uitgebreid aan bod komt in hoofdstuk 6.

Chronologisch gezien was na het huwelijk met Hermine de 70ste verjaardag van de keizer een opzienbarende gebeurtenis. Van alle verjaardagen heeft deze de meeste publiciteit gegenereerd. Inwoners van Doorn kwamen, onder aanvoering van de burgemeester, hun geschenken aanbieden. Tegelijkertijd vormt dit meerdere dagen durende verjaardagsevenement een natuurlijk moment om de balans op te maken. Wilhelm II wist het op dat moment uiteraard niet, maar hij had op zijn 70ste verjaardag de helft van zijn verblijf in Nederland erop zitten. Hij kwam tegen het begin van 1919, vierde op 27 januari 1929 zijn 70ste verjaardag en in 1939 begon de ‘laatste termijn’, waarin de Tweede Wereldoorlog uitbarstte. Wilhelm II werd ziek, herstelde nooit meer geheel en overleed uiteindelijk op 4 juni 1941. Een mogelijke bron om erachter te komen hoe men in 1929 ten opzichte van de Duitse ex-keizer stond, zijn de vele schriftelijke felicitaties. De betrouwbaarheid van deze bron laat echter te wensen over; veel personen zullen hun jaarlijkse felicitatie aan de keizer slechts als plichtpleging hebben gezien. Na verloop van tijd raakte de keizer zowaar in de vergetelheid, en toen hij in 1940 een Duitse militair sprak, herkende die ‘zijn’ keizer niet eens.⁷⁰ Maar voorlopig was het nog niet zover. Naast het herdenken van ’s keizers geboortedag op zich, werd Wilhelm II zelf vooral in beslag genomen door het nieuwe boek dat hij geschreven had en binnenkort gepubliceerd zou worden. Uit de memoires van Ilseman komt naar voren dat naast de verjaardagsgasten met name de aanwezigheid van schrijver Friedrich Karl Nowak (1882-1932) een stempel op het Doornse hof drukte. Wat hij in zijn boek over de gang van zaken op Huis Doorn naar buiten zou brengen, zou de publieke opinie in positieve of negatieve zin beïnvloeden.

Wat luchtiger aangelegenheden waren de ‘Bazars’ die Hermine organiseerde (zie hoofdstuk 3). Dit waren min of meer openbare verkopen in de bijgebouwen van Huis Doorn. Hermine had kort na haar huwelijk het ‘Herminer Hilfwerk’ opgericht, activiteiten ten bate van goede doelen. Hermine en enkele medewerkers verkochten op deze ‘Bazars’

⁷⁰ Ilseman, memoires deel 2, 346.

kaarten, boeken, foto's van de keizer en zijn familie, textiel en serviesgoed.⁷¹ Om potentiële kopers te trekken, zond Hermine uitnodigingen naar vrouwenverenigingen in Duitsland. Zo gebeurde het dat ineens een gezelschap van honderden vrouwen, met bussen gebracht, op de stoep van Huis Doorn stond. Adjudant Ilseman concludeerde dat het de bezoekers niet in de eerste plaats om de verkoping ging, maar om de keizer te aanschouwen. Dat was namelijk het klapstuk van het bezoek: na uren in de marktkramen gesnuffeld te hebben, kregen de dames een korte rondleiding in het Huis. Bij de sterfkamer van keizerin Auguste Victoria, sinds haar dood in 1921 onberoerd gelaten, moesten ze lang wachten, tot de keizer zelf verscheen en voor hen, in doodse stilte, het vertrek opende. Wilhelm II zelf vond deze festiviteiten eigenlijk niets, hij had er een hekel aan. Zo lang mogelijk bleef hij met zijn helpers hout hakken. Bij een poging om op de Bazar-dag van 1933 ongezien Huis Doorn binnen te glippen, sprongen als op bevel 120 verstopte Rheinländische vrouwen tussen de bosschages op: ze hadden 'beet', de keizer kon hen niet meer ontgaan. Wilhelm slaagde er ternaauwernood in naar binnen te vluchten, waar hij woedend uitriep tegen Ilseman: 'Ik ben toch geen kameel die je voor tien cent kunt komen bekijken!?'⁷²

Afbeelding 0.2 Trouwfoto van Sigurd von Ilseman en Elisabeth van Aldenburg Bentinck, 7 oktober 1920 (bron: Kasteel Amerongen)

⁷¹ Om een indruk van de 'Bazar' uit september 1933 te krijgen, zie <http://fotocollectie.huisdoorn.nl/HuDF-A199-51>.

⁷² Ilseman, memoires, deel 2, 223 (3 juni 1933).

Aangrijpend, maar reeds een feit in dezelfde periode als bovenstaand voorval, was de relatie tussen Wilhelm II en de Nazi's. Het contact verliep vooral via Hermine, wiens positie in dit opzicht moeilijk is te duiden. Ze lijkt zo fel pro-Hitler, maar was dat ook zo? Ilseman leed eronder, ook onder Hermine's woeduitbarstingen tegenover hem. De adjudant concludeerde: 'In haar obsessie om Wilhelm II weer op de Duitse troon te krijgen, loopt ze de Nazi's zo na dat het veel meer schaadt dan nut heeft.'⁷³ Terughoudendheid, dat was juist het devies van Ilseman. Een jaar later, in 1934, sprak hij veel Hohenzollern, ter gelegenheid van Wilhelms 75^e verjaardag. Hij analyseerde hen op hun Nazi-sympathie, en concludeerde een scherpe tweedeling in de keizerlijke familie: men was óf fel voor, óf fel tegen de Nazi's. In ieder geval was duidelijk dat prins August Wilhelm ('Auwi', 1887-1949) de felste Nazi uit de familie was. Ook het opstel van Wilhelm II over de historie van het hakenkruis - een publicatie waar hij zelf heel trots op was - speelde in dit opzicht een rol. De keizer stelde voor het in Duitsland op de markt te brengen, met op het omslag een prachtige swastika. Ilseman dacht het al: dit kon moeilijk anders geïnterpreteerd worden als poging om krediet op te bouwen in het land dat steeds meer in de greep van Hitler, Göring en hun trawanten geraakte.⁷⁴ Eveneens liet Wilhelm II in zijn Kadiner Majolika-Fabrik Hitler-bustes produceren (in 1933 dus al).⁷⁵ Waar bovenstaande gegevens alle gebaseerd zijn op de dagboeken van Ilseman, volstaan die memoires niet voor de laatste maanden van Wilhelms leven. Ilseman is van 4 september 1939 tot half januari 1940 *niet* op Huis Doorn geweest. Hij verbleef achtereenvolgens in Den Haag, zeven weken in het ziekenhuis en moest lange tijd rust houden. De precieze achtergrond daarvan én wat er in die tijd in Doorn gebeurde, wordt ook in hoofdstuk 6 besproken.

Gerelateerd aan de twee andere hobby's van de keizer (lezen/schrijven en archeologie) waren de 'wetenschappelijke' bijeenkomsten op Huis Doorn. Vooral de professoren Leo Frobenius en Dörpfeld hielden zeer regelmatig voordrachten voor de keizer, die dan zijn eigen visie op de besproken onderwerpen niet onder stoelen of banken en stak, maar tot vervelens toe zijn mening openbaarde. Omdat Frobenius in 1938 overleed en van grote invloed was op de organisatie van de conferenties, wordt dit aspect besproken voor de uitbraak van de Tweede Wereldoorlog. Met het verschijnen van Duitse troepen in Doorn werd het bezoeken van Huis Doorn moeilijker. De lezingen die echter voor die tijd werden georganiseerd in het kader van de door de keizer opgerichte D.A.G. ('Doorner

⁷³ Idem, deel 2, 222 (29 mei 1933)

⁷⁴ Idem, deel 2, 238 (16 november 1933).

⁷⁵ Idem.

Arbeitsgemeinschaft') hadden een diepgravend en zeer specialistisch karakter. De D.A.G. is enigszins vergelijkbaar met bijvoorbeeld het Hoger Onderwijs Voor Ouderen (HOVO), alleen was het voor een veel beperkter publiek toegankelijk; de naaste medewerkers van de keizer moesten er verplicht bij aanwezig zijn.

Niet alleen voor lezingen op het gebied van archeologie en Assyriologie, maar ook voor manifestaties in muzikale context maakte de keizer graag plaats. Hij had dan ook een uitgesproken mening over muziek; Strauss vond hij niks, maar Wagner waardeerde hij zeer.⁷⁶ De beroemde Schubert-specialist Max Friedlaender hield in 1920 een voordracht over 'de invloed van het Duitse volkslied op de muziek in het algemeen', waarbij de componist Julius Röntgen aan de piano muzikale ondersteuning verzorgde. In de jaren 1930 gaf de bekende Franse violist en pianist Henri Marteaux (1874-1934) een recital in Huis Doorn.⁷⁷ In 1935 bezocht de directeur van de Berlijnse opera, Erich Kleiber, de keizer. Hij was in Nederland om in Amsterdam de opera *Walküre* van Wagner te dirigeren. Kleiber (1890-1956) gaf in Huize Doorn ook een huisconcert op de piano.⁷⁸ Vragen die hierbij naar boven komen, maar niet allemaal beantwoord kunnen worden, zijn: wat waren de motieven van deze geleerden en musici om naar Huis Doorn te komen? Wilden zij het zelf erg graag en boden ze zichzelf aan, of ging het initiatief van Wilhelm uit? Welk beeld hadden de sprekers van de keizer? Hoe konden zij het imago van Wilhelm in de academische en de kunstzinnige wereld beïnvloeden?

Een welhaast absurdistische tijd breekt aan na de Duitse inval in Polen (1939). Doorn zelf veranderde kort daarna in een waar legerkamp. Vanwege de nabijheid van de Grebbelinie gonsde het dorp van militairen, materieel en motorgeronk. Na de wapenstilstand in mei 1940 verbleef de keizer op een Duits 'eilandje' (Huis Doorn) in het door de Nazi's bezette Nederland. Hitler zelf had bevolen dat de *Wehrmacht* de ex-keizer met rust moest laten. Contact tussen Duitse militairen en Wilhelm II was uitgesloten – mede om het opwekken van monarchistische sympathieën tegen te gaan. Wilhelms oudste kleinzoon stierf tijdens gevechten in Frankrijk. Op 17 juni 1940 zond de keizer een felicitatietelegram aan Hitler: 'Unter dem tiefgreifenden Eindruck der Waffenstreckung Frankreichs beglückwünsche ich Sie (...). Welch eine Wendung durch Gottes Fügung' [*sic!*]. En dat terwijl de lijken in Parijs op straat lagen. Hitler nam de moeite om een kort bedankje terug te sturen naar Doorn.⁷⁹ Veel bijzonders lijkt er verder niet te zijn gebeurd. Ilseman

⁷⁶ E-mailcontact auteur met de conservator van Huis Doorn, Cornelis van der Bas, 5 februari 2012.

⁷⁷ Ilseman, memoires, deel 2, 145 (11 september 1930).

⁷⁸ Idem, deel 2, 279 (17 mei 1935).

⁷⁹ Idem, deel 2, 345 (bijlage).

viel bij het maken van zijn aantekeningen terug op de manier waarop hij vroeger in korte, zakelijke zinnen militaire rapportages had gemaakt. Op een gegeven moment heeft hij al zijn memoires (waarvan hij de meeste ook al had uitgetypt) in een muur van Huis Doorn of van zijn woning in Amerongen gemetseld.⁸⁰ Het is aangrijpend om het nauwkeurige verslag te lezen van 's keizers verscheiden, opgesteld door Ilseman in een brief aan zijn oudste zoon Wilhelm von Ilseman.⁸¹ De erop volgende sobere uitvaartplechtigheid is nog vrij nauwkeurig te reconstrueren, onder meer op basis van een anoniem verslag en filmbeelden.⁸² Die gebeurtenis is de laatste manifestatie die in deze scriptie wordt behandeld.

⁸⁰ Inleiding bezorger, Harald von Koenigswald, memoires Ilseman deel 1, 11. Het gros van zijn aantekeningen verborg Ilseman kort voor de inval van Duitse troepen in Nederland. 'Auch vorher und nachher hatte er die Aufzeichnungen keinem Außenstehenden zugänglich gemacht. Selbst nahe Freunde und Verwandte wußten kaum, daß sie überhaupt vorhanden waren.'

⁸¹ Memoires Ilseman, 346-349, brief aan zijn zoon Wilhelm.

⁸² N.N., 'Der Tod Kaiser Wilhelms II.', afschrift uit een brief, 1941. Zie <http://www.wilhelm-der-zweite.de/essays/beerdigung.php> (voor het laatst geraadpleegd op 20 februari 2012).

Hoofdstuk 1 Spa – Eysden – Amerongen – Doorn

Op 29 oktober 1918 vertrok de Duitse keizer Wilhelm II uit Berlijn naar het Duitse militaire hoofdkwartier in het Belgische Spa. Deze beslissing kwam voor velen onverwacht: voor hemzelf, voor zijn vrouw (keizerin Auguste Viktoria), voor zijn dochter en voor zijn generaals.⁸³ Alhoewel, later zou Wilhelm benadrukken dat juist zijn officiers hem naar Spa hadden geroepen. Gedurende het verblijf in Spa (tien dagen) werd duidelijk dat het Duitse leger ernstig in het nauw was gebracht, niet alleen door de geallieerde strijdkrachten maar ook door binnenlandse ontwikkelingen. Velen waren de uitzichtloze strijd zat, het thuisfront was ernstig verzwakt en socialistische annex communistische sympathieën ondergroeven de oorlogsmoraal. Dat laatste element is, in aangedikte vorm, een eigen leven gaan leiden als de ‘Dolkstootlegende’. Kern van die theorie is dat het Duitse leger in november 1918 niet werd gedwongen te capituleren door de Franse, Engelse en Amerikaanse legers, maar vanwege de binnenlandse socialistische/communistische opstand niet anders kon dan de wapens neerleggen.

In monarchale kringen heeft deze opvatting veel aanhangers gehad.⁸⁴ Begrijpelijk, want door de nederlaag van het Duitse leger niet toe te schrijven aan een falende keizer of superioriteit van de geallieerde legermachten, probeerde men de reputatie van de Duitse krijgsmacht overeind te houden. Dat keizer Wilhelm militair-strategisch incompetent was, wordt door diverse historici benadrukt. J.H.J. Andriessen betoogde dat Wilhelm vooral na het ontslag van rijkskanselier Bethmann-Hollweg in juli 1917 steeds minder in te brengen had bij de generale staf, de *OHL* (Oberste Heeresleitung).⁸⁵ De dochter van de keizer, Viktoria Luise, gaf zelf ook toe dat haar vader erg afhankelijk was van de legerleiding en dit lijdzaam accepteerde.⁸⁶ Wim Klinkert schrijft de keizer en zijn oudste zoon, de kroonprins, vooral een symbolische functie toe. Als Wilhelm of de kroonprins bij een bepaalde operatie betrokken was, gaf dat het belang van de actie aan maar niet de doorslaggevende rol van de monarch daarbij. Ook is het in de oorlog verschillende keren voorgekomen dat keizer Wilhelm II door een *Nervenzusammenbruch* (psychische inzinking) wekenlang niet aanspreekbaar was, als ziek te bed lag en ook niet toegankelijk was voor zijn officieren. Die

⁸³ Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers* (Göttingen-Hannover 1966, 7^e druk) 200-201.

⁸⁴ Idem, Viktoria Luise betoogde dat de keizer tussen twee bedreigende machtsblokken inzat: uit het oosten de socialisten en communisten, en vanuit het westen de geallieerde mogendheden.

⁸⁵ J.H.J. Andriessen, ‘Wilhelms invloed gedurende de oorlog’ in: idem, *Keizer Wilhelm II. Mythe en werkelijkheid* (Soesterberg 2007) 249-256 aldaar 250-251.

⁸⁶ Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 197.

verweten hem in 1914 nog lafheid, want de keizer trok zich terug in Koblenz, weliswaar een strategisch punt vanwege de Rijn en de Moezel die daar samenkomen, maar de officieren vonden dat hij nu juist in de frontlinie present diende te zijn.⁸⁷ Kortom, er zijn twee duidelijke, tegenovergestelde visies mogelijk op 's keizers rol als legeraanvoerder. De spanning in deze beeldvorming zou blijven bestaan gedurende het bijna 25-jarige verblijf van Wilhelm II in Nederland. In het bijzonder rond het losbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939 kwam de Pruisische inborst van de keizer weer tot uiting. Zo hield hij op een grote landkaart Hitlers vorderingen bij. Ook zouden Duitse generaals, veelal oudgedienden, Huis Doorn als bijenkorf blijven aanvliegen. Voor Wilhelm was dit ook een manier om zijn wachtkamergedrag te legitimeren: hij hield een *ring of knights* in stand.⁸⁸

Wat gebeurde er in Spa van 29 oktober tot 9 november 1918? Kort samengevat komt het erop neer dat met name veldmaarschalk Paul von Hindenburg (1847-1934), opperbevelhebber van het Duitse leger, Wilhelm ervan probeerde te overtuigen dat voortzetten van de oorlog nutteloos was en dat het gevaarlijk was voor de keizer om terug te gaan naar Duitsland. Hij zou er zijn leven niet zeker zijn: de moord op Wilhelms neef tsaar Nicolaas II van Rusland (en diens vrouw en vijf kinderen in juli 1918) stond nog helder voor de geest. Behalve in het buitenland vonden ook velen in zijn eigen land dat Wilhelm vier lang Europa in ellende had gestort. Wilhelm II zou afstand moeten doen van zijn keizer- en koningschap omdat het leger hem niet meer zou steunen en omdat abdicatie een eis was van de Amerikaanse president Woodrow Wilson die als voorman van het streven naar vrede *Veertien punten* had opgesteld om die vrede te bewerkstelligen.

Bij ieder diplomatiek contact werden Wilsons eisen hoger, tot zelfs het aftreden van de monarch, keizer Wilhelm II, verlangd werd. Vijandelijke propaganda en de niet te ontkennen militaristische uitingen van Wilhelm II hadden hem tot hoofdschuldige van de desastreuze situatie bestempeld.⁸⁹

Ondertussen was de Nederlandse gezant J.B. van Heutsz (1851-1924), bekend vanwege zijn optreden als gouverneur-generaal in Atjeh, op 5 november naar Spa gereisd, waar hij enkele dagen verbleef. Doel van de missie was op de hoogte te blijven van de oorlogsontwikkelingen. Gedurende de Eerste Wereldoorlog gebeurde het veel vaker dat

⁸⁷ Zwaap, *Wilhelm II*, 52; vgl. John Keegan, *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001, 2^e druk, oorspronkelijk *The First World War*, Londen 1998) 122.

⁸⁸ Philip Mansel en Torsten Riotte, 'Introduction: monarchical exile' in : idem, *Monarchy and exile*, 1-13 aldaar 7.

⁸⁹ Friedhild den Toom, *Wilhelm II in Doorn* (Doorn 2007) 13.

functionarissen van het neutrale Nederland het front bezochten.⁹⁰ De hamvraag, die al sinds 1918 speelt en tot op heden niet geheel bevredigend is beantwoord, luidt: heeft Van Heutsz, in opdracht van de Nederlandse regering en/of koningin Wilhelmina, voorbereidend werk verricht voor de komst van Wilhelm naar Nederland? Het antwoord op deze vraag is van cruciaal belang voor de beeldvorming over de neutraliteit c.s. *Deutschfreundlichkeit* van de Nederlandse regering als geheel of enkele personen daaruit. Het verschaffen van onderdak aan Duitse of geallieerde soldaten was overigens een heel normale zaak in het Nederland van 1914-1918. Sterker nog, Nederland had zich verplicht om buitenlandse soldaten te interneren.⁹¹ Maar opeens een keizer op de stoep, dat was een delicate zaak. Koningin Wilhelmina heeft altijd volgehouden dat zij compleet werd verrast door Wilhelms komst. Ook heeft zij opgeschreven hoe zij over Wilhelms 'eerste vlucht', die naar Spa, dacht.

Er smeulde iets in Duitsland zelf, iets dat men zo lang mogelijk geheim poogde te houden. Iets waarvan wij de gehele omvang nimmer ten volle zijn te weten gekomen. (...)

Het bericht, dat de Keizer na de benoeming van Prins Maximiliaan [von Baden, de nieuwe rijkskanselier, JR] naar zijn hoofdkwartier was teruggekeerd, wekte bevreemding; onder de gegeven omstandigheden had men kunnen verwachten, dat zijn tegenwoordigheid te Berlijn vereist was. (...)

Ik zal nimmer die novembormorgen vergeten, toen ik zéér vroeg gewekt werd en de tijding vernam, dat de Duitse Keizer in Limburg over onze grens was gekomen. (...) Ik kon het gebeurde maar niet begrijpen; het was zeker het laatste dat ik voor mogelijk zou hebben gehouden.⁹²

Overigens was Wilhelm geen onbekende voor Wilhelmina. Zo had ze in 1901 een bezoek gebracht aan de keizer, dat er in alle hartelijkheid aan toe ging (zie ook hoofdstuk 2). Bovendien was in Nederland de stemming helemaal niet zo anti-Duits als wel eens wordt gesuggereerd of gewenst. De Boerenoorlogen in Zuid-Afrika waren nog niet zo lang geleden en hadden voor verwijdering tussen Engeland en Nederland gezorgd.⁹³ Maar laten we eerst nog even terugkijken naar de cruciale fase in Spa waar Wilhelm besloot noordwaarts te gaan.

Want wie heeft het plan verzonnen dat Wilhelm naar Nederland zou moeten gaan? De ene auteur verdenkt koningin Wilhelmina sterk van een uitnodiging, de ander gaat er meer vanuit dat Wilhelm zelf het hele plan heeft uitgekookt. De enige dochter van de keizer,

⁹⁰ Ter Sluis, *De "Kaiser-quaestie"*, 57. Het visitatierapport van Van Heutsz is in 1940/1941 vernietigd. Zie ook de biografie van Van Heutsz op <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/heutsz> (geraadpleegd op 5 mei 2012).

⁹¹ Mededeling Paul Moeyes, collegedag De Eerste Wereldoorlog, Amsterdam, 20 april 2012.

⁹² Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1962, 5^e druk) 177-178.

⁹³ Gesprek auteur met Hans van den Berg, rondleider in Huis Doorn en germanist; Huis Doorn, 26 maart 2012.

Viktoria Luise (1892-1980) stelde in haar autobiografie dat het vluchtplan uit de koker van veldmaarschalk Von Hindenburg kwam. Ze baseerde zich hierbij op een protocol dat geschreven was in het Duitse hoofdkwartier te Spa. Hindenburg zou drie praktische redenen hebben genoemd. In de eerste plaats verwachtte hij dat de keizer in het koninkrijk Nederland meer op sympathie zou kunnen rekenen dan in 'der halbfranzösischen, republikanischen Schweiz.' Uitwijken naar het neutrale Zwitserland was namelijk ook gesuggereerd als mogelijkheid. In de tweede plaats lag Spa slechts '50 km von der holländischen Grenze entfernt.' En hoe eerder in een veilige omgeving, des te beter. Tenslotte stelde Hindenburg dat men Villa Fraineuse in Spa ook via de achterzijde met de auto zou kunnen verlaten in het geval dat de voordeur beschoten zou worden.⁹⁴ Viktoria Luise benadrukte middels een citaat van generaal Marschall dat haar vader pas in *later* stadium van deze plannen op de hoogte werd gesteld. Hindenburg gaf aan een ondergeschikte opdracht om de reis naar Holland voor te bereiden terwijl 'Seine Majestät noch von diesem Vorschlage gar nichts wußte.'⁹⁵

Kroonprins Wilhelm was niet bij zijn vader toen die besloot naar Nederland te gaan. Om toch een oordeel over de vlucht naar Eysden te kunnen vormen, probeerde hij op Wieringen de gang van zaken te reconstrueren. Wilhelm was kort na zijn vader ook naar Nederland gevlucht, waar hij verbannen werd naar dit eiland in Noord-Holland. Hij kwam tot de volgende conclusie:

Door al deze feiten acht ik het bewezen, dat Zijne Majesteit niet uit vrije beweging het besluit heeft genomen naar Nederland te gaan. Integendeel, hij heeft zich tot het laatst toe tegen dit denkbeeld verzet. (...) Doch alle adviseurs (...) hebben de scherpste middelen toegepast om den keizer over te halen. (...) De revolutie was niet gericht tegen de persoon van de keizer, doch tegen de monarchie.⁹⁶

Interessant aan de memoires van de kroonprins is de aandacht die hij besteed aan de factoren die uiteindelijk tot de revolutie zouden leiden. Ook al liet het militair-tactische inzicht en de militaire invloed van Wilhelm en zijn vader veel te wensen over en was hun rol in dit opzicht voornamelijk symbolisch,⁹⁷ toch heeft de kroonprins hier wel recht van spreken omdat hij vier jaar lang met de troepen is meegetrokken. Onder alle kleine deeloorzaken die

⁹⁴ Het voert hier te ver om uitgebreid in te gaan op de omgeving van Villa Fraineuse. Geïnteresseerden kunnen hiervoor het boek *Spa im Ersten Weltkrieg (1914-1918). Lazarett und grosses Hauptquartier: deutsche Besatzungspolitik in Belgien* (Würzburg 2007) van Irene Strenge raadplegen. Voor een indruk van deze villa (groter dan Huis Doorn), zie http://www.wereldoorlog1.nl/Media/spa_villa_fraineuse.jpeg (geraadpleegd op 17 maart 2012).

⁹⁵ Herzogin Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers* (Göttingen-Hannover 1966, 7^e druk) 208.

⁹⁶ Karl Rosner (red.), *Memoires van kroonprins Wilhelm* (Amsterdam 1922) 228-229.

⁹⁷ Gesprek auteur met militair historicus prof. dr. Wim Klinkert, collegedag Eerste Wereldoorlog, Amsterdam, 20 april 2012.

hebben geleid tot de revolutie en Wilhelm II's gang naar Nederland rekende de kroonprins onder meer de censuur (door wie vermeldde hij niet), die door 'haar invloed op de berichten van ooggetuigen veel en ernstig gezondigd' zou hebben tegen het vaderland. De oorlogsellende leidde volgens Wilhelm tot veel zorg, ontevredenheid en verbittering. Ook de poging om 'patriottisme in te gieten was naïef'.⁹⁸ Kroonprins Wilhelm besepte ook dat zijn eigen optreden wellicht had bijgedragen aan een revolutionaire geest. Hij werd als 'de lachende moordenaar van Verdun' in de kranten belasterd. Onterecht, zijns inziens: vrolijkheid en een ongedwongen houding waren nu eenmaal zijn karakterkenmerken. 'Ook nu nog voel ik het vaak vrolijk en ongedwongen in mij opborrelen en ik ben er mijn God dankbaar voor, dat hij mij dit heeft gelaten.'⁹⁹ Deze eigenschappen maakten hem bovendien erg geschikt voor het militaire bedrijf, zo meende de kroonprins: hij had altijd een goede band met zijn ondergeschikten, waarover hij opmerkte: 'Onze oude mannen vochten meestal nog prachtig en met ongebroken taaheid.'

Dit citaat zou ook gebruikt kunnen worden om het oorlogszuchtige karakter van Pruisen te illustreren. Wat betreft de schuldvraag van de Eerste Wereldoorlog concludeert historicus Willem Melching dat het anno 2012 volstrekt achterhaald is om één land als dé schuldige aan de oorlog aan te wijzen. Maar het kan niet ontkend worden dat Duitsland willens en wetens het risico op oorlog heeft genomen en onder meer Rusland heeft uitgedaagd door het Herverzekeringsverdrag niet te verlengen.¹⁰⁰ Een andere factor die volgens de kroonprins desastreus heeft gewerkt in de aanloop naar '9 november 1918', was het ontslag van excellentie Von Berg, een belangrijk raadgever van keizer Wilhelm II, evenals het feit dat generaal Gröner zijn collega Erich Ludendorff (1865-1937) opvolgde. Impliciet gaf de kroonprins nog een deelverklaring voor het feit dat de keizer vaak mensen op de zenuwen werkte (ook in Doorn, zo is gebleken). Hij schreef namelijk nog over zijn collega-strijders: 'Die gescholden hebben, wanneer ze er maar even tijd voor hadden – zoals ieder goede Duitscher scheldt (...).'¹⁰¹ Schelden en venijnig afgeven op anderen behoorde volgens de kroonprins kennelijk tot de Duitse cultuur.

Het beeld dat vanaf 1918 over keizer Wilhelm is verspreid, is dus nogal divers. Hij zou laf zijn, of juist gegijzeld door de omstandigheden, of niet volledig overgeleverd aan wat Hindenburg en andere generaals wilden, of vanwege ontoerekeningsvatbaarheid maar het

⁹⁸ *Memoires van kroonprins Wilhelm*, 175-177.

⁹⁹ *Idem*, 153-157.

¹⁰⁰ Mededeling Willem Melching, collegedag 'De Eerste Wereldoorlog', Amsterdam, 20 april 2012. Vgl. J.H.J. Andriessen, 'Het niet verlengen van een herverzekeringsverdrag (1890)' in: *idem, Keizer Wilhelm II. Mythe en werkelijkheid* (Soesterberg 2007) 75-87.

¹⁰¹ *Memoires van kroonprins Wilhelm*, 189.

beste zo ver mogelijk van de oorlogvoerenden verwijderd moeten worden. Even leek het erop dat in 2006 de discussie over de vraag of de regering wel of niet op de hoogte was van Wilhelms komst, gesloten zou worden. Militair historicus Paul Schulten ontdekte in een Parijs' archief een brief waarin koningin Wilhelmina al op 9 oktober 1918, dus een maand voor Wilhelms komst, hem gastvrijheid zou hebben aangeboden. Tot de voorbereidende maatregelen behoorde dat de burgemeester van Oldenzaal veertig koffers met waardevolle spullen van het keizerlijk hof zou ontvangen en doorzenden naar 'het kasteel van graaf Bentinck dicht bij Arnhem.'¹⁰² Wat er ook van dit plan waar mag zijn, het is duidelijk dat men er in dit geval op rekende dat Wilhelm uit Berlijn zo komen.

Uiteindelijk werd Wilhelm II door Hindenburg en andere officieren overgehaald om naar Nederland te gaan. Bovendien kwam uit Berlijn het bericht dat kanselier prins Max von Baden al had bekendgemaakt dat Wilhelm als keizer en koning troonsafstand had gedaan, iets wat op dat moment nog niet waar was. (Wilhelm zou pas, op aandringen van zijn vrouw, abdiceren op 28 november.) Het keizerlijk gezelschap van ongeveer vijftig personen vertrok op zondagochtend 10 november rond vijf uur 's morgens uit Spa, per trein. Nabij Luik vonden men het gevaarlijk worden en besloot men over te stappen in auto's. Zo arriveerde een stoet van zo'n twaalf keizerlijke auto's bij de grensovergang van Eysden, die al vier jaar was versperd. Soldaten liepen er al even lang rond, want de mobilisatie van 1914 (die zo'n 12 miljoen had gekost) was onverminderd van kracht gebleven.¹⁰³

De toedracht tot de ontvangst van Wilhelm, zijn lange wachten als 'asielzoeker' en de personen die daarbij allemaal betrokken waren, is al door veel auteurs beschreven. Hier gaat het niet om zozeer om de feitelijke gang van zaken, maar om de beeldvorming op 10 november 1918. Hoe reageerden de inwoners van Eysden op deze bijzondere gast? Velen kozen er voor om bij het station te gaan kijken in plaats van de vroegmis te bezoeken. Dat gold ook voor de toenmalige stationschef W. de Clercq, die op de bewuste zondagmorgen om een uur of zeven uit bed werd getrommeld door een groep Duitse officieren, begeleid door een Nederlandse majoor. Hem werd verzocht een trein die nog op het verderop gelegen Belgische station stond, door te laten op Nederlands grondgebied. Dat was nog niet zo eenvoudig: er was – zeker op dit tijdstip – nog geen treinverkeer, een locomotief ontbrak,

¹⁰² 'De Duitse keizer in Nederland', *Elsevier* (4 oktober 2006); Paul Schulten, 'De keizer-kwestie', *Elsevier* (7 oktober 2006) 88, geciteerd in: Huitema, *Nederlandse trots achter een Duitse façade*, 17.

¹⁰³ Mededeling Paul Moeyes (auteur van *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam en Antwerpen 2001)), collegedag Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 20 april 2011. Volgens Moeyes werd er regelmatig van troepen gewisseld. Dat had drie voordelen: men had voorlopig geen extra uniformen nodig, soldaten konden regelmatig terug naar huis en door dit circulatieprincipe werd er grondig gewerkt aan de opbouw van een groot reservistenkorps.

vanwege de oorlog was op het spoor een twee meter hoge barricade opgericht, voorzien van de levensgevaarlijke 'daden des doods'.¹⁰⁴ De stationschef verklaarde waarom de komst van de keizer meteen al zo veel bekijks trok. In de eerste plaats lag dat aan het ongewone, vroege tijdstip waarbij een gezelschap zich meldde bij een grenspost die al vier jaar gesloten was. In de tweede plaats waren er in Eysden heel veel Belgische vluchtelingen. Toen zowel door het Nederlandse militaire commando als de Duitse stationschef toestemming werd gegeven voor het doorlaten van de trein, was de grote mensenmenigte al over het gehele spoorwegterrein verspreid. De keizer bleef maar rondjes lopen op het perron en werd door velen gezien. Hij moest echter nog ruim twintig uur in Eysden wachten voordat de Nederlandse regering toestemming had gegeven om verder het land in te reizen.

Een medewerker van de Zinkwitfabriek in Eysden zag kans een film op te nemen van de paraderende keizer.¹⁰⁵ Ondertussen werd het nieuws als een lopen vuurtje verspreid en toen (kennelijk door geruchten) bekend werd dat Maarn de voorlopige eindbestemming van de keizerlijke trein zou zijn, bemachtigden duizenden Nederlanders en Belgische vluchtelingen een plek langs het spoor tussen Eysden en Maarn. Het beeld dat de toeschouwers van Wilhelm hadden, was overwegend negatief. De trein werd met stenen bekogeld, men maakte snijdende gebaren langs de hals en balde de vuisten. Volgens adjudant Von Ilseman, die precies bijhield dat deze bijzondere treinreis op maandag 11 november 1918 van 9.20 tot 15.20 duurde, had de keizer zelfs in vijandig gebied geen smadelijker aftocht kunnen hebben. De keizer zelf was enerzijds heel gelaten, maar anderzijds ook erg opgewonden: hij 'sprach ununterbrochen mit den deutschen und niederländischen Gästen'.¹⁰⁶ Een ander verslag van de treinreis is overgeleverd door mr. J.B. Kan, secretaris-generaal in algemene dienst. De keizer praatte ook volgens hem voortdurend en droeg steeds nieuwe argumenten aan om te bewijzen dat niet hij maar Engeland en Frankrijk Europa in de Eerste Wereldoorlog hadden gestort.

In het algemeen was de Keizer zeer opgewekt; alleen toen hij begon te vertellen van zijn modeldorp in Oost-Pruisen dat hij zelf had ingericht en wellicht nimmer meer zou zien, kwamen hem de tranen in de oogen. De Duitse Gezant vond ZM hyper-nerveus, maar voor iemand die hem vroeger niet gekend had, was daarvan weinig of niets te bespeuren.¹⁰⁷

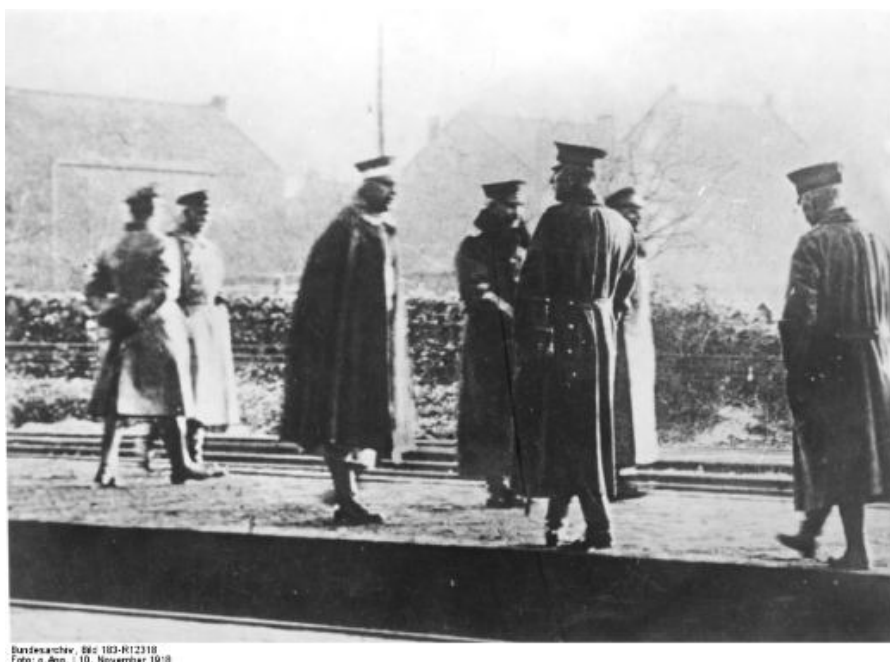
¹⁰⁴ Interview met stationschef W. de Clercq, *Limburger Koerier*, 12 november 1938.

¹⁰⁵ Interview met Sergeant Schaap, *Limburger Koerier*, 12 november 1938. Waarschijnlijk is dit de film: <http://www.flickr.com/photos/mapit1418/3957635489/in/photostream/> (geraadpleegd op 18 mei 2012).

¹⁰⁶ Ilseman, memoires deel 1, 48 (11 november 1918).

¹⁰⁷ J.B. Kan, 'Verslag van de reis met de keizerlijke reis naar Maarn op 11 november 1918', gepubliceerd in: H.J. Scheffer, *November 1918 - Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968) 64-66 aldaar 66.

Ilseman zou later regelmatig opmerken dat de keizer zijn emoties voor buitenstaanders goed kon verbergen, ook al stormde het van binnen.

Afbeelding 1.1 De keizer op het station in Eysden. Bron: www.annefrank.org.

Met de ontvangst door Godard John Charles George graaf van Aldenburg Bentinck (1857-1940) begon een nieuwe episode van Wilhelms verblijf in Nederland; een fase die achttien maanden zou duren (half november 1918 – half mei 1920). Van het verzoek dat minister Herman van Karnebeek (1874-1942) deed aan de graaf om onderdak te verschaffen aan Wilhelm, zijn verschillende visies en contextualisering in omloop.¹⁰⁸ Pierik en Pors stellen dat Bentinck al eerder opdracht had gekregen om zijn kasteel in Amerongen klaar te maken voor de opvang van Belgische vluchtelingen.¹⁰⁹ Von Kührenberg suggereerde twintig jaar na dato dat de minister de gehele Nederlandse adel had afgebeld en van tevoren geen enkel idee had waar Wilhelm naar toe moest.¹¹⁰ Daarnaast wordt de (on)wil van graaf Bentinck om de ex-keizer te herbergen, verschillend geïnterpreteerd. Den Toom suggereert dat de Nederlandse regering zonder overleg kasteel Amerongen aan de keizer toewees.¹¹¹ Het meest genuanceerde antwoord is dat de Amerongse heer in principe wel bereid was om Wilhelm te laten logeren (ook vanwege hun beider lidmaatschap van de Johannieterorde,

¹⁰⁸ Zie ook: Parlementair Documentatiecentrum (PDC) van de Universiteit Leiden, 'Jhr. Mr.dr. H.A. van Karnebeek' (zie <http://www.parlement.com/9291000/biof/02060>, geraadpleegd op 10 mei 2012).

¹⁰⁹ Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 110.

¹¹⁰ *Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 10 november 1938.

¹¹¹ Den Toom, *Wilhelm II*, 14.

dat hulp aan broeders verplicht), maar gebrek had aan levensmiddelen en brandstof. Toen Van Karnebeek daarin tegemoet wilde komen, zegde de graaf zijn hulp toe.¹¹² Verwarrend, maar tegelijk discutabel relevant, is de opmerking van Ilseman dat de Commissaris van de Koningin in Utrecht, Van Lynden van Sandenburg, graaf Bentinck opbelde om onderdak te vragen – en dus niet minister Van Karnebeek zelf, zoals elders wordt gesuggereerd.

Over het algemeen staat het verblijf in Amerongen wat te veel in de schaduw in vergelijking met de Doornse periode. Uiteraard heeft de keizer veel langer in Doorn gewoond dan in Amerongen, maar de eerste anderhalf jaar is juist een zeer spannende tijd geweest. Niet alleen voor Wilhelm zelf, maar ook voor zijn vrouw die er feitelijk aan onderdoor is gegaan, en daarnaast ook voor de familie Bentinck (vader, drie zoons en een dochter). Wilhelm-onderzoekers vragen zich nauwelijks af of de Bentincks bijvoorbeeld nooit zijn bedreigd, of werden aangezien als landverraders. Het uitleveringsverzoek dat de geallieerden tot driemaal toe deden (de laatste poging was in maart 1920), fascineert tot op heden: binnenkort wordt ‘het proces dat nooit heeft plaats gevonden’ bijna honderd jaar na dato alsnog gespeeld. De rechtbank zal naar verwachting van september tot december 2012 vergaderen.¹¹³

Wilhelms tijd in Amerongen kan worden samengevat in drie punten: 1) angst voor uitlevering, 2) vluchtplannen en 3) normalisatie. Met de kennis van nu is de angst van de keizer om ‘op straat in Parijs gelyocht’ te worden moeilijk voorstelbaar: Wilhelm heeft in Nederland toch een prima verblijf gehad? Wie echter Ilseman's verslag van de periode 1918-1920 leest, stukt de adem soms in de keel. De angst en de vluchtplannen leidden ook wel tot komische taferelen. Een van de ontsnapingsstrategieën hield in dat de keizer met een bootje de slotgracht over zou steken. Daartoe zette adjudant Von Ilseman zich enige tijd in om zo'n goed mogelijke roeier te worden.¹¹⁴ Wellicht vermoedde graaf Bentinck wel dat er vluchtplannen werden gesmeed, maar hij werd daar strikt buiten gehouden. Uit piëteit voor hun gastheer besloten de keizer, zijn vrouw en enkele adjudanten dat de ontsnapping ook voor de Bentincks een volkomen verrassing moest blijven om hen niet met verdenking van medeplichtigheid te belasten.¹¹⁵

¹¹² Den Toom, *Wilhelm II*, 14. Vgl. Huitema, *Nederlandse trots achter een Duitse façade*, 16.

¹¹³ Andriessen, ‘Het proces dat nooit plaats vond’ in: idem, *Keizer Wilhelm II. Mythe en werkelijkheid*, 257-284. Vgl. Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog, ‘Oproep: project proces keizer Wilhelm II’. Zie <http://ssew.nl/oproep-project-proces-keizer-wilhelm-ii> (geraadpleegd op 4 mei 2012). De drie uitleveringsverzoeken worden onder meer genoemd door Den Toom, *Wilhelm II*, 16-17.

¹¹⁴ De Jonge, *Wilhelm II*, 140.

¹¹⁵ Ilseman, *memoires* deel 1, 73 (11 december 1918).

Het eerste en meest gedetailleerde vluchtplan dat adjudant Ilseman noemt, is het plan 'Teeda'. Deze term was een codewoord voor Anholt, waar Erbprinzessin Salm woonde. Het was naar verwachting zo'n acht uur rijden. Daar zou men vervolgens overwegen verder te vluchten naar Denemarken of Zweden. Op de reis zou, behalve de chauffeur, maar één adjudant de keizer en de keizerin kunnen vergezellen. Die eer viel Ilseman te beurt. Het illustreert zijn grote verantwoordelijkheid en het vertrouwen dat hij genoot. Hij werkte het plan 'Teeda' uit, samen met Herr von Pannwitz (werkzaam bij de Duitse 'ambassade' in Den Haag) en hofmaarschalk Hans von Gontard (het brein achter de vluchtactie). De factoren die bijdroegen aan de angst in Amerongen en de ontwikkeling van het vluchtplan waren van verschillende aard. Niet alleen bestond er vrees voor geallieerde militaire acties tegen Nederland, ook hield men rekening met socialistische agitatie – de revolutiepoging door Troelstra was nog niet vergeten. Een vrouw met een 'fabelhafte Figur' die herhaaldelijk aandrong om de keizer te spreken, verdacht men in het bezit te zijn van een onderbroekbom *avant la lettre*.¹¹⁶ Allerlei kleine speldenprikjes werkten tezamen als een hoop hete kolen onder het zitvlak van de keizer. Bovendien werd niet alleen hij bedreigd, maar ook zijn gastheer. Onder de dreigbrieven bevond zich ook een schrijven van een Belgische vliegenier die waarschuwde binnenkort Kasteel Amerongen te zullen bombarderen.

Ook in materiële zin vergde de bedreigende situatie waarin de keizer zich bevond, investeringen. Er werd een snelle automobiel aangeschaft om de vlucht naar Anholt mogelijk te maken. Later kocht graaf Bentinck een (leegstaand) huis in Amerongen dat als verbindingskwartier werd ingericht, waardoor er rechtstreeks contact kon worden gelegd tussen Amerongen en politie in het dorpscentrum.¹¹⁷ Tegelijkertijd was het nodig een *modus vivendi* te realiseren, een dagindeling die zoveel mogelijk de broodnodige rust en regelmaat op het kasteel zou verschaffen. Dit dagschema (onderdeel van wat hierboven 'normalisatie' is genoemd) was al snel een feit en heeft zich vrijwel ongewijzigd tot 1941 gehandhaafd. De keizer stond tussen 7 en 8 uur op, maakte een wandeling in de kasteeltuin, woonde om 9 uur de gebedsbijeenkomst bij (in Doorn zou hij deze *Morgenandachten* zelf leiden) en hield zich van 10 tot 13 uur onledig met het kappen en zagen van bomen. Na het middageten legde hij zich te ruste, om vervolgens zijn schrijfwerk ter hand te nemen. Dat bestond uit het optekenen van zijn (oorlogs)herinneringen, het verzamelen en annoteren van krantenartikelen die zijn onschuld aan de Europese ellende van de afgelopen vier jaar

¹¹⁶ Idem, 70 (6 december 1918).

¹¹⁷ Idem, 77 (13 december 1918). De auto werd gekocht door Köster, werkzaam voor het Duitse gezantschap in Den Haag.

betoogden en het verwerken van post. Het beeld dat de inwoners van Amerongen van hun bijzondere gast hadden, was een beperkt beeld, omdat het voor het overgrote deel werd beïnvloed door wat ze hem buiten zagen doen: wandelen, veel praten met Ilseman, hout hakken. Wat zich binnen afspeelde, bleef een groot geheim. Dit werd nog versterkt gedurende een periode van zes weken waarin Wilhelm simuleerde dat hij ernstig ziek was en vooral op bed lag. De truc werkte wel, volgens Ilseman: de aandacht voor de keizer nam wat af, en de uitleveringskwestie verloor aan interesse, zoals de adjudant concludeerde na gesprekken met Nederlanders en Duitsers in Den Haag.¹¹⁸

Ook voor de adjudanten Ilseman en Estorff trad er een periode van stabilisering in. Na wekenlang in Hotel Lievendaal gebivakkeerd te hebben, betrokken ze op 8 februari 1919 'Villa Plön' in Amerongen.¹¹⁹ Waar de keizer vaak wordt verweten een erg wispelturige persoonlijkheid te zijn geweest, hechtte hij zeer aan een strak, regelmatig dagritme, zodanig dat het Ilseman al in een vroeg stadium ging vervelen, vooral het feit dat de keizer zelden voor elf uur 's avonds naar bed ging en al die tijd onderhouden wenste te worden, brak hem op.¹²⁰ Ook hier betreft het kernzaken van Wilhelms verblijf in Nederland, die evenzeer voor Amerongen als voor Doorn golden. Ilseman stelde dagelijks een overzicht samen van het belangrijkste krantennieuws en las dat de keizer voor. Omgekeerd moest ook alles wat de keizer opschreef, hardop worden voorgelezen. Hout hakken, veel praten en schrijven vormde voor Wilhelm II ook een manier om af te reageren. Daarnaast nodigde Wilhelm sprekers uit voor het houden van (wetenschappelijke) referaten. Een van de eerste gasten in dit verband was 'Schuller van Peursum' die een voordracht hield over de op handen zijnde drooglegging van de Zuiderzee en zich verbaasde over de kennis van de keizer.¹²¹

Onder normalisatie viel ook dat men op zoek ging naar een eigen woning voor de keizer en zijn vrouw, keizerin Auguste Viktoria. Een broer van graaf Bentinck, Charles, woonde samen met een dochter en een huishoudster op Slot Zuylenstein (op tien minuten afstand van Amerongen). Graaf Charles bood in juni 1919 dit kasteel aan, maar voor de keizer zijn intrek nam, zou het wel verbouwd moeten worden. Omdat het gevaar van uitlevering van Wilhelm aan de Entente nog steeds niet was geweken, werd er niet

¹¹⁸ Ilseman, memoires deel 1, 79, 85-87.

¹¹⁹ Idem, deel 1, 93 (7 maart 1919).

¹²⁰ Zie bijvoorbeeld Annejet van der Zijl, *Bernhard. Een verborgen geschiedenis* (Amsterdam 2011, 4^e druk) 28.

¹²¹ Ilseman, memoires deel 1, 76 (11 december 1918). Waarschijnlijk heeft hij een schrijffout gemaakt en wordt hier C.L. Schuller tot Peursum bedoeld, advocaat (?) en collega van de eminente waterstaatkundige Max Bongaerts. Zie Georges Linssen, 'Max Bongaerts', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 14 (2005) 13. Geraadpleegd via http://www.jvdn.nl/Downloads/WG/TWG2005_011-021.pdf (10 mei 2012).

daadkrachtig actie ondernomen.¹²² Waarschijnlijk zal Wilhelm zich ook wel wat bezwaard gevoeld hebben om opnieuw een man van adel lastig te vallen. Eerder werd al overwogen om naar kasteel Bellemonte te verhuizen, eveneens in bezit van de Bentincks. Met name Engelsen en Fransen die geruchten hierover vernamen, stuitte dit tegen de borst: alleen op de nogal duur klinkende naam van dit kasteel afgaand, dachten zij dat de keizer een luxueus paleis ter beschikking zou krijgen.¹²³

Het laatste punt wat normalisatie betreft (maar gerelateerd is aan de angst voor uitlevering en de vluchtplannen) is dat regelmatig publicaties verschenen met belastende theses ten opzichte van Wilhelm. De ex-keizer en Ilseman lzen en bespraken deze werken uitvoerig en verzamelden tegenargumenten. Een van de belangrijkste publicaties uit de periode dat Wilhelm II in Amerongen woonde, was het boek *Wie der Weltkrieg entstand* van Karl Kautsky (1854-1938). Met name de recensie én volledige opname van dit boek in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* beïnvloedde de beeldvorming over de Eerste Wereldoorlog en de rol van Wilhelm daarbij zeer. Volgens Ilseman werd Kautsky's publicatie 'in sensationellster Weise mit den gemeinsten Kommentaren besprochen'.¹²⁴ Het gevolg was volgens de adjudant dat een groot gedeelte van de Nederlandse bevolking Wilhelm als schuldig aan de oorlog ging beschouwen, terwijl ze eerder juist van zijn onschuld overtuigd waren. De *NRC* schreef altijd pro-Duits, maar dat was nu plotsklaps omgeslagen, en: 'Auch andere Zeitungen sind umgeschwenkt.'¹²⁵ De vraag is nu: wat betoogde Kautsky? Hij moet wel een goede auteur zijn geweest om er door middel van één boek in te slagen heel Nederland van mening te laten veranderen. Maar het kan ook zo zijn geweest dat Ilseman de invloed van Kautsky sterk overschatte. Volgens de directie van de krant was het uniek dat abonnees het gehele geschrift kregen aangeboden.

¹²² Ilseman, memoires deel 1, 108-109 (juni 1919). Vgl. de drie voorwaarden die Edward Corp onderscheidt waaraan een monarch in ballingschap moet voldoen (zie inleiding).

¹²³ Idem, 65 (26 november 1918).

¹²⁴ Ilseman, memoires deel 1, 123 (6 december 1919).

¹²⁵ Idem. Verder is gebruikt gemaakt van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 29 november 1919. In 2001 is een herdruk van de Nederlandse vertaling verschenen met een inleiding door prof. dr. Bart Tromp. Vgl. ook Röhl, *Der Weg in den Abgrund* (München 2008) 1254, 1258, 1274; en J.H.J. Andriessen, 'Karl Kautsky en de Eerste Wereldoorlog', zie <http://www.ssew.nl/karl-kautsky-eerste-wereldoorlog> (geraadpleegd op 10 mei 2012).

Afbeelding 1.2 Aankondiging van NRC-bijlage *Hoe de oorlog ontstond*

In dat boek betoogde Kautsky onder meer dat niet enkele personen verantwoordelijk waren voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, maar de economische verhoudingen ofwel een bepaald systeem. 'Het kapitalisme in zijn hoogsten vorm, die van het financieele kapitaal, verwekt overal het imperialisme, het streven naar gewelddadige uitbreiding van het gebied van de staat.'¹²⁶ Volgens de auteur was Duitsland een geïsoleerde mogendheid in Europa geworden, en hebben met name de Duitse ministers Von Bülow (Buitenlandse Zaken) en Von Tirpitz (Marine) hun land aangespoord om te streven naar: 'Beheersching van de wereld door Duitsland!'¹²⁷

Het is hier niet de bedoeling om Kautsky uitgebreid te bespreken. Feit is echter dat dit bewuste boek al binnen twee maanden na het verschijnen ook in een Nederlandse vertaling op de markt kwam en meteen twee drukken beleefde. Ilseman noemde de zaak verder niet meer. Maar in 1920 bleek dat de keizer zich door Kautsky uit de tent had laten lokken: in een ander dagblad, het *Algemeen Handelsblad*, verscheen een tegenpublicatie onder de titel *Kautsky contra den keizer: weerlegging van 'Hoe de oorlog ontstond'*. John Röhl maakt duidelijk dat Kautsky zich in zijn boek voornamelijk had gebaseerd op wat Wilhelm *zelf* had geschreven, namelijk notities op allerlei militaire documenten die Kautsky op de een of andere manier in handen had weten te krijgen.¹²⁸ Dit is precies waar Ilseman en Zimmermann zo bang voor waren geweest. De keizer was nogal een flapuit en wispelturig. Hij kon de ergste verwensingen roepen en driftig neerpennen, maar een halfuur

¹²⁶ Karl Kautsky, *Hoe de oorlog ontstond*, integraal gepubliceerd als bijvoegsel van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 29 november 1919.

¹²⁷ Idem.

¹²⁸ John C.G. Röhl, *Wilhelm II. Der Weg in den Abgrund* (Nordlingen 2008) 1073 en 1254.

later meende hij er vaak al niets meer van. Het komt eigenlijk neer op hetzelfde bezwaar dat Willem Melching heeft bij de Fischer-these uit 1961. Kort gezegd: iemand kan wel heel stellig een bepaalde militaire actie hebben bedacht en uitgesproken, of zeer negatief doen over een medemens, maar daarmee is de uitwerking nog geen realiteit. Het is dus goed mogelijk dat Kautsky alles heeft willen verzamelen dat tegen Wilhelm pleitte inzake zijn schuld aan de oorlog, maar dat betekent nog niet dat alle uitspraken en wrede plannen van Wilhelm ook zijn gerealiseerd. Anderzijds is het wel zo dat Wilhelm zich absoluut niet op zijn gemak voelde door deze actie van Kautsky. Hij kreeg er zelfs een zenuwzinking van, en dat zou gedurende Wilhelms gehele verblijf in Nederland blijven terugkeren.¹²⁹

Over het algemeen wordt in de literatuur te veel gesuggereerd dat de bewoners van het kasteel en het dorp Amerongen ‘zomaar’ hebben geaccepteerd dat Wilhelm II en zijn gevolg hun intrek namen in het plaatsje aan de Rijn. Uiteraard had Wilhelms komst positieve gevolgen voor de lokale economie. In ieder geval is er tot nu toe niet zo heel veel aandacht gegeven aan het beeld dat de gewone man in Amerongen van deze bijzonder man had. Het laat zich denken dat menig inwoner het interessant vond, de Duitse (ex-)keizer als nieuwe ingezetene van het rustige dorp. In ieder geval staat vast dat van heinde en ver personen een kijkje kwamen nemen bij het nieuwe verblijf van de man die dertig jaar lang één van de machtigste leiders in Europa was geweest. De belangstelling was zo overweldigend dat het voor marechaussee M. C. van Houten (belast met het oppercommando over de bewaking van Wilhelm) en zijn ondergeschikten onmogelijk was iedereen op de gewenste afstand te houden.¹³⁰ Belangstelling van de pers is er altijd voldoende geweest voor de keizer. Wilhelm werd er, gedegradeerd tot tuinman, pijnlijk mee geconfronteerd, maar had al sinds hij keizer werd als een van de eerste Europese vorsten doeltreffend ingespeeld op de mogelijkheden die fotografie en film boden om zichzelf te profileren.¹³¹

Op 16 augustus 1919 kocht Wilhelm voor f 500.000 Huis Doorn, een buitenverblijf waarvan de bouwgeschiedenis teruggaat tot de 9^e eeuw.¹³² De eigenares, barones Van Heemstra – de Beaufort (1843-1927) was al op leeftijd en haar beide zoons wilden niet in het slot wonen.¹³³ De Nederlandse regering keurde de aankoop en verhuizing snel goed, om er uit angst voor de Entente maar zo min mogelijk ruchtbaarheid aan te geven en graaf

¹²⁹ Idem, 1258.

¹³⁰ Jos Smeets, *Marius van Houten. Marechaussee en diplomaat* (Amsterdam 2011) 61-63.

¹³¹ Saskia Asser (fotohistorica), ‘De Keizer aan de Keizersgracht. Wilhelm II en de fotografie als p.r.-instrument’, zie http://www.saskiaasser.nl/?page_id=57 (geraadpleegd op 7 mei 2012).

¹³² Taco Hermans en Jan Kamphuis, *Huis Doorn: van kasteel tot landhuis* (onderzoek ter voorbereiding op de restauratie, z.p. 1987). Zie <http://www.tacohermans.nl/doorn.htm> (geraadpleegd op 12 april 2012).

¹³³ Den Toom, *Wilhelm II in Doorn*, 20.

Bentinck van zijn trouw vervulde herbergzaamheid te verlossen. Het kostte echter nog zo'n acht maanden en f 850.000 aan verbouwingen voordat Wilhelm en Auguste Viktoria op 14 mei 1920 intrek namen in hun nieuwe verblijf.¹³⁴ De hoofdingang werd verlegd naar de Langbroekerweg en voorzien van een door architect A.H. Pothoven ontworpen poortgebouw, dat sindsdien zeer beeldbepalend is voor het aanzien van Wilhelm in Nederland en Huis Doorn zelf. Huis Doorn had en heeft geen slotgracht en hoge muren, waardoor het beeld dat de keizer opgesloten in een gevangenis leefde, zoals hij wel eens zei van Amerongen, verdween. In het begin van 1920 werd per trein een groot deel van de inventaris uit drie keizerlijke Duitse paleizen naar Doorn gebracht. Er is opvallend veel onduidelijkheid in de literatuur over het precieze aantal wagons dat het transport telde. De inventaris van Wilhelms archief dat in Het Utrechts Archief wordt bewaard, spreekt over 20 wagons¹³⁵, veel auteurs houden voor het gemak een aantal van 50 aan, ook een getal van 59 wordt vaak genoemd¹³⁶, er is een enkele uitschieter naar 62¹³⁷, maar Friedhild den Toom komt met een aannemelijke oplossing, namelijk dat er *verschillende* transporten waren (het eerste arriveerde met 51 wagons, het tweede en derde met gezamenlijk 8 wagons, dat maakt totaal 59 wagons, terwijl in 1926 nog een laatste transport met voornamelijk kunstvoorwerpen arriveerde).¹³⁸ Toen een groot deel van de voorwerpen een plaats had gekregen, leek het voor Wilhelm en zijn vrouw weer een beetje alsof zij thuis waren.

¹³⁴ Idem. De uitleg van Den Toom, bevestigd door Hans van den Berg te Huis Doorn op 26 maart 2012, verklaart waarom John Röhl (*Der Weg in den Abgrund*, 1249) als enige auteur steeds een bedrag van f 1,35 miljoen noemt voor de aankoop van Huis Doorn: hij rekent ook de verbouwingskosten erbij, wat andere auteurs niet doen. Vgl. ook Röhl, 'The unicorn in winter: Kaiser Wilhelm II in exile in the Netherlands, 1918-1941' in: Mangel en Riet, *Monarchy and exile*, 337-351 aldaar 338.

¹³⁵ D.T. Koen en S.L. Meiners, *Inventaris van het archief van ex-keizer Wilhelm II tijdens zijn verblijf in Nederland 1918-1941* (Rijksarchief Utrecht 1977/Het Utrechts Archief 2010) 6.

¹³⁶ De Jonge, *Wilhelm II*, 148; Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 124; Thomas van der Dunk, 'De nieuwe kleren van de keizer. Trilogie over keizer Wilhelm deel 2', *De Republikein* 3 (2007) nr. 3, 61 noemt een getal van 60 wagons.

¹³⁷ Röhl, 'The unicorn in winter', 339.

¹³⁸ Den Toom, *Wilhelm II in Doorn*, 24-25.

Afbeelding 1.3 Huis Doorn met buste van Wilhelm II (Bron: Rene Brouwer)

Deelconclusie

De onverwachte gang van keizer Wilhelm II naar Spa en de hectische ogenblikken in het Duitse hoofdkwartier aldaar roepen het beeld op van een vorst die de macht uit handen had verloren en daar de consequenties van moest inzien. Het is lastig om harde bewijzen te vinden voor Nederlandse tegemoetkomingen of een uitnodiging van Wilhelmina aan Wilhelm. Diverse factoren, zoals Duits-gezindheid onder Nederlandse regeringsleden en het bezoek van Van Heutsz aan Wilhelm hebben wel sterke vermoedens gecreëerd.

Wilhelms reis van Eysden naar Maarn en vervolgens naar Amerongen kan gezien worden als een smadelijke aftocht van hem die eens een groot heerser was. Aan de andere kant probeerde Wilhelm zijn vorstelijke waardigheid te behouden. Diverse ceremonies en de inrichting van Huis Doorn waarnaar Wilhelm in 1920 verhuisde moesten daaraan bijdragen. Koningin Wilhelmina, de Duitse kroonprins Wilhelm en de dochter van de keizer, Viktoria Luise, hebben in hun autobiografieën gesteld dat er in Duitsland 'iets' smeulde. Dat Wilhelm II daarmee geconfronteerd werd, was onvermijdelijk.

Ondanks herhaalde uitleveringsverzoeken van de geallieerde mogendheden om de ex-keizer uit te leveren, heeft Nederland Wilhelm altijd de hand boven zijn hoofd gehouden. Daardoor kon hij in Amerongen en later in Doorn een nieuw bestaan – in ballingschap – opbouwen, in dit hoofdstuk aangeduid met de term 'normalisatie'.

Hoofdstuk 2 Wilhelm en het Oranjehuis

Onder de bezoekers van Huis Doorn nam de Nederlandse koningin-moeder Emma (1858-1934) een bijzondere plaats in. Regelmatig kwam zij 's middags bij Wilhelm om gezamenlijk de thee te nuttigen. De ex-keizer was er ook trots op dat hij zich 'Prins van Oranje' mocht noemen. Vanaf Wilhelm van Oranje (1533-1584) was diverse keren een huwelijk gesloten tussen een Hohenzollern en een Oranje. Rond de verhuizing van Wilhelm naar Doorn kwam verschillende malen de historicus en Leidse hoogleraar H. Th. Colenbrander op bezoek, om de keizer de precieze geschiedenis van het Nederlandse koningshuis uit de doeken te doen.¹³⁹ Dat betekende overigens niet dat Wilhelm voor die tijd geen kennis had van het Nederlandse koningshuis. Hieronder wordt eerst kort de relatie tussen Wilhelm en met name Wilhelmina vóór 1918 geschetst en vervolgens de beeldvorming over de betrekking tussen het Oranjehuis en de ex-keizer gedurende diens ballingschap in Amerongen en Doorn.

Afbeelding 2.1 Prinses Juliana en ex-keizer Wilhelm, Huis Doorn mei 1938. Bron: *The Royal Forums*

Volgens prinses Viktoria Luise vond de eerste ontmoeting tussen Wilhelm en Wilhelmina plaats in 1892. Wilhelmina, dochter van koning Wilhelm III, was toen elf jaar. Ze vermaakte zich opperbest met de Duitse princen. Die moesten hun speelkameraad echter aanspreken met 'majesteit' (aangezien Wilhelmina al koningin was) en heel voorzichtig met haar omgaan, want Wilhelmina was enig kind en van haar hing het voortbestaan van de Nederlandse dynastie af. Het beeld dat Viktoria Luise van deze ontmoeting geeft, is een heel

¹³⁹ Den Toom, *Wilhelm II*, 26-27.

vredig beeld. 'Es muß, wie mir später meine Brüder erzählten, sehr lustig zugegangen sein.'¹⁴⁰ Het was het geboortjaar van Viktoria Luise; ze heeft Wilhelmina's bezoek zelf niet bewust meegemaakt en was bij het beschrijven van de eerste ontmoetingen geheel afhankelijk van wat haar ouders en haar vijf broers vertelden. De eerste keer dat Viktoria Luise Wilhelmina zelf ontmoette, was in 1899 te Potsdam. De Nederlandse koningin was toen negentien. In 1901 bezocht Wilhelmina, in februari van dat jaar getrouwd met prins Hendrik, Duitsland opnieuw. Deze reis was volgens een dagblad 'van het begin tot het einde een triumftocht. (...) Ook de ontvangst (...) door Keizer Wilhelm te Potsdam en te Berlijn bereid, heeft doen zien, hoezeer de faam van de lieftalligheid en minzaamheid onzer Koningin zich buiten onze grenzen heeft verspreid.'¹⁴¹

Een van de laatste ontmoetingen tussen Viktoria Luise en Wilhelmina voor de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog vond plaats in 1913. Wilhelmina was op bezoek bij haar man, prins Hendrik van Mecklenburg-Schwerin (1876-1934), die voor een kuur in de buurt van Bad Homburg verbleef. Ook de vierjarige prinses Juliana was erbij. Het viel Viktoria Luise op dat Juliana nog 'offene Haar' droeg.¹⁴² In hetzelfde jaar trouwde Viktoria Luise met de hertog van Brunswijk. De foto van het huwelijksdiner is wereldberoemd, omdat dit het moment was waarop alle Europese vorsten nog vreedzaam bij elkaar aan tafel zaten, terwijl ze een jaar later in bittere strijd met elkaar verwickeld zouden zijn. Wilhelmina was overigens niet aanwezig bij dit huwelijk. Nog steeds is niet definitief opgelost wat haar motieven hiervoor waren. Zag zij de donkere oorlogsbui al hangen, had ze geen zin of was ze verhinderd?¹⁴³ Niettemin schonk ze het echtpaar een 'eine antike Standuhr.'¹⁴⁴ Opvallend is dat Viktoria Luise in haar autobiografie Wilhelmina pas weer noemt in verband met Wilhelms tachtigste verjaardag in 1939. Ze rept met geen woord over de rol van Wilhelmina in de cruciale novemberdagen van 1918. En juist die periode, 1918 en de ruim twintig jaar daaropvolgend, staat centraal in deze scriptie. Als Wilhelmina en de Nederlandse regering in 1918 geweigerd hadden Wilhelm asiel te verlenen, zou het met de keizer wel eens heel anders afgelopen kunnen zijn.

De leden van het Nederlandse koningshuis brachten niet alleen bezoeken aan Duitsland, ook Wilhelm en zijn gezin trokken op hun beurt naar Nederland. Zo wordt

¹⁴⁰ Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 43.

¹⁴¹ *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch Indië*, 22 juli 1901.

¹⁴² Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 44.

¹⁴³ Mededeling Hans van den Berg, Huis Doorn 28 december 2011.

¹⁴⁴ Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 95.

regelmatig aangehaald dat Wilhelm, toen hij nog een kleine jongen was, met volle teugen genoot van een vakantie in Den Haag en Scheveningen.¹⁴⁵

Vele jaren later, in 1909, werd hij door graaf Charly Bentinck voor een privébezoek ontvangen op diens slot Middachten bij Rheden. Dit was niet zomaar een bliksembezoek. Integendeel, veel Nederlanders waren uitgelopen om de keizer en zijn gevolg van veertig personen te bewonderen. Het station van De Steeg (bij Middachten) was prachtig versierd – zo heel anders dan Eysden krap tien jaar later.¹⁴⁶ De keizer werd met gejuich ontvangen. Het bezoek aan Middachten was niet alleen van belang voor het imago van de keizer, ook de familie Bentinck wilde zich er goed mee op de kaart zetten. Het Gemeente-Museum in Den Haag exposeerde enkele bijzondere prenten van het Huis Bentinck (slot Middachten), een koninklijke militaire kapel uit Den Haag zou voor muzikale opluistering zorgen en dankzij de uitnodiging van Bentinck werden veel bekende Nederlanders op Middachten ontboden waar keizer Wilhelm hen onder meer het ‘ridderkruis van de Pruisische Kroonorde’ opspelde.¹⁴⁷ Het positieve beeld van dit bezoek werd binnen enkele dagen al weer sterk genuanceerd in een noordelijke krant. Het was een prachtig evenement geweest, maar wat had dat allemaal niet gekost? ‘Maar nu de hoge bezoeker ons landje weer den rug heeft toegekeerd, gaan de cijferaaars aan ‘t rekenen.’ Er was onder meer een ondergrondse telegraaflijn van De Steeg naar het slot aangelegd, ‘hetgeen aardig in de papieren is geloopt.’¹⁴⁸

In 1914 had Wilhelm wel wat anders aan zijn hoofd dan voor zijn plezier naar Nederland te gaan. Wel heeft hij Nederland uit de oorlog willen houden. Generaal Ludendorff suggereerde later in de oorlog om Nederland bij Duitsland in te lijven, maar dat wees Wilhelm zeer beslist af: ‘Holland ist in Ruhe zu lassen.’¹⁴⁹ De rol van koningin Wilhelmina in de novemberdagen van 1918 is bij de bespreking van thema 1 al aan bod gekomen. Hier wordt de draad weer opgepakt, om de contacten tussen Wilhelmina, Wilhelm en hun gezinnen en de beeldvorming daarover wat betreft de periode 1918-1941 te analyseren.

Wat viel adjudant Von Ilseman op als het ging om het Oranjehuis? Op 10 november 1918 concludeerde hij dat Wilhelmina geschokt was door Wilhelms komst, maar tegelijkertijd afhankelijk was van de regering en zelf geen verregaande beslissingen kon

¹⁴⁵ De Jonge, *Wilhelm II*, 28-29.

¹⁴⁶ Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 105-107; vgl. de hieronder geciteerde kranten.

¹⁴⁷ *Het Nieuws van den Dag: kleine courant*, 10 en 12 augustus 1909; *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 28 juni 1909.

¹⁴⁸ *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's courant*, 18 augustus 1909.

¹⁴⁹ Mededeling Willem Melching, collegedag De Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 20 april 2012; Het beste overzichtswerk (hoewel niet onomstreden) over Nederland in de jaren 1914-1918 is nog steeds Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam en Antwerpen 2001).

nemen.¹⁵⁰ Ruim een maand later noteerde Ilseman dat zowel Wilhelmina als Hendrik en Emma graag iets voor de keizer wilden doen, maar dat niet *konden*. Het beeld dat Ilseman daarna geeft wat betreft Wilhelmina's houding tegenover de keizer is duidelijk tweezijdig. Enerzijds wordt de suggestie gewekt dat Wilhelmina er nooit over heeft gepeinsd om Wilhelm weg te sturen of uit te laten leveren. 'Die Königin soll sogar gesagt haben: 'Nur über meine Leiche kommt der Kaiser in die Hände der Entente.'¹⁵¹ Nu hing een dergelijke houding niet per se af van *Wilhelms* aanwezigheid. Ook als een ander gevlucht bevriend staatshoofd in Nederland toevlucht zou hebben gezocht in angst voor uitlevering, kon een Hollands gevoel van trots aanleiding geven voor dergelijke uitspraken.

Het kleine Nederland had het toch maar tegen het grote Entente-blok op durven nemen door Wilhelms uitlevering te weigeren en was daarmee ongehoorzaam aan artikel 227 van het Verdrag van Versailles. Ook zou Wilhelmina een brief naar de Amerikaanse president Wilson hebben geschreven met de vraag of Wilhelm nog een tijd in Nederland zou mogen blijven.¹⁵² Anderzijds maakt Ilseman duidelijk dat Wilhelmina een zeer gereserveerde houding aannam tegenover de ex-keizer (ze heeft hem in Amerongen en Doorn ook nooit bezocht) en zich enigszins stoorde aan het feit dat Wilhelm in Nederland bleef. Na het overlijden van keizerin Auguste Viktoria in april 1921 stuurde Wilhelmina geen rechtstreekse condoleance. Een en ander vond zijn weerslag in de reactie van de keizer. Wilhelm en Auguste Viktoria hadden zich vaak *geërgerd* aan Wilhelmina's opstelling tegenover hen, aldus Ilseman.¹⁵³ In juli 1922 zou ze gezegd hebben dat de keizer nog te veel bewegingsvrijheid had en dat ze hem onder geen enkele voorwaarde wilde ontmoeten. Niet lang daarna 'vergat' Wilhelm om Wilhelmina een bericht te sturen dat hij zich had verloofd met Hermine. Toen graaf Lynden van Sandenburg, de Commissaris van de Koningin in Utrecht hem daarop attendeerde, antwoordde de ex-keizer: 'Wenn Sie wollen, bitte!' Daarentegen had Wilhelm wel een verlovingskaart naar koningin-moeder Emma gestuurd, 'und sie hat sehr nett geantwortet.'¹⁵⁴ Onder meer uit deze feiten blijkt dat Wilhelm veel meer bewondering had voor Emma dan voor Wilhelmina. Het allerlaatste dat Ilseman (althans, in de door Von Koenigswald uitgegeven delen) in zijn dagboek over Wilhelmina heeft vermeld, is dat zij een groot boeket liet bezorgen op de trouwdag van Wilhelm en Hermine.

¹⁵⁰ Ilseman, memoires deel 1, 47 (10 november 1918).

¹⁵¹ Idem, 101 (28 mei 1919).

¹⁵² Vgl. Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1256-1257.

¹⁵³ Ilseman, memoires deel 1, 174 (14 april 1921). Vgl. De Jonge, *Wilhelm II*, 181: 'Wilhelm heeft meerdere malen laten blijken weinig sympathie te hebben gehad voor de Nederlandse vorstin.'

¹⁵⁴ Idem, 231 (15 juli 1922) en 241 (24 september 1922).

Het beeld van prins Hendrik in relatie tot ex-keizer Wilhelm toont een heel ander tafereel. Hij bracht in tegenstelling tot zijn echtgenote wél bezoeken aan Huis Doorn, hoewel Wilhelmina dat eigenlijk niet wilde. De verklaring voor de resoluut afstandelijke houding van Wilhelmina is dat zij tegenover de Entente alle schijn van vriendschappelijkheid tegenover Wilhelm wilde vermijden. Ze had hem opgevangen en gaf hem onderdak – bewees ze hiermee de Entente geen dienst? Prins Hendrik, Duitser van geboorte, had ‘zijn’ keizer hoog staan. Hendrik, wiens huwelijk met Wilhelmina niet zo erg gelukkig was en die door Wilhelmina strikt buiten alle staatszaken werd gehouden, had veel gedeelde interesses met Wilhelm. Beiden hielden erg van reizen, jagen en bosbouw.¹⁵⁵ Uiteindelijk zijn beide mannen ondanks een langdurig verblijf in Nederland altijd buitenstaanders gebleven. Beide hadden geen onberispelijk huwelijksleven (of werden in ieder geval sterk verdacht van schending van de huwelijksrouw) en leidden in zekere zin een eenzaam bestaan naast hun echtgenoten. Zoals in het volgende hoofdstuk wordt genoemd, is er later verwijdering ontstaan tussen Wilhelm en Hermine. Ilseman merkte ook eens op dat de keizer, ondanks zijn zes kinderen, twee huwelijken en vele kennissen nooit echte vrienden heeft gehad.¹⁵⁶ Met hun dochters (Viktoria Luise en Juliana) konden beide vorsten nog het best opschieten. Eveneens geldt voor beiden dat de Nederlandse bevolking over het algemeen medelijden met hen had.¹⁵⁷ Om een laatste punt te noemen: zowel Hendrik en Wilhelm hadden een groot geloof (hoewel met bijgelovige trekjes) en zij hebben met vertrouwen op God het aardse leven vaarwel gezegd.¹⁵⁸

Wanneer Ilseman in zijn memoires de naam van prins Hendrik noemde, had dat bijna altijd te maken met een andere persoon die in nauwe relatie stond met Wilhelm: Paul von Hindenburg (1847-1934), de voormalige opperbevelhebber van het Duitse leger en van 1925 tot 1934 *Reichspräsident*. Prins Hendrik sprak zijn waardering voor Hindenburg tegenover Wilhelm openlijk uit, hetgeen hem niet in dank werd afgenomen. De ex-keizer werd woedend als er iets positiefs over Hindenburg werd gezegd. Een van de redenen hiervoor was dat Hindenburg later ontkende dat hij Wilhelm had geadviseerd om naar

¹⁵⁵ Biografische gegevens van Hendrik zijn ontleend aan Ivo Schöffer, ‘Hendrik, prins der Nederlanden (1876-1934)’, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden 2* (Den Haag 1985; gewijzigd in 1999). Zie <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/hendrik> (geraadpleegd op 28 januari 2012). Ook is gebruik gemaakt van wat Cees Fasseur over Hendrik heeft geschreven in zijn boek *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2004, 3^e druk).

¹⁵⁶ Vgl. Ilseman, memoires deel 2, 88 (27 februari 1928).

¹⁵⁷ Ilseman, memoires deel 2, 123 (30 januari 1929).

¹⁵⁸ Wilhelm had de eigenaardige gewoonte om bij ontmoeting met een (wild) varken driemaal ‘Guten Tag, liebes Schweinchen’ te zeggen bij wijze van bezweringsritueel. Ook liet hij in de vestibule van Huis Doorn een hoefijzer boven de deurpost ophangen, en zodanig dat het geluk er niet uit zou vallen. Hendrik liet zich later in zijn leven in met een mysticus uit India.

Nederland te gaan. De ex-keizer heeft bij Hindenburg talloze malen aangedrongen op een schriftelijke verklaring dat hij hem *wel* had geadviseerd om naar Eysden te gaan. Begin september werd dit document eindelijk in Huis Doorn bezorgd.¹⁵⁹ Persoonlijk vond prins Hendrik dat Wilhelm nooit naar Nederland had moeten gaan. Dat vertelde hij aan Ilseman toen Hendrik en de adjudant samen in Arnhem hadden gedineerd.¹⁶⁰

Na 1930 wordt door Ilseman het Nederlandse koningshuis niet meer genoemd. Maar juist vanaf dat moment vonden er belangrijke gebeurtenissen plaats die beide koningshuizen nader tot elkaar zouden brengen en tegelijkertijd voor veel spanningen zouden zorgen. In maart 1934 overleed koningin-moeder Emma op 75-jarige leeftijd (zij was even oud als Wilhelm). In juli van hetzelfde jaar stierf haar schoonzoon prins Hendrik. Daarmee werd de Nederlandse koninklijke familie gehalveerd: alleen koningin Wilhelmina en de 25-jarige prinses Juliana bleven over. Er waren op dat moment geen aanwijzingen dat Juliana spoedig in het huwelijk zou treden, kortom: het voortbestaan van de Oranjedynastie leek bedreigd. Ex-keizer Wilhelm en zijn vrouw Hermine hebben zich beide ingespannen om een geschikte huwelijkskandidaat voor Juliana te zoeken. Dit werd hen echter door koningin Wilhelmina niet in dank afgenomen.

Ondertussen was de Duitser Bernhard zur Lippe-Biesterfeld (1911-2004) verschillende keren in Nederland geweest. Een vriendin van zijn moeder Armgard, de weduwe Catalina von Pannwitz-Roth, had in 1929 het landgoed De Hartekamp (bij Heemstede) gekocht. Zij nodigde kennissen uit om hier hun vakantie door te brengen. Armgard en haar zoons Bernhard en Aschwin gingen vanuit De Hartekamp ook regelmatig naar Wilhelm in Huis Doorn, in ieder geval vanaf 1935. Dat lag niet voor de hand, want Wilhelm had toen hij nog keizer was nooit veel waardering gehad voor de Biesterfelds. Uit briefwisselingen tussen Wilhelm en zijn zus Viktoria is gebleken dat de Hohenzollern erg negatief deden over deze lagere adellijke familie. Viktoria duidde hen aan met 'Biests', beesten.¹⁶¹ Een oom van Bernhard, Leopold zur Lippe, had zich ingetrouwd in de hogere Duitse adel en hiermee de kans op een troon verworven. Deze affaire was een persoonlijke nederlaag voor Wilhelm. Een aantal jaar later (rond 1910) had deze 'aartsvijand' Leopold een dringend verzoek gericht aan Wilhelm of deze per direct Leopolds broer Berni wegens liefdesaffaires uit het leger wilde ontslaan. Leopold, trots op zijn nieuw verworven positie, wilde niet dat zijn broer smetten op het familieblazoen zou veroorzaken. Berni was echter

¹⁵⁹ Ilseman, memoires deel 1, 237 (4 september 1922).

¹⁶⁰ Het was kennelijk een aangenaam samenzijn, want Ilseman was pas 's avonds heel laat weer terug in Doorn. Ilseman, memoires deel 1, 112-113 (14 januari 1930).

¹⁶¹ Annejet van der Zijl, *Bernhard. Een verborgen geschiedenis* (Amsterdam 2011, 4^e druk) 13.

niet te weerhouden van zijn plannen om met Armgard (van 1905-1908 al gehuwd met graaf Bodo Oeynhausien) te trouwen. Dit werd hem uiteindelijk door broer Leopold, zij het niet van harte, toegestaan. Het eerste kind van Berni en Armgard kwam in 1911 ter wereld: Bernhard. Hij groeide op in Woynowo, niet ver van Saabor. Het landgoed Saabor was de residentie van Hermine van Reuss (de latere echtgenote van Wilhelm). Bernhard kende haar goed en noemde haar 'tante Hermo'. Toen Bernhard ruim twintig jaar later Huis Doorn bezocht, ontmoette hij er dus een oude bekende.¹⁶²

De toedracht tot de eerste ontmoetingen tussen Bernhard en Juliana is een complex verhaal en al vele malen beschreven. Hier wordt volstaan met slechts enkele opmerkingen. Vermoedelijk heeft Bernhard al in 1935 Huis Doorn als 'uitvalsbasis' willen gebruiken om prinses Juliana te ontmoeten, maar is dit toen niet gelukt. In ieder geval was Armgard op 18 juli 1935 te Huize Doorn, en was Bernhard op 19 oktober zonder familie in Huis Doorn.¹⁶³ (Juliana maakte pas in 1936 kennis met Wilhelm.¹⁶⁴) Wilhelmina verkeerde rond 1935 in een maandenlange depressie, een verschijnsel dat ook Wilhelm niet vreemd was: hij had zeer regelmatig last van een *Nervenzusammenbruch* ofwel psychische instorting. Zou Bernhard van deze instabiliteit hebben geweten en zijn kans willen grijpen? In ieder geval had, volgens Van der Zijl, de eerste ontmoeting tussen Bernhard en Juliana *niet* plaats in Nederland, maar in Oostenrijk op 10 februari 1936. Daarna gingen de ontwikkelingen heel snel: in september 1936 verloofden zij zich en begin januari 1937 traden ze in het huwelijk. Wat de precieze invloed van Wilhelm en Hermine in dit proces is geweest, laat zich lastig nauwkeurig reconstrueren. Voor de beeldvorming (onder andere van de Nederlandse bevolking) is dat ook niet zo heel relevant, want hoeveel personen zullen in de jaren 1930 werkelijk beseft hebben wat het verband tussen Wilhelm, Hermine, Wilhelmina, Juliana en Bernhard was? In dagbladen werd, naar het zich laat aanzien, niet gerept over eventuele invloed van Wilhelm op het huwelijk van Juliana en Bernhard. Zoals een doorsnee krantenbericht luidde:

De verloving van Prinses Juliana met Prins Bernhard heeft de natie met geestdrift vervuld en groote blijdschap is alom in den lande tot uiting gekomen over deze heuglijke gebeurtenis. Met H.M. de Koningin en het aanstaande vorstelijk bruidspaar verheugen zich breede kringen van de bevolking in het geluk, dat over het in de laatste jaren zoo zwaar getroffen Kon. Huis is gekomen en groote vreugde heerscht over de nieuwe toekomst, die met de verloving van de Prinses voor Vorstenhuis en Vaderland is geopend.¹⁶⁵

¹⁶² Idem, 35, 41, 121-123.

¹⁶³ Idem, 237 (met een beroep op menuboeken uit Archief Wilhelm, HUA, inv. nr. 409).

¹⁶⁴ De Jonge, *Wilhelm II*, 180.

¹⁶⁵ *De Tijd*, 21 oktober 1936.

Met deze woorden sprak de voorzitter van de Provinciale Staten van Noord-Holland, jhr. Mr. Dr. Antonie Röell, de vergadering toe. Het was tenslotte meer dan 35 jaar geleden dat in Nederland een koninklijk huwelijk had plaatsgevonden. Vooral *Het Vaderland* mat breed uit over de verloving. Op 10 september was de gehele voorpagina eraan gewijd. De eerstvolgende zaterdag werd tot nationale feestdag verklaard, het wapen van Bernard werd in de krant afgedrukt, Bernhards oom Leopold zou voor de Avro-microfoon een rede houden als ‘een zeer speciale noot in het avondprogramma’ met als besluit ‘flitsen van de groot zanghulde op den Dam’ (waarbij zestien mensen waren flauwgevallen), op het Malieveld werd een groot vuurwerk afgestoken en in de Nieuwe Kerk te Delft werd een dankstond gehouden. Een gedicht van Melis Stoke, *Voor Juliana’s aanstaanden echtgenoot*, werd pontificaal op de voorpagina afgedrukt, en misschien had Stoke ook aan keizer Wilhelm gedacht toen hij schreef:

Wij reizen in den vreemde en keeren tot den haard.
En zij die tot ons komen zijn hartelijk opgenomen,
Als onze groote stroomen op Hollands grond bedaad.

Wij vragen om begrijpen en geven gul de hand
En noodigen U mede tot onze vrome zeden
En eigenaardigheden van ons gezegend land.¹⁶⁶

Hoe positief en uitbundig in *Het Vaderland* ook werd geschreven over het aanstaande huwelijk tussen Juliana en de Duitse prins Bernhard, over ex-keizer Wilhelm is weinig terug te vinden, laat staan over zijn pogingen een levenspartner voor Juliana te vinden. Tegelijkertijd getuigde het dagblad van de dreigende wereldoorlog. Na alle dank voor het feit dat Juliana een levensgezel had gevonden, berichtte de krant over de ‘proclamatie’ van Adolf Hitler op de partijdag van de NSDAP te Neurenberg, waar hij vooral gesproken leek te hebben over Duitslands recht op koloniën. Ook ‘het vierjaarsplan van den Leider’ [Hitler, JR] had internationaal de gemoederen in beroering gebracht, hoewel men bijvoorbeeld in Frankrijk nogal laconiek op Hitlers uitspraken had gereageerd. Van professor David Cohen (1882-1967), secretaris van het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen, werd een ingezonden brief geplaatst waarin hij onder meer benadrukte: ‘De Duitsche nationaal-

¹⁶⁶ *Het Vaderland*, 10 september 1936. ‘Melis Stoke’ was het pseudoniem van schrijver-journalist Herman Salomonson (1892-1942). Vgl. Menno ter Braak, ‘Twee romans van Melis Stoke’, *Het Vaderland*, 9 juni 1937.

socialist laat echter ook den overwonnen „vijand” niet met rust, vóór hij geheel vernietigd is.’¹⁶⁷ Cohen ging vooral in op de bedreigde en overgenomen Joodse winkels in Duitsland. Het thema ‘Wilhelm II en antisemitisme’ komt in het laatste hoofdstuk van deze scriptie uitgebreider aan bod.

In mei 1938 was het groot feest te Huize Doorn. Een kleinzoon van Wilhelm, prins Louis Ferdinand van Pruisen (1907-1994) trad in het huwelijk met grootvorstin Kira van Rusland (1909-1967). In Nederlandse dagbladen werd veel aandacht aan deze opzienbarende gebeurtenis geschonken. De plaats van handeling, Doorn, herinnerde wel pijnlijk aan het feit dat de monarchie in Duitsland nog steeds niet hersteld was, maar verder werd de indruk gegeven dat door dit huwelijk twee machtige dynastieën voor altijd met elkaar werden verbonden. De vader van de bruid was grootvorst Kirill, die zichzelf als hoofd van de Romanovs in 1924 had laten uitroepen tot ‘Tsaar aller Russen.’¹⁶⁸ Dat in Rusland vanaf 1917 de communisten de macht in handen hadden en steeds grimmiger optraden tegen sympathisanten van het kapitalisme en andere ‘vijanden’, stond er niet bij. Van politieke spanningen was blijkbaar geen sprake. 4 mei 1938 was in Huis Doorn de dag van een waar sprookjeshuwelijk.

Toen hedennamiddag even na half een de laatste tonen van het orgel, die in ruischende gelijkmatigheid en sereene klaarte door (...) Huis Doorn een sfeer van vrome devotie hadden doen stroomen, waarin de zoo juist beëindigde plechtigheid in een gewijde omlijsting was geplaatst (...) was het huwelijk voltrokken.¹⁶⁹

Toch werd er in het dagblad gewezen op spanning in het huis Hohenzollern voorafgaande aan dit huwelijk. De oudste broer van de bruidegom of anders gezegd de oudste zoon van kroonprins Wilhelm van Wieringen was tegen de wil van grootvader Wilhelm II getrouwd met Dorothea von Salviati. Zij was naar de zin van de ex-keizer van te lage afkomst, maar haar geliefde Pruisische prins was toch met haar getrouwd. Daarop had ex-keizer Wilhelm zijn oudste kleinzoon het recht van stamhouder ontnomen. Adjudant Von Ilseman

¹⁶⁷ Idem.

¹⁶⁸ *De Indische Courant*, 12 mei 1938; 1924 was voor Rusland een jaar van bijzondere betekenis. Na de dood van Lenin in dat jaar ontbrandde tussen Stalin en Trotsky de strijd om zijn opvolging, die door Stalin gewonnen werd. Stalin startte in 1929 een groot collectivisatieproject, waarin boeren werden gedwongen om gemeenschappelijk landbouw te bedrijven in firma's die eigendom waren van de staat. Wie ook maar de minste kritiek leverde of zich verzette, werd als 'koelak' naar een concentratiekamp gestuurd. In 1936 begonnen de 'Grote Zuiveringen' om de Sovjet-Unie te verlossen van staatsgevaarlijke elementen (zowel onder de 'gewone' bevolking als onder politici). het jaar waarin Louis Ferdinand en Kira trouwden bevond zich daarmee in een periode waarin miljoenen Russen het leven lieten.

¹⁶⁹ Idem.

beschreef dat deze affaire veel meer stof deed opwaaien dan wat er in *De Indische Courant* over werd geschreven.¹⁷⁰ Keizer Wilhelm was er altijd op gebrand dat zijn nageslacht met een 'ebenbürtige' wederpartij door het leven zou gaan. Hijzelf was in 1922 tenminste nog met een prinses van het vooraanstaande geslacht Von Reuss getrouwd, maar de handelwijze van zijn oudste kleinzoon had het aanzien van de Hohenzollern-dynastie ernstig verlaagd.

Het beeld van de huwelijksplechtigheid in mei 1938 vertoont veel overeenkomsten met wat in november 1922 naar buiten werd gebracht. De trouwtekst was hetzelfde (opnieuw 1 Korinthe 13: 13 'En nu blijft geloof, hoop en liefde, doch de meeste van deze is de liefde'), waarmee de keizer keer op keer ook zijn hoop op herstel van de monarchie leek te memoreren. En 'liefde' had in Wilhelms woordenboek ook de betekenis van opofferingsgezindheid (voor het Duitse rijk), waarvan hij zelf blijk had gegeven gedurende zijn dertigjarig keizerschap en vervolgens bij zijn vlucht naar Nederland. Deze gevende liefde eiste Wilhelm ook van zijn personeel, en ontlokte eens aan Sigurd von Ilseman de uitspraak:

Ja, Spaß macht es gewiß nicht, wenn man nun bald zehn Jahre hintereinander Holz hackt, Heu fährt, Blumen pflückt oder Wasser gießt; (...) so jahrein, jahraus, Tag um Tag solche Arbeit im besten Mannesalter, da vergeht einem wirklich manchmal die Lust und Passion!¹⁷¹

Wat was de rol van Bernhard en Juliana bij deze gebeurtenis in 1938? Vermoedelijk was dit de eerste gebeurtenis waarbij de Nederlandse en Duitse troonopvolgers op een officiële foto werden vereeuwigd, die men in talloze kranten afdruckte. Bernhard was als prins der Nederlanden een van de voorname gasten op het feest, hij staat ook op het huwelijksportret, maar lijkt verder wat buiten beeld gebleven. Het omgekeerde gold voor kroonprinses Juliana: zij kreeg de eer om een van de bruidsmeisjes te zijn – haar dochter Beatrix, ruim drie maanden oud, kwam daarvoor nog niet in aanmerking. Bovendien genoot Juliana het voorrecht om bij het diner tussen ex-keizer Wilhelm en ex-kroonprins Wilhelm te mogen zitten, en liep ze aan de vooravond van het huwelijk gearmd met de 'grootste oorlogsmisdadiger' uit de Eerste Wereldoorlog rond in 'paleis' Doorn. Aangezien de meeste Nederlanders niet bij de plechtigheid waren geweest en hun beeld van dit huwelijk vooral werd bepaald door kranten en in mindere mate door film, is het hier gerechtvaardigd om

¹⁷⁰ Ilseman, memoires deel 2, 165-166 (7 en 9 april 1931). Kleinzoon Wilhelm kwam met zijn opa praten over zijn plan om met Dorothea te trouwen. Dit bracht echter zoveel beroering dat de 'Osterruhe' (Paasvrede) er wreed door werd verstoord. Volgens Ilsemans collega Von Dommers zou dit huwelijk de doodsteek betekenen voor de 'Königsgedanken' ofwel de theorie van 's keizers terugkeer als monarch, en het aanzien van de familie zeer schaden.

¹⁷¹ Idem, 99 (22 mei 1928). En toch bleef hij.

iets langer stil te staan bij enkele foto's en de vraag te stellen: wat is hier opvallend? Welke bedoelde of onbedoelde associatie zou dit beeld toen hebben opgeroepen, en nu?¹⁷²

2.2 Huwelijk van prins Louis Ferdinand van Pruisen en Kira van Rusland, mei 1938 (Bron: *The Royal Forums*)

In de eerste plaats wordt hier de indruk gewekt dat prins Bernhard en de dame naast hem (recht achter Kira) een echtpaar zijn, onder meer door hun kleding. Dat is onjuist. De prinses die tussen ex-keizer Wilhelm en prins Bernhard instaat, is kroonprinses Cecilie (1886-1954), echtgenote van kroonprins Wilhelm die vijf jaar op Wieringen in ballingschap had vertoefd. Cecilie was de moeder van bruidegom Louis Ferdinand.¹⁷³ De kroonprins zelf staat niet op de foto. Hij had een grote afkeer van hoofse stijfheid, maar dat hoeft niet per se de reden geweest te zijn om hier niet op de foto te willen, temeer omdat hij op andere foto's wel te zien is, gezeten naast prinses Juliana.

¹⁷² Een uitgebreide omschrijving van de foto (fotocollectie Huis Doorn, objectnummer HuDF 1356) is te vinden op de website van Huis Doorn, waar de totale collectie (12.000 foto's) zal worden geplaatst. Zie <http://fotocollectie.huisdoorn.nl/HuDF-1356> (voor het laatst geraadpleegd op 21 mei 2012). Onderstaande foto is afkomstig van Alexander Palace Time Machine. Zie <http://forum.alexanderpalace.org/index.php?PHPSESSID=11kovb3an81ib5o09csg0gi4t3&action=search2> (geraadpleegd op 21 mei 2012).

¹⁷³ Cecilie was ook een volle nicht van prins Hendrik (die evenals de vader van prins Bernhard in 1934 was overleden). Naast Juliana zit Cecilie jr., de dochter van Cecilie en de kroonprins (en tegelijkertijd de jongere zus van bruidegom Louis Ferdinand). Deze foto is ook uniek omdat het de enige foto uit de collectie van Huis Doorn is (van de tot nu toe 6500 gedigitaliseerde opnamen, stand mei 2012) waar prins Bernhard op staat.

Ten tweede lijken Bernard en Wilhelm vanwege hun rijkelijk gedecoreerde uniformen na de bruidegom de belangrijkste twee personen te zijn. In vergelijking met hen zien de Russische gasten er veel eenvoudiger uit, zonder aanwijzingen voor militaire functies of prestaties. In de derde plaats ziet prinses Juliana er minder vorstelijk uit dan haar man Bernhard. Juliana zit op de grond (tweede van rechts) en draagt volgens de archiefomschrijving een 'lange galajapon en hoed met veer', die echter voor 21^e-eeuwers meer op een papieren feestmuts voor verjaarspartijtjes lijkt dan op een koninklijk hoofddeksel. Het feit dat vrijwel geen van de personen op dit huwelijksportret lacht, betekent niet dat er geen feestelijke stemming heerste; dat heeft te maken met de veranderende opvattingen en gewoonten wat betreft de gezichtsuitdrukkingen op een staatsieportret als dit.

Voor monarchisten in Duitsland was dit portret wellicht een voorafschaduw van een grote droom: herstel van het Pruisisch koning- en keizerschap, met Louis Ferdinand en Kira als toekomstig keizer en keizerin; een verstild moment van glamour terwijl in de vaderlanden van de bruid en bruidegom miljoenen de dood in werden gejaagd (Rusland) of werden voorbereid op de meest verschrikkelijke gevechten (Duitsland). Overigens staat de grote vriend van Hitlers tweede man (Göring), prins August Wilhelm, ook op de foto: midden achter kroonprinses Cecilie en de ex-keizer. August Wilhelm, kortweg Auwi, wordt wel beschouwd als de grootste Nazi binnen de Hohenzollern-familie.¹⁷⁴ De vraag is natuurlijk hoeveel mensen geweten hebben dat Auwi er nauwe contacten met Hitler en Göring op na hield. Het lastige is dat 21^e-eeuwers, met de kennis van de Tweede Wereldoorlog, zich nooit geheel kunnen inleven in de tijd vóór deze oorlog uitbrak en daardoor nooit onbevooroordeeld naar beelden als bovenstaande huwelijksfoto kunnen kijken.

Op 1 oktober 1940 vond in Huis Doorn – inmiddels een Duitse enclave in door Duitsland bezet gebied – de laatste huwelijksvoltrekking plaats die ex-keizer Wilhelm meemaakte, ruim een half jaar voor zijn dood. Vertegenwoordigers van het Nederlandse koningshuis waren niet bij dit huwelijk aanwezig. Koningin Wilhelmina was *zelf* een monarch in ballingschap geworden, nadat ze in mei 1940 naar Londen was gevlucht.¹⁷⁵ Prins Bernhard zou daar een vooraanstaande rol krijgen in het verzet om als Duitser tegen de Duitsers te strijden. Juliana was met haar twee dochters (de prinsessen Beatrix en Irene) uitgeweken

¹⁷⁴ Vgl. het laatste hoofdstuk van deze scriptie.

¹⁷⁵ Wel had Wilhelmina Wilhelm nog aangeboden om – met het oog op de dreigende Duitse inval – een veiliger onderkomen te zoeken, maar de ex-keizer wilde in Huis Doorn blijven. Zie o.a. Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 290. Vgl. Anton van Hooff, 'De neus van Wilhelmina. Stel: het staatshoofd was in 1940 op Nederlandse bodem gebleven', *De Republikein* 4 (2005) 51-55.

naar Canada, waar een derde nazaat werd geboren (prinses Margriet, 1943). Het huwelijk dat in oktober 1940 te Huize Doorn werd gesloten, was voor Wilhelm en Hermine van bijzondere betekenis. De bruid was Henriette von Schönaich-Carolath, de jongste (stief)dochter van Wilhelm en Hermine. Zij was in 1918 temidden van de revolutie in Berlijn geboren, en na 22 jaar trouwde ze, in een evenzeer turbulente periode die echter niet het einde maar het begin was van vier lange oorlogsjaren. De bruidegom was een kleinzoon van de keizer: prins Franz Joseph (1916-1975). Zijn vader, prins Joachim, had in 1920 zelfmoord gepleegd en daarmee ook de dood van zijn moeder Auguste Viktoria bespoedigd. Al deze feiten waren bepaald geen gunstige voortekenen, want na de geboorte van drie zoons in 1943 en 1944 werd het huwelijk tussen Henriette en Franz Joseph in 1946 al weer ontbonden.¹⁷⁶

De bovengenoemde huwelijken waren bijzonder in het oog springende gebeurtenissen. Maar juist daarom zullen ze meer de aandacht getrokken hebben dan gewone theevisites waarbij de keizer en Juliana (om een voorbeeld te noemen) elkaar opzochten. *Dat* deze contacten er waren, staat evenwel vast. Hermine schreef in haar autobiografie uit 1928 dat de keizer naar 'Castle Söstdijk' ging om Emma te bezoeken. Zij was ook familie van Hermine: 'I have already mentioned that my mother's cousin, the Queen Mother of Holland, is one of the most delightful and most welcome of guests.'¹⁷⁷ Lezing van *Days in Doorn* maakt ook duidelijk dat Wilhelm niet onwetend was over hetgeen zich in Rusland (het land waarmee hij naast Griekenland, Engeland en Nederland een bijzondere band had) afspeelde. In de urenlange avondlijke voorleessessies in de rookkamer werd ook het driedelige *From the eagles of the czar to the red flag* geheel behandeld. Dit werk, geschreven door de Russische soldaat-schrijver Krasnov, was erg populair in Huis Doorn. Hermine had echter meer op met een Russisch huwelijk in 1938 dan met de gruweldaden die in het land van Stalin werden gepleegd. 'For my taste, the last volume is too gruesome, with its unendurably realistic description of Bolshevik horrors.'¹⁷⁸

Behalve de bezoeken aan Paleis Soestdijk, waar de keizer onder meer genoot van de films die er werden vertoond, ging hij ook regelmatig naar Noordwijk en Zandvoort. Wilhelm kon hier nog enigermate genieten van het strand en de zee waar hij zo op gesteld was. Daarnaast werden in deze kustplaatsen ook geheime ontmoetingen met prins Hendrik gearrangeerd.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Den Toom, *Hermine*, 60-62.

¹⁷⁷ Hermine, *Days in Doorn*, 240.

¹⁷⁸ Idem, 245.

¹⁷⁹ De Jonge, *Wilhelm II*, 182-183.

Deelconclusie

Van alle ontmoetingen tussen Wilhelm en leden van het Nederlandse koningshuis was een huwelijksplechtigheid in 1938 het meest beeldbepalend. In dagbladen verschenen foto's van het huwelijk tussen prins Louis Ferdinand van Pruisen en grootvorstin Kira van Rusland, waarbij prinses Juliana bruidsmeisje was en ook prins Bernhard aanwezig was. De berichtgeving in de kranten versluisde interne politieke spanningen en verontrustende ontwikkelingen in Rusland en Duitsland. De huwelijksvoltrekking en wat daaromheen hing toonde nog eenmaal de luister van de Hohenzollern, en leek heen te wijzen naar een toekomst waarin Louis Ferdinand en Kira als keizer en keizerin zouden heersen over het Duitse keizerrijk. Dit is nooit waarheid geworden.

Het is lastig om te achterhalen welk beeld de gemiddelde Nederlander had van de relatie tussen ex-keizer Wilhelm en het Oranjesthuis, omdat deze band in de meeste gevallen door privé- en zelfs geheime bezoeken werd verstevigd. De verloving en het huwelijk van Juliana en Bernhard in 1936 en 1937 leidden in Nederland tot ongekende feestvreugde. Of en zo ja welke rol de ex-keizer en zijn vrouw Hermine daarbij gehad hebben, was destijds geen issue. Pas het onderzoek naar het verleden van Bernhard heeft daar de laatste jaren meer duidelijkheid over gegeven.

De memoires van Ilseman zijn erg waardevol om te bepalen hoe in Huis Doorn bezoeken van koningin-moeder Emma en prins Hendrik (tot hun overlijden in 1934) verliepen. De aanwezigheid van Emma deed de keizer buitengewoon goed; een door Hendrik afgelegde visite leidde daarentegen stevast tot scheldpartijen van Wilhelm over de rol van Hindenburg.

Afbeelding 2.3 Prinses Juliana gezeten tussen de Duitse kroonprins en keizer Wilhelm, mei 1938. Bron: *The*

Royal Forums

Hoofdstuk 3 Hertrouw met Hermo

‘Het huwelijk van den ex-keizer. – De belegering van het kasteel Doorn door journalisten en film-operateurs is begonnen.’¹⁸⁰ Zo kopte het *Nieuws voor den dag voor Nederlandsch Indië* op 6 november 1922. Met wie trouwde de keizer? En waarom? Hoe reageerden de zeven kinderen van de keizer op de huwelijksplannen van hun vader? Opnieuw wordt in dit hoofdstuk gekeken naar de beeldvorming rond een belangrijke gebeurtenis in Wilhelms Nederlandse ballingschap. Zoals hieronder wordt betoogd, heeft dit tweede huwelijk van Wilhelm II veel kwaad bloed gezet, zowel binnen zijn familie als daarbuiten. De opinies kunnen in grofweg drie groepen worden onderverdeeld. Het eerste mogelijke standpunt was dat de keizer wel een erg eenzame en zielige man was geworden, vooral na de dood van zijn eerste echtgenote. Wie zou hem nu in zijn levensavond een vrouw aan zijn zijde misgunnen? De tweede opvatting stond hier lijnrecht tegenover: had de keizer zijn overleden vrouw, die hem meer dan veertig jaar terzijde had gestaan, nu al weer vergeten? Was deze man, die zo kort na het sterfgeval met allerlei vrouwen aan de haal ging, nu de grote voorbeeldfiguur van het Duitse keizerrijk geweest, met kuisheid als wezenskenmerk van Germanendom?¹⁸¹ Onbegrijpelijk. En tot slot de derde opvatting. Personen die deze mening waren toegedaan, kon het allemaal niet zoveel schelen. Laat de verbannen vorst zijn pleziertje hebben en zich verder gedeisd houden, zullen ze gemompeld hebben.

Op 11 april 1921 stierf keizerin Auguste Viktoria in Huis Doorn. De Eerste Wereldoorlog, de revolutionaire woelingen daaropvolgend, de vlucht van Wilhelm naar Nederland de zelfmoord van hun zoon prins Joachim in juli 1920 hadden een zware wissel op haar getrokken.¹⁸² Directe betrokkenen zoals Ilseman zagen de keizerin eraan onderdoor gaan. Haar hartfalen werd allengs erger. Het overlijden kwam niet onverwacht, Ilseman had vanaf november 1918 al herhaaldelijk gedacht dat zij spoedig zou sterven.¹⁸³ De keizerin wilde in Duitsland begraven worden, niet in Doorn. Wilhelm mocht Nederland echter niet verlaten (zoals was afgesproken tussen de regering en de Entente-mogendheden) en kon dus niet aanwezig zijn bij de begrafenis van zijn eigen vrouw. Hofprediker Dryander van de Friedenskirche in Potsdam kwam naar Nederland om een herdenkingsdienst te leiden, waarbij ook ds. Lodder uit Doorn aanwezig was. De kist met het stoffelijk overschot werd in

¹⁸⁰ ‘Het huwelijk van den ex-keizer’, *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 6 november 1922.

¹⁸¹ H.W. von der Dunk, ‘Het heilige rijk van de Grieks-Germaanse natie: inspiratiebronnen van het Duitse nationale bewustzijn, 1871-1945’ in: idem, *Twee burens, twee culturen. Opstellen over Nederland en Duitsland* (Amsterdam 1994) 139-169 aldaar 146.

¹⁸² Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1261.

¹⁸³ Ilseman, memoires deel 1, 69 (30 november 1918).

Maarn op de trein naar Potsdam gezet, waar de bijzetting in de *Antikentempel* (de grafkelder van de Hohenzollern) zou plaatsvinden. Twee prinsen, Adalbert en Oskar, begeleidden hun moeder op haar laatste reis. In alle dorpen waar de trein langs kwam, luidden de kerkklokken.¹⁸⁴

Wilhelm bleef in Doorn achter als een eenzame gebroken man. Zijn 'Vereinsamung' verontrustte lijfarts Haehner, die zich toenemend zorgen maakte om de 'psychischen Zustand' van zijn patiënt.¹⁸⁵ Hoe moest men hier nu een oplossing voor vinden? De ex-keizer had veel steun aan zijn diepe geloof, maar dit was toch niet genoeg. Al binnen enkele maanden na het overlijden van Auguste Viktoria verschenen er dames te Huize Doorn. Aandringen op een huwelijk met de 62-jarige weduwnaar was voor de meesten al te bont, maar ze brachten hem in ieder geval de nodige gezelligheid en genegenheid. Twee vrouwen slaagden erin om hun relatie met de keizer langer dan de andere bezoeksters voort te zetten. De eerste was Frau Gabriele von Rochow, die – als we Ilseman geloven – een subversieve invloed zou hebben op het Doornse hof. Haar avances en lasterpraat zorgden er onder meer voor dat Wilhelm een trouwe dienaar, generaal graaf Von Plessen, liet vallen. Het ontlokte Ilseman de uitspraak: 'Der arme General tut mir leid.'¹⁸⁶

Het optreden van Frau von Rochow haalde zelfs de internationale pers. Al vanaf hun twintigste levensjaar hadden Wilhelm en zij 'chums' (tekenen van liefde) voor elkaar getoond, zo viel te lezen in *The Daily Messenger* van december 1922.¹⁸⁷ Opvallend, want Wilhelm was op dat moment al ruim een maand hertrouwd met prinses Hermine von Reuss. Bij nadere bestudering van het krantenartikel blijkt dat Frau von Rochow in de steek is gelaten door Wilhelm: uiteindelijk is hij er met Hermine vandoor gegaan. Althans, dat beweerde Frau von Rochow, die hier nog aan toevoegde: 'I have been his intimate friend from 1884 and for six months was secretly engaged to marry him.'¹⁸⁸ Deels klopt dit met wat Röhl over haar opmerkt: ze was destijds (Wilhelms) *Tanzdame* op Berlijnse hoffeesten.¹⁸⁹ De memoires van Ilseman bevestigen dit beeld van een Mata Hari-achtig wezen. De adjudant vond het verschrikkelijk dat Wilhelm zich zo liet inpalmen: 'Aber was muß Frau von Rochow dem Kaiser alles vorgeschwätzt haben, daß er plötzlich solche Ansichten äußert! Was kann

¹⁸⁴ Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 234. Beelden van de begrafenis van Auguste Viktoria: <http://www.youtube.com/watch?v=V5oLPDxyKuo> (geraadpleegd op 17 april 2012).

¹⁸⁵ Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1264.

¹⁸⁶ Ilseman, memoires deel 1, 186 (28 augustus 1921).

¹⁸⁷ 'Former kaiser praises bride in letter to intimate friend', *The Daily Messenger*, 13 december 1922.

¹⁸⁸ Idem.

¹⁸⁹ Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1265.

ein Mensch da für Schaden anrichten!’¹⁹⁰ Het moet wel heel erg geweest zijn, want hoewel Ilseman eerlijk was, liet hij zich nooit zo snel tot scherpe oordelen verleiden. Het was zijn doel om zo objectief en zakelijk mogelijk weer te geven wat er in Amerongen en Doorn gebeurde.¹⁹¹

De tweede dame met wie Wilhelm zeer nauwe omgang heeft gehad, was Cornelia (‘Lili’) van Heemstra, de kleindochter van de vorige eigenaresse van Huis Doorn. Ze wordt door Ilseman voor het eerst genoemd in een dagboekantekening van 23 september 1921. Enkele weken later schreef hij:

Baronesse Sonnenschein hat sich einen großen Platz im Herzen des Kaisers erobert, täglich ist er mehr begeistert von ihr, weil sie solch warmes Verständnis für ihn habe. Er spricht mit ihr über alle Fragen, so offen wie seit dem Tode der Kaiserin mit keinen anderen Menschen.¹⁹²

Mevrouw Heemstra maakte de keizer zo gelukkig dat hij haar ‘het zonnestraaltje van Doorn’ noemde. Uiteindelijk beseften beiden dat het leeftijdsverschil van 37 jaar toch wel erg groot was en besloten ze niet te trouwen. Wilhelm adviseerde haar om met een van zijn neven te trouwen (zoons van Wilhelms lievelingszus Margarethe von Hessen). Hiermee lijkt de kous af... maar toch zit hier een intrigerende kwestie achter. Röhl heeft niet de moeite genomen nader onderzoek te doen naar Cornelia; hij citeert Ilseman slechts. Pierik en Pors stellen dat ze uiteindelijk met Margarethes oudste zoon, Wolfgang (1896-1989), is getrouwd.¹⁹³ Ze onderbouwen dit echter in het geheel niet, noch met tekst noch met verwijzingen. Onderzoek wijst uit: Cornelia Hermina Anna van Heemstra, geboren in 1897, was de enige dochter van H.Ph.J. van Heemstra (1867-1914?), de oudste zoon van de barones die Huis Doorn aan de keizer verkocht. Naar alle waarschijnlijkheid is dit de bewuste beminnelijke Cornelia. Afgaand op een genealogisch overzicht is ze *niet* getrouwd met de Duitse prins Wolfgang, maar met C. G.C.Q. van Ufford in 1927 te De Bilt.¹⁹⁴ Van Ufford (1891-1985) heeft

¹⁹⁰ Ilseman, memoires deel 1, 188 (1 september 1921).

¹⁹¹ Ilseman, memoires deel 2, 160 (11 februari 1931): ‘Daher beschränke ich mich bei meinen Notizen auf die nüchterne Wiedergabe des gerade Erlebten. Der Wert dieser Niederschriften liegt mehr in der Genauigkeit, vor allem, da ich meist das Erlebte oder Gehörte noch am gleichen Tage notiere.’ Vgl. ook het voorwoord van Koeningswald in deel 1, 7: Ilseman ‘berichtet sehr nüchtern, verliert sich nicht in Spekulationen oder persönliche Wünsche, psychologische Probleme sind ihm fremd.’

¹⁹² Ilseman, memoires deel 1, 191 (16 oktober 1921).

¹⁹³ Idem, 195 (28 december 1921).

¹⁹⁴ Genealogie Online, ‘Cornelia Hermina Anna van Heemstra’. Zie <http://www.genealogieonline.nl/genealogie-van-der-mersch/13684.php> (geraadpleegd op 12 april 2012). Bovendien is prins Wolfgang in 1924 met Marie-Alexandra von Baden getrouwd.

in de Nederlandse juridische wereld een belangrijke plaats ingenomen, hij was onder meer jarenlang griffier van de Staten van Utrecht.¹⁹⁵

Prinses Hermine von Reuss Oudere linie (1887-1947) was de derde vrouw die, na het overlijden van de keizerin, Wilhelm in haar web ving. Het moment waarop zij voor het eerst met elkaar in contact kwamen, wordt in de bronnen en literatuur niet eenduidig aangegeven. Volgens Röhl correspondeerden Wilhelm en Hermine sinds Pasen 1922 met elkaar en ontmoetten zij elkaar pas voor het eerst op 9 juni 1922.¹⁹⁶ Hermine schrijft in haar autobiografie *Days in Doorn* (1928) heel wat anders. Al sinds zij een jong meisje was, had ze een zwak voor Wilhelm en legde zij een fotoalbum van haar held aan. Ze voelde, al voor ze haar eerste man leerde kennen, dat Wilhelm en zij voor elkaar bestemd waren. Wat dit reëel zou betekenen, wist ze niet. Haar eerste persoonlijke kennismaking met Wilhelm vond plaats in 1903 te Bückeburg. Haar zus Caroline trouwde er met hertog Ernst Wilhelm von Saksen-Weimar. Ter illustratie van dit feit volgt nu eerst een citaat dat een indruk geeft van Hermine's suggestieve, 'romantische' schrijfstijl en bovendien een cruciaal moment uit de relatie tussen Wilhelm Hermine onder woorden brengt. Hermine's autobiografie wordt tamelijk genegeerd in het Wilhelm-onderzoek; John Röhl noemt het werk zelfs in het geheel niet.

Behind a marble column in the great hall of the palace of Prince George of Schaumburg-Lippe stood a little girl, awkward and shy, watching with fascinated stare the slim figure of Emperor Wilhelm, in his gold-braided uniform. She trembled when his eyes, blue as the sunlit sky, seemed to rest upon her face. Her large brown eyes grew rounder and rounder as she regarded the Emperor—the ideal of her gildhood. The infectiousness of his smile, the melodious vibrations of his voice, the majesty of his bearing, seemed to surpass the picture she had made of him in her dreams.

That little girl, needless to say, was I. It was in the year 1903. (...) It was here that I saw the Kaiser for the first time.¹⁹⁷

In hoeverre dient dit serieus genomen te worden? We zouden Hermine's uitspraken kunnen vergelijken met wat haar zussen en andere bruiloftsgasten hebben verteld of geschreven. Maar laten we eerst het beeld dat Hermine zelf gaf, nader verkennen. Ze was in 1887 geboren in Greiz, had vijf zussen en een broer. De tragiek van haar kindertijd was dat haar broer krankzinnig was en bij vlagen verschrikkelijke epileptische aanvallen had. Voortdurend

¹⁹⁵ Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden, 'Jhr.Mr. C.G.C. Quarles van Ufford'. Zie <http://www.parlementairdocumentatiecentrum.nl/id/vg09llz4rlwa#p7> (geraadpleegd op 12 april 2012).

¹⁹⁶ Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1267.

¹⁹⁷ Prinses Hermine von Reuss, *Days in Doorn*, 73.

was er in het gezin Von Reuss zorg om deze ontoerekeningsvatbare zoon. Toen hij in 1927 zou overlijden, betekende dit het einde van de dynastieke lijn Reuss Oudere Linie. Al veel eerder had Hermine haar ouders moeten missen, ze was reeds op haar veertiende wees. 'The fact that both the Kaiser and I were practically motherless at a tender age established another tie of sympathy and understanding between us.'¹⁹⁸ Al vroeg werd er een beroep op de zelfstandigheid van de gezusters Reuss gedaan. Na enige tijd trouwde haar zus Caroline, zoals hier boven vermeld staat. In 1907 trad Hermine zelf in het huwelijk, met prins Johann George von Schönaich-Carolath. Diens residentie was kasteel Saabor in Silezië (het huidige Polen). Een belangrijke plaats, want na het huwelijk met Wilhelm ging Hermine zeer regelmatig terug naar Saabor, ze moest ook daar de 'huishouding' doen.

In 1908 werd het eerste kind van Hermine en Johann George geboren. In hetzelfde jaar bleek dat Johann George een vreselijke ziekte in zich droeg: *hemorrhage of the lungs* (longbloedingen). Deze kwaal, die voor altijd een schaduw over Hermine's eerste huwelijk zou werpen, trad aan het licht toen ze met haar man op een feest van keizer Wilhelm II was uitgenodigd ('Sitting at the right of the Kaiser, I chatted gaily of many things').¹⁹⁹ Kort na de lunch, toen Hermine in een geanimeerd gesprek met prinses Viktoria Luise (haar latere stiefdochter) was verwickeld, werd haar man opeens lijkleek. Hij kon nog net de logeerkamer bereiken, waar hij bloedbrakend neerstortte. Hij herstelde enigszins, maar kreeg een jaar verlof van militaire dienst. Johann George is nooit meer de oude geworden. Er werden nog vier kinderen geboren, waarvan Henriette de jongste was. Zij heeft haar vader nooit gekend. Ze werd namelijk geboren in het vuur van de revolutie te Berlijn. Terwijl op straat werd gevochten, beviel Hermine van haar jongste dochter (1918).²⁰⁰ Omdat de ziekte van Johann George erg besmettelijk was, moesten zijn kinderen uit zijn buurt blijven. Uiteindelijk is hij in de loop van 1919 of begin 1920 overleden. Hermine is hier niet duidelijk over in haar autobiografie. In ieder geval is het een misvatting dat Johann George in de Eerste Wereldoorlog zou zijn gesneuveld, zoals in diverse literatuur over Wilhelm en Hermine wordt gesteld.²⁰¹ De prins Von Schönaich-Carolath was wel in militaire dienst, maar zijn ziekte belette hem om steeds op de slagvelden aanwezig te zijn.

¹⁹⁸ Hermine, *Days in Doorn*, 59. Hermine suggereert hier dat Wilhelm en zijn moeder een slechte verstandhouding hadden.

¹⁹⁹ Idem, 98.

²⁰⁰ *Days in Doorn*, 112.

²⁰¹ Pierik en Pors stellen in *De verlaten monarch*, 153: 'Johann Georg was in de Eerste Wereldoorlog gesneuveld.' Dit is onjuist, of je moet erg brede definities hanteren van 'sneuvelen' (nl. dat het niet alleen op het slagveld kan gebeuren) en 'Eerste Wereldoorlog' (nl. dat die ook doorliep in 1919 en 1920).

Waar het hier om gaat, is dat Hermine een tamelijk 'zielig' verhaal over zichzelf vertelt. Dit was ook in haar belang: kennelijk wilde ze de buitenwereld ervan overtuigen dat ze niet belust was op geld, goed en de keizerstroon. Wie zou haar nu een nieuw begin misgunnen? En zou het voor Hermine's kinderen niet goed zijn om weer een vader te krijgen? Waarom zou men Hermine, na haar trieste leven tot 1920, geluk willen onthouden? Er was ook een praktische kant aan de zaak. Hermine teerde in op haar vermogen, zij had de handen vol aan haar gezin, en er was geen kostwinner. 'I was handicapped by postwar conditions. The inflation, which destroyed perhaps more wealth than the war, made havvy inroads upon my exchequer.'²⁰² Echter, op dat moment dacht Hermine nog niet aan hertrouwen. Haar alleen-zijn versterkte haar zelfstandigheid en karakter. Ze maakte veel reizen, waarbij ze overal in Duitsland stuitte op paleizen en beelden van de keizer. Het bleef ondertussen voor de Duitsers niet verborgen dat Wilhelm naar Nederland was gevlucht en dat zijn vrouw, Auguste Viktoria, na ongeveer drie jaar overleed.

Een bijzondere daad van Hermine's tweede zoon, George William, was beslissend voor haar gang naar Doorn. George William was op een gegeven moment overmand door verdriet. Met tranen op zijn gezicht, zo schrijft Hermine, kwam hij bij zijn moeder en zei: 'Mamma, I'm so sorry for the poor Kaiser. He must be so dreadfully lonely.'²⁰³ Hij vroeg of hij een briefje naar Wilhelm in Doorn mocht schrijven. Het luidde als volgt, hier weergegeven in het Engels, hoewel hij natuurlijk in het Duits schreef:

Dear Kaiser,

I'm only a little boy, but I want to fight for you when I am a man. I am sorry because you are so terribly lonely. Easter is coming. Mamma will give us cake and coloured eggs. But I would gladly give up the cakes and the eggs, if I could only bring you back. There are many little boys like me who love you.

*George William, Prince of Schönaich-Carolath.*²⁰⁴

Deze brief werd volgens Hermine door Wilhelm als een teken uit de hemel gezien. 'Into the bleak despair of the Emperor, George William's letter fell like a ray of sunshine. It touched his heart profoundly. He had asked God for a token in the depth of his sorrow. Somehow my

²⁰² *Days in Doorn*, 159.

²⁰³ *Idem*, 188

²⁰⁴ *Idem*, 189. De paaseieren lijken wellicht onbelangrijk, maar de Hohenzollern hielden er een ware paaseiercultus op na: al in 1819 had de overgrootvader van Wilhelm ingesteld dat de familieleden elkaar porseleinen paaseieren cadeau moesten geven. Dit gaf in 2012 nog aanleiding tot een bijzonder tentoonstelling in Huis Doorn. Zie <http://www.huisdoorn.nl/nld/nieuws/index.php?id=34&find=paaseieren> (geraadpleegd op 14 april 2012).

boy's letter seemed the answer to his prayer.²⁰⁵ De keizer schreef een brief terug waarin hij Hermine samen met haar kinderen uitnodigde naar Doorn te komen. Hermine besloot echter alleen te gaan. Op 9 juni 1922 arriveerde ze te Huis Doorn, waar Wilhelm al snel om haar hand vroeg. Twee dagen later verloofde het paar zich in het geheim.²⁰⁶ Hermine zelf schrijft dat het haar drie dagen bedenktijd kostte voor ze de ex-keizer haar jawoord gaf, met het slechte huwelijk van haar zus Caroline als waarschuwend voorbeeld. Diens man had hooggeprezen kwaliteiten, maar kon niet met zijn vrouw omgaan.²⁰⁷ Hermine nam deze les ter harte en voordat ze daadwerkelijk met Wilhelm huwde, maakte ze stevige afspraken zoals het recht om jaarlijks zestien weken in Duitsland door te brengen. Ze kon haar kinderen toch niet in de steek laten? Hen naar Doorn laten komen was geen optie; Hermine vond het belangrijk dat ze een goede Duitse *Bildung* kregen en met land- en standgenoten leerden omgaan. Ook bleef ze in bezit van landgoed Saabor, dat ze nu eenmaal niet op een toverkleeftje ('magic carpet') mee naar Doorn kon nemen.²⁰⁸

Opvallend aan Hermine's manier van schrijven is dat zij ingrijpende gebeurtenissen, zoals de dood van haar man, steeds 'vooruit' schuift in haar boek. Ze lijkt hierover eigenlijk niet te kunnen schrijven, maar beseft dat de lezer het wel weten wil. Hierdoor neemt de spanning toe, en sleept Hermine de lezer steeds verder mee in haar tragische levensverhaal. Eveneens is haar hoofdstukindeling wat suggestief. Elke chapter heeft een aandachttrekkende titel, maar dekt doorgaans maar een fractie van waar het in het hoofdstuk over gaat. Enerzijds is Hermine's manier van schrijven en argumenteren heel eerlijk: ze gaat moeilijke kwesties zoals laster wat betreft haar huwelijksmotieven niet uit de weg. Maar anderzijds is haar schrijfstijl ook manipulatief: in mooie Engelse volzinnen geeft ze een 'verklaring' en 'toelichting' voor tal van zaken die bijvoorbeeld Ilseman heel anders zag.

Wat vonden anderen ervan dat Hermine naar Doorn kwam? Of preciezer geformuleerd: dat Wilhelm met haar in het huwelijk trad? In hoeverre vonden naast ene Fürstin Castell die Doorn bezocht ook anderen dat Hermine 'falsch und männertoll' was?²⁰⁹ Een simpel antwoord als 'Ze betreurden het' of 'Ze vonden Hermine een vreemd mens' zijn hier niet afdoende. Hieronder komen de visies van Viktoria Luise, kroonprins Wilhelm van Wieringen en Ilseman aan bod. In alle gevallen is eerst geprobeerd het beeld van Hermine

²⁰⁵ Idem, 190.

²⁰⁶ Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1267. Hij beroept zich op Den Toom en Klein, *Hermine – die zweite Gemahlin*, 44.

²⁰⁷ Hermine, *Days in Doorn*, 207.

²⁰⁸ Idem, 208.

²⁰⁹ Ilseman, *memoires* deel 1, 224 (18 juni 1922).

op grond van eigen geschriften te bepalen. Dit is alleen voor Viktoria Luise gelukt, op grond van haar autobiografie uit 1965. Merkwaardig is dat kroonprins Wilhelm niets schrijft over het tweede huwelijk van zijn vader, maar dat is te verklaren uit het feit dat zijn boek uitkwam in 1922 en aangezien het huwelijk werd gesloten in november 1922 is de kans groot dat zijn memoires al eerder dat jaar waren uitgegeven.²¹⁰ Uiteindelijk bewijzen de memoires van Sigurd von Ilseman ook hier hun diensten: zowel zijn eigen visie op Hermine als de visie van de kroonprins, diens zus en broers is uit de dagboeken te destilleren.

Viktoria Luise had het er moeilijk mee dat haar vader opnieuw trouwde.²¹¹ Ze heeft de huwelijksdag in Huis Doorn bewust niet meegemaakt. Uit protest, uit piëteit jegens haar eigen moeder (Auguste Viktoria, 1858-1921) of beide? Enerzijds vond Viktoria Luise het treurig voor haar vader dat die nu alleen was overgebleven. De keuze om opnieuw te trouwen was volgens haar een stap die ieder weldenkend mens zou begrijpen. Anderzijds vond Wilhelms dochter het moeilijk om een ander de plaats van haar moeder te zien innemen. 'Mir fiel es allerdings sehr schwer, mir vorzustellen, daß der Platz unserer Mutter von einer anderen Frau eingenommen werden sollte.'²¹² Hermine en Viktoria Luise schreven elkaar brieven, waarin ze onder woorden brachten wat er hun hart leefde. Hermine schreef aan Viktoria dat ze besepte een vreemdeling te zijn en de ontstane leegte nooit te kunnen wegnemen. Ze benadrukte dat het haar ging om de keizer te ondersteunen en hem weer wat zonneschijn te brengen. Tegelijkertijd beloofde ze gepaste afstand in acht te nemen vanwege de herinnering aan Auguste Viktoria. Viktoria Luise antwoordde dat de gedachte aan Wilhelms hertrouw haar 'namenlos schwer' viel maar dat ze Hermine dankbaar was voor haar begrip hiervoor.²¹³

Kroonprins Wilhelm vond dat zijn vader opnieuw moest trouwen. Hij wist zelf wat het was om een echtgenote te missen: tijdens zijn vier jaar durende ballingschap op het eiland Wieringen kwam zijn vrouw Cecilie maar enkele malen over naar Nederland. Om in de ontstane leemte te voorzien, bezochten tal van vrouwen de kroonprins. Ilseman noteerde in zijn dagboek dat de kroonprins een tweede huwelijk van zijn vader wel zag zitten, als Hermine maar geen politieke bijbedoelingen had. Evenals zijn zus werd ook de kroonprins 'ganz traurig' als hij aan zijn overleden moeder dacht. Maar ach, Hermine maakte geen

²¹⁰ Het laatste hoofdstuk uit dit boek is gedateerd september 1921.

²¹¹ Voor beeldvorming over haar, zie 'Princess Victoria Luise of Prussia / Duchess Victoria Luise of Brunswick' via http://www.youtube.com/watch?v=j8_ip1Q2W-g&NR=1&feature=endscreen (geraadpleegd op 17 april 2012). Deze aaneenschakeling van foto's schetst in enkele minuten een mooi beeld van haar leven en indirect ook over dat van keizer Wilhelm II.

²¹² Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter*, 241.

²¹³ Idem, 242-243.

slechte indruk op hem. Zijn grootste zorg was nog dat hij zijn vrouw Cecilie en zijn broers van dat standpunt moest overtuigen.²¹⁴ Toch wordt uit het dagboek van Elisabeth Bentinck, geciteerd in het dagboek van haar echtgenoot Sigurd von Ilseman, duidelijk dat de kroonprins minder luchtig deed dan hij wilde laten blijken. Mevrouw Bentinck schrijft hoe de kroonprins bij haar kwam na de verloving van Wilhelm en Hermine: 'Er war sehr erregt, ja, die Tränen kamen ihm in die Augen.' Als het Hermine ging om later keizerin te worden, dan zou het een slecht huwelijk worden, voorspelde de kroonprins.²¹⁵

Ter afsluiting van deze paragraaf nog enkele opmerkingen over de visie van Ilseman. Ook hij beseftte dat een eenzame keizer niet de beste optie was, maar Hermine was in zijn ogen geen optimale keuze. Ilseman voelde zich zeer ongemakkelijk in haar nabijheid, ze haatte hem, meende hij. En Wilhelm liet simpelweg niet toe dat Ilseman kritische opmerkingen over 'die hohe Braut' maakte; de ex-keizer deed alsof hij dat niet hoorde of legde Ilseman zijn eigen mening in de mond. Al vanaf Hermines eerste verschijning op Huis Doorn vond Ilseman de uitbundigheid waarmee zijn baas reageerde, overdreven. Juli 1922 noteerde de adjudant dat Wilhelm bijna dol werd van liefde jegens 'seine Hermo'. Ook maakte de ex-keizer een portrettekening van zijn geliefde. Het resultaat was niet om aan te zien, aldus Sigurd, maar de keizer vond zijn creatie prachtig en vroeg Ilseman dat te beamen. Die moest, zoals zo vaak, weer eens ontwijkend antwoorden. Het liegen was hem een gruwel, maar er zat niets anders op, meende de adjudant.²¹⁶ Ook iemand anders moest zwichten voor de wil van de keizer, namelijk wat betrof de dag waarop het huwelijk zou plaatsvinden. Graag Bentinck was hier boos om, en maakte duidelijk dat het in Holland niet de gewoonte was om op zondag te trouwen. Maar de keizer vond deze opvatting van de Hollanders, waarvan Ilseman hem op de hoogte stelde, zeer merkwaardig: '...und der Erfolg war, daß er am Sonntag in seiner Predigt an das Personal äußerte, die Holländer seien Pharisäer, da sie gegen seine Heirat an einem Sonntag seien; dabei sei das doch eine christliche Feier!'²¹⁷

In deze paragraaf verlaten we voor een ogenblik de memoires van Ilseman, om eerst aan de hand van krantenverslagen te bepalen welk beeld door de media in november 1922 werd verspreid van het ex-keizerlijk huwelijk te Doorn. Het feit dat 't huwelijk

²¹⁴ Ilseman, memoires, deel 1, 224-225 (20 juni 1922).

²¹⁵ Idem, 226 (19 juni 1922). Al snel na aankomst in Amerongen hadden Von Ilseman en Elisabeth, de dochter van graaf Bentinck, tekenen van innige genegenheid voor elkaar getoond. Op 7 oktober 1920 trouwden ze. Hun oudste zoon werd in 1921 geboren (dr. Wilhelm Viktor von Ilseman). In 1929 verloren ze een kind bij de geboorte. In hetzelfde jaar kwam hun tweede zoon ter wereld (Rutger Willem, 1929-1993).

²¹⁶ Idem, 232 (16 en 21 juli 1922).

²¹⁷ Idem, 244 (1 oktober 1922).

voorpaginanieuws was, zegt nog niets over de waardering van het huwelijk. Een klein bericht op voorpagina kan weinig zeggen, terwijl een uitgebreid artikel verderop in de krant veel gedetailleerder op de materie zou kunnen ingaan. *Het Vaderland*, een dagblad van liberale signatuur waarin veel bekende auteurs als Menno ter Braak en Louis Couperus schreven, wijdde de gehele voorpagina aan het huwelijk. Wel tot tweemaal toe benadrukte de verslaggever: 'De plechtigheid is geheel volgens programma verlopen' en heeft 'zonder eenige stoornis plaats gehad'.²¹⁸

Het burgerlijk huwelijk vond volgens de krant plaats in de tuinkamer, en dus niet in het poortgebouw, zoals onder meer door Den Toom en Klein wordt gesuggereerd.²¹⁹ Vervolgens reden Wilhelm en Hermine per auto 'naar het kasteel en betraden er de trouwkapel, ingericht in de hal van het kasteel' [Huis Doorn, JR].²²⁰ De verslaggever was onmiskenbaar onder de indruk van de prachtige uniformen waarmee de prinsen en hoge militairen naar de plechtigheid waren gekomen. Het had overigens nogal wat voeten in aarde gehad om alle gasten een passend onderkomen te verschaffen. In het Utrechts Archief zijn documenten bewaard gebleven waarop te zien is hoe Wilhelm en zijn secretaris moesten passen en meten om een redelijke kamerverdeling te maken.²²¹ Wilhelm II had een oud pak aan: zijn militaire uniform waarmee hij vier jaar eerder ook over de grens was gevlucht. Het in Berlijn nieuw bestelde huwelijkskostuum was niet op tijd in Doorn aangekomen. De ex-keizer, fervent tekenaar, had zelf de bruidsjurk van Hermine ontworpen. Speciaal voor de gelegenheid was *Pfarrer* Vogel uit Potsdam overgekomen. Hij koos als tekst voor het huwelijk 1 Korinthe 13 vers 13. 'Nu echter blijven geloof, hoop en liefde, deze drie; de liefde is echter het grootste onder hen.' Dit was niet erg origineel, want al sinds jaar en dag werd deze tekst bij elk huwelijk(sjubileum) van de Hohenzollerns gebruikt. In zijn preek en toespraak noemde dominee Vogel noties als opofferingsgezindheid, harts- en zielsgemeenschap, nagedachtenis aan de overleden keizerin en prins Schönaich-Carolath als 'ideaal van het christelijkgermaansche familieleven', en sloot af met een gedicht waarin hij een goede afloop van het huwelijk profeteerde: *Der Glaube legt den Grund / Die Liebe baut das Haus / Die Krone Hoffnung setzt / Und schauet Froh hinaus! Amen.*²²²

²¹⁸ *Het Vaderland*, 6 november 1922. (De krant bestond van 1869 tot 1982.)

²¹⁹ Friedhild den Toom en Sven Michael Klein, *Hermine – die zweite Gemahlin von Wilhelm II.* (Greiz 2007) 53: 'Zur standesamtlichen Trauung begaben sich Wilhelm II. und Hermine am Hochzeitstag in das prunkvollste Gästeappartement mit dem wohlklingenden Namen „Friedrich der Große“ im Torgebäude (...)' Dit komt overeen met wat Ilseman schrijft: Ilseman, memoires deel 1, 252 (6 november 1922).

²²⁰ *Het Vaderland*, 6 november 1922.

²²¹ Het Utrechts Archief (HUA), Archief ex-keizer Wilhelm II, nr. toegang 14, inv.nr. 119, Unterbringung Fürstlichen Gäste.

²²² *Het Vaderland*, 6 november 1922.

Afbeelding 3.1 Huwelijksportret van Wilhelm en Hermine, 5 november 1911. Wilhelm had de bruidsjurk zelf ontworpen (bron: Ilseman, memoires deel 1)

Na afloop van de plechtigheid schuifelde het gezelschap naar de Gobelinkamer, waar de keizer niet langer dan een kwartier tijd had ingeruimd voor het in ontvangst nemen van felicitaties. Van het vrij eenvoudige feestmaal dat daarna werd genuttigd, werd de menuspecificatie in *Het Vaderland* opgenomen. Wilhelm, die gewoon was snel te eten, trok ook voor de huwelijksmaaltijd niet langer dan een halfuur uit. Niettemin heerste er een opgetogen sfeer; ook in het dorp zelf toen het pasgehuwde paar zich daar 's middags vertoonde: het bleef nog 'lang druk en levendig'.²²³ Hoe anders was het beeld in Duitsland: daar werd amper aandacht aan het evenement gegeven. 'De pers neemt slechts weinig notitie van het huwelijk des keizers. Vele bladen vermelden in een hoekje enkele punten van het programma.'²²⁴ In *Het Vaderland* werd tot besluit van het artikel nog een aantal wetenswaardigheden opgenomen. Zo was te lezen dat veel hooggeplaatste Duitse gasten niet eens een eersteklas treincoupe konden betalen. Ook had het personeel van Wilhelm

²²³ Idem.

²²⁴ Idem.

een truc uitgehaald bij de ontvangst van Hermine. Haar zus Ida, een sprekende gelijkenis, was in Amersfoort van de trein gehaald, waar iedereen haar voor Hermine aanzag. Hermine zelf was al vanaf Apeldoorn per auto naar Doorn gebracht. Op de dag van het huwelijk was bovendien een vliegverbod boven Nederland van kracht. Een aantal Engelse journalisten was een dag eerder per 'aeroplane' naar Schiphol (en van daar wilden ze verder naar Soesterberg) gekomen met de bedoeling foto's van het huwelijk te kunnen maken zodat ze die dezelfde dag nog in Engelse kranten konden publiceren. Ze kregen echter geen toestemming om op 5 november terug te vliegen, waardoor hun plan in het water viel: 'Dit verbod was voor de Engelsche persfotografen een leelijke tegenvaller.'²²⁵ Het beeld van de huwelijksgasten werd, om een laatste aspect te noemen, beïnvloed door de vele portretten van Wilhelm II 'in nagenoeg alle vertrekken van Huize Doorn' hingen.²²⁶

Ook het *Nieuwsblad van het Noorden* bracht uitgebreid verslag uit van het 'keizerlijk' huwelijk. In vergelijking met de berichtgeving in *Het Vaderland* valt het volgende op. In de eerste plaats gaf het *Nieuwsblad* meer aandacht aan de vele bloemen en planten die zowel in als buiten de trouwzaal ter versiering waren geplaatst. Een tweede punt betreft 'een verscherping van het familieconflict', ontstaan door de toch wat vreemde titel die Hermine vanwege haar huwelijk kreeg: 'Kaiserin', terwijl ze dat nooit was geweest. Ex-keizer Wilhelm vond het echter vanzelfsprekend dat zijn vrouw die titulatuur zou krijgen. Prins Heinrich, broer van de keizer, benadrukte tijdens 'den toast' nog eens dat Hermine voortaan 'H.M. de Keizerin' genoemd zou worden, wat echter in strijd was met de Duitse wet op dat moment.²²⁷ Het derde verschil is dat het *Nieuwsblad* de belangstelling voor het huwelijk nuanceert. Van het felicitatieregister dat in het tuinhuis was neergelegd, maakten maar weinigen gebruik, zo meldde de correspondent.

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* daarentegen publiceerde een enthousiast, vertellend, niet zuiver journalistiek narratief. De auteur had zelfs het lef om de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog weer in herinnering te roepen.

Zondag. Dit is dan dus de groote dag. En men merkt het dadelijk als men buitenkomt. Want niet alleen is het heele journalisten- en fotografenheir in draf, maar ook de Doornsche bevolking. (...) Op den weg naar het kasteel ligt een dikke laag modder, waar de voeten in vastzuigen en die zij en de wielen van de vele auto's, welke hier langs gaan om verderop aan den weg als tribune opgesteld te worden, tot een hoelanger hoe smeeïger pap kneden. (...) Wie zal het aantal fotografen en filmoperateurs tellen,

²²⁵ *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 november 1922.

²²⁶ Idem.

²²⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 november 1922.

dat er daar op de loer ligt. In de loopgraven zaten de machinegeweren niet dicht op elkaar dan hier de kleine kanonnetjes van de filmtostellen.²²⁸

Dit zo veelbelovend beginnende krantenartikel schetst echter geen duidelijk beeld van Wilhelm II en Hermine. In vergelijking met beide andere krantenverslagen lijkt de *NRC* meer een op sensatie belust blad. Kennelijk was de verslaggever er niet geslaagd om dicht genoeg bij de huwelijksvoltrekking te komen, moest hij van een afstand de ceremonie gadeslaan en was het zijn eer te na om het 'ANP-bericht' zoals dat in *Het Vaderland* werd afgedrukt, over te nemen.²²⁹ Het beeld dat de *NRC* schetst is enerzijds een getuigenis van grootsheid: een onophoudelijke stroom van luxe automobielen bereikt Doorn, een deftige notaris komt aangesneld 'met aktentasch', 'lakeien snellen toe en de hemel wete wat voor hoogwaardigheidsbekleders', waardoor de toeschouwers hun ogen uit keken.

Een heer naast ons heeft de krant ter hand genomen en ziet eerbiedig na wie het allemaal zijn. Hij moet een goeden bril op hebben!²³⁰

Anderzijds gaf de *NRC* een beeld van een mysterieuze gebeurtenis. De gordijnen van Wilhelms auto bleven dicht, hooggeplaatste gasten probeerden ongezien het poortgebouw binnen te glippen en de wisseltruc van Hermine en haar zus Ida op de stations van Amersfoort Apeldoorn leidde tot opgewonden gefluister. Kortom, het betrof hier vooral de uiterlijke tekenen van het huwelijk.

In de huwelijksvoorwaarden van het echtpaar was de gemiddelde Nederlander kennelijk niet geïnteresseerd, laat staan dat hij erachter kon komen. Den Toom en Klein besteedden aan die voorwaarden relatief veel aandacht aan in hun publicatie over Hermine.²³¹ In dit werkstuk, waar het primair gaat om beeldvorming in de eerste helft van de twintigste eeuw, kan het buiten beschouwing blijven, op één clausule na, namelijk het recht dat Hermine bedong om vier maanden per jaar in Duitsland te verblijven. De afwezigheid van Hermine in Doorn leidde tot speculaties over een slecht huwelijk tussen haar en Wilhelm.

²²⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 6 november 1922.

²²⁹ Overigens is het Algemeen Nederlands Persbureau pas in 1934 opgericht; maar de verslagen in *Het Vaderland* en het *Nieuwsblad van het Noorden* vertonen zoveel overeenkomsten dat er waarschijnlijk één bericht aan ten grondslag lag.

²³⁰ Idem.

²³¹ Den Toom en Klein, *Hermine – Die zweite Gemahlin*, 53-55.

In deze afsluitende paragraaf van het huwelijkshoofdstuk staat de vraag centraal: Wat was de impact van Wilhelms tweede huwelijk? Anders gezegd: tot welke beeldvorming heeft de hertrouw met Hermo geleid? In de analyse daarvan zullen achtereenvolgens deze drie groepen betrokkenen aan bod komen: de directe familiekring van Wilhelm, zijn naaste medewerkers en de buitenwereld. De directe familiekring was niet onverdeeld gelukkig met Wilhelms huwelijk. Enerzijds bracht het rust dat de wilde Wilhelm zijn zin had gekregen en zijn liefdesvuur kon kanaliseren (richting één persoon). Anderzijds bleven zij Hermine als een indringer in de Hohenzollernfamilie zien. Waar Hermine aanleiding had gegeven tot laster kwam dit ook de leden van de Pruisische dynastie ter oren. Toch heeft Hermine's komst ook veel positieve gevolgen gehad. Ze verdiepte zich in het wel en wee van het personeel, iets waar Wilhelm zich nooit om had bekommerd (en waar de eerste keizerin door haar zwakte en ziekelijkheid ook nooit aan toe was gekomen).²³² Door haar sociale verantwoordelijkheidsgevoel wist Hermine de nukkige kanten van haar echtgenoot wat in te tomen.

Niet onbelangrijk hierbij was het 'Herminen Hilfswerk'. Hermine organiseerde onder deze noemer verkopeningen waarvan de opbrengst naar goede doelen ging. Ruim een maand na haar huwelijk, op Kerstavond 1922, richtte ze het 'Kaiserin Hermine-Fonds'. Hiermee haalde ze een bedrag van 300.000 mark op dat ten goede kwam aan ziekenhuisbedden in Breslau. Daarnaast schonk ze jaarlijk 50.000 mark aan het verband van vaderlandse vrouwenverenigingen in Silezië. Twee vragen vragen hier om een antwoord. In de eerste plaats: vanwaar deze *drive* van Hermine? En in de tweede plaats: hoe slaagde ze erin om jaarlijks zulke grote bedragen te verzamelen? Hermine had in de Eerste Wereldoorlog zelf ervaren hoe droevig het met de Duitse gezondheidszorg was gesteld [ten gevolge van de desastreuze oorlog] en besloot, zoveel als zij kon, hier verbetering in te brengen. Waar Hermine al in 1919, voor haar huwelijk met Wilhelm, was begonnen om met 'Handarbeitsaufträge' goederen te laten maken en op te kopen, zag ze in Huis Doorn kans om deze activiteiten uit te breiden. In december 1929 richtte Hermine het 'Herminen-Hilfswerk' op. Men kon geld doneren aan deze organisatie en goederen kopen op de 'Bazars' in de garage van Huis Doorn die twee keer per jaar werden gehouden. Niet alleen Hermine zorgde voor verkoopmateriaal (handwerken, tassen, beddengoed, *Gobelinbezüge* en kleding), ook Wilhelm zelf stelde producten beschikbaar: foto's, aardewerk/porselein uit zijn Cadiner Majolicafabriek, boeken en planten uit de kwekerij van Huis Doorn. In opdracht van

²³² Den Toom en Klein, *Hermine – die zweite Gemahlin*, 58.

Hermine vervaardigen vele vrouwen in Duitsland en Nederland 'Kunst- und Gebrauchsgegenstände'.²³³

Naast een charitatief en commercieel doel werden de bazaars ook ingezet als *strategy of self-presentation* (zie de opmerkingen over Heidi Mehrkens in de inleiding van deze scriptie). In Doorn zat geen luie, mokkende oorlogsschuldige vorst, maar een bewogen 'keizerlijk' echtpaar dat zich inzette voor het herstel van hun vaderland. Daarnaast waren de verkopen ook nodig om de keizer aan de vergetelheid te ontrukken. Ilseman en Wilhelm zelf realiseerden zich dat, vooral voor de opgroeiende jeugd in Duitsland, de keizer steeds meer een fenomeen uit een ver verleden werd. Vervolgens was het Hermine's taak om, als zij in Duitsland was of middels schriftelijke uitnodigingen, zoveel mogelijk personen (meestal vrouwen) uit te nodigen om naar Doorn te komen. Naast het doen van aankopen verheugden de bezoekers zich op een persoonlijke ontmoeting met *der Kaiser* die hen bovendien een rondleiding in Huis Doorn zou geven. Eindpunt van zo'n bezoek was dat men, na lang wachten, in eerbiedige stilte een blik mocht werpen in de sterfkamer van keizerin Auguste Victoria.²³⁴ Het ging, met de woorden van Hughes en Sanders, om 'performance, ritual and display'.²³⁵ En aangezien Wilhelm zelf niet naar Duitsland kon gaan, moest zijn volk maar naar hem toekomen. Zonder het Hermine's huwelijk met Wilhelm en haar stimulerende kracht zouden de verkoop-ceremonies nooit hun uiteindelijke betekenis hebben gehad.

De oorlog, die mede door het optreden van keizer Wilhelm zoveel had kapot gemaakt, gaf nu dus aanleiding tot grootscheepse activiteiten om het herstel te bevorderen. Door Ilseman is nauwkeurige informatie overgeleverd over de bazaar van mei 1931. Het waren vooral eenvoudige lieden die naar Doorn kwamen, veel 'ouwe tantes' volgens Ilseman en ze kochten overwegend 'billige Sachen'. Het meest populair waren foto's van de keizer en porseleinen artefacten uit de keizerlijke majolicafabriek in Cadinen (het huidige Kadyny in Polen). De opbrengst van de verkoping in mei 1931 was zesduizend mark, na aftrek van de onkosten (vierduizend mark) bleef er tweeduizend mark winst over.²³⁶

Volgens John Röhl was er wel degelijk sprake van berekening bij het huwelijk van Wilhelm en Hermine, en was het positieve effect van de verbintenis 'rasch verflogen'. Het lijkt alsof Röhl aan de kwestie verder weinig woorden vuil wil maken. Röhl betoogt, met behulp van citaten uit het dagboek van lijfarts dr. Haehner, dat Wilhelms besluit om

²³³ Idem, 68.

²³⁴ Ilseman, memoires deel 2, 168-169 (6 mei 1931).

²³⁵ Zie het artikel van Ann Hughes en Julie Sanders in de bundel *Monarchy and exile* en de bespreking van dat artikel in de inleiding van deze scriptie.

²³⁶ Ilseman, memoires deel 2, 168-169 (6 mei 1931). Majolica is een soort porselein, of volgens het woordenboek: 'aardewerk met tinglazuur'.

opnieuw te trouwen rampzalig was. Het leidde er volgens Röhl toe dat zelfs Wilhelms intiemste vertrouwelingen het zat waren om in zijn nabijheid te verkeren.

Unter den düsteren Umständen, die in Doorn herrschten, war es kein Wunder, daß selbst bei den engsten Vertrauten die Meinung zu hören war, es wäre eine Gnade, wenn der Tod den Ex-Monarchen bald erlösen würde.²³⁷

Een voorzichtige historicus zal zich niet gauw tot zo'n uitspraak laten verleiden. Hoewel ook Ilseman eens verzuchtte dat de keizer nog wel lang zou leven, doet Röhl ('kein Wunder') er nog een flinke schep bovenop.²³⁸ Bovendien lijkt het dat Röhl een reeks negatieve citaten bij elkaar heeft gezocht zonder zelf te komen tot een genuanceerde beoordeling van het huwelijk. In het laatste hoofdstuk van Röhl's zeer omvangrijke Wilhelm-biografie noemt hij Hermine tenslotte vanwege haar rol bij Wilhelms strategie om terug te keren als monarch, haar grote verering van Hitler, haar optreden als gastvrouw bij het dubbele bezoek van Göring aan Doorn en haar pogingen om bij Hitler een goed woord te doen voor haar man. In tegenstelling tot Den Toom en Klein rept Röhl met geen woord over het sociale engagement van Hermine. Ilseman heeft ook een aantal gevolgen van het huwelijk in zijn memoires genoemd; bij hem overstijgen die het kader van het opkomend nationaal-socialisme. In tegenstelling tot de gasten die na de huwelijksdag meteen weer vertrokken, had Ilseman nog zo'n twintig jaar vrijwel dagelijks met Hermine te maken. Maar ook als hij langdurig in Duitsland verbleef, zoals gedurende een periode van tien weken in het voorjaar van 1923, merkte hij wat de uitwerking van het huwelijk was. De adjudant constateerde onverschilligheid: mensen vroegen hem nauwelijks naar de keizer, in tegenstelling tot voorgaande reizen. Naast onverschilligheid heerste er volgens Ilseman ook ongeneesbaar onbegrip. Deze houding had niet alleen te maken met de hertrouw, maar dat stond wel voorop als beeldbepalende factor.

Die Menschen lassen sich vor allem wegen der Wiedervermählung, des Titels 'Kaiserin', der veröffentlichten Photographien (des Kaisers) in Uniform, dann auch wegen der Unklarheiten, der ungewollten Selbstbeschuldigungen und geschichtlichen Unrichtigkeiten in des Kaisers Buch [*Ereignisse und Gestalten*, JR] einfach nicht belehren und erkennen Entschuldigungen nicht an.²³⁹

²³⁷ Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1271.

²³⁸ Ilseman, memoires deel 1, 284 (12 september 1923). 'Ich sagte [tegen Hermine] daß an Sterben bei S.M. gar nicht zu denken sei, im Gegenteil, ich glaubte, daß er sehr alt würde.' De vraag is wel of Ilseman dit echt meende of dat het alleen zij om Hermine gerust te stellen. Zie ook Ilseman, memoires deel 2, 78 (13 december 1927): '[Sell] glaubt, wie ich, daß der Kaiser sehr alt werden wird.'

²³⁹ Ilseman, memoires deel 1, 268 (9 april 1923).

Ilseman voegde er meteen aan toe dat hierdoor de populariteit van de monarchie niet perse tot een dieptepunt was gedaald. Integendeel, het Pruisische koningshuis leek volgens de vleugeladjutant juist weer wat meer aanhangers te krijgen. Dat lag vooral aan kroonprins Wilhelm; vele Duitsers bewonderden zijn uithoudingsvermogen op het winderige eiland Wieringen. Tijdens zijn verblijf in Duitsland had Ilseman een lang onderhoud met echtgenote van de kroonprins, kroonprinses Cecilie (1886-1954). Doorgaans blijft zij in het onderzoek naar keizer Wilhelm wat op de achtergrond, en daarom is het interessant om hier te melden wat haar duiding van het huwelijk tussen Wilhelm en Hermine was.

Die Schuld an der Heirat und deren traurigen Folgen schiebt sie allein der Kaiserin zu. Diese habe in Deutschland gelebt und daher wissen müssen, wie eine so rasche Wiedervermählung des Kaisers wirken müsse. Niemals hätte sie diesen Schritt tun dürfen.²⁴⁰

Kennelijk was de relatie tussen de kroonprinses en het paar in Doorn niet zo goed, want Ilseman wilde aanvankelijk geen gesprek met Cecilie om de verschillende partijen niet in gevaar te brengen. Uiteindelijk schetst de adjutant een genuanceerd beeld, waarbij hij ook beseft hoe belangrijk 'x-factor' is voor beeldvorming. Hij geeft toe dat hij onder de indruk was van de kroonprinses: 'Außer ihrer Klugheit nimmt einen auch ihr charmantes Wesen, ihre Güte und Freundlichkeit für sie ein', iets dat hij nooit zou zeggen van Hermine.²⁴¹ Wel gaf de adjutant toe dat de komst van Hermine werkte als een 'verjongingskuur' voor de keizer: hij was veel opgewekter dan voorheen, trok zich niet meer terug in zijn isolement maar converseerde weer als gewoonlijk met zijn personeel en gasten.

De houdbaarheid van het verjongende effect viel echter tegen. Al binnen een jaar na het huwelijk was het liefdesvuur voor een groot deel weer gedoofd, en bleek dat de keizer onmiskenbaar een man op leeftijd was. In 1924 was Ilseman beducht voor het gevaar dat Hermine de ex-keizer op een onbewaakt ogenblik mee naar Duitsland zou nemen (zie ook de bespreking van Edwarp Corp in de inleiding van deze scriptie: zolang Wilhelm in Nederland bleef, moest de mythe van de terugkeer in stand worden gehouden). Als dat werkelijk zou plaatsvinden, kon Ilseman wellicht vervolgd worden wegens medeplichtigheid. Een gevolg van het huwelijk was dus dat de adjutant verscherpt waakzaam moest zijn. 'Je kunt Hare Majesteit Hermine ook niet vertrouwen', verzuchtte hij.²⁴² Ilseman filosofeerde dat de keizer eigenlijk nooit *echte* vrienden had gehad. Te midden van veel bedienden, familie, officiers, kunstenaars en mannen van wetenschap was Wilhelm ten diepste altijd een

²⁴⁰ Ilseman, memoires deel 1, 269 (9 april 1923).

²⁴¹ Idem.

²⁴² Idem, deel 2, 17 (11 oktober 1924) en 33 (1 februari 1926).

eenzame man geweest en gebleven. Ook het huwelijk met Hermine had daarin geen verandering gebracht. Dat lag voor een groot deel aan Wilhelm zelf: 'Zo radicaal egocentrisch is hij nu eenmaal.'²⁴³

De ex-keizer beriep zich vaak op zijn grote voorgangers, zoals Friedrich der Große, vorst van Pruisen. Maar Hermine werd het beu dat mensen (kennelijk wilde ze haar man niet rechtstreeks bekritisieren) steeds weer terug grepen op de stichters en belangrijke mannen van het Duitse rijk, waaronder Otto von Bismarck (1815-1898). Waar Hermine zich in haar boek uit 1928 nog een belezen historica toonde die de Duitse geschiedenis koesterde, leek ze in 1932 een mentaliteitsomslag in Huis Doorn te willen bewerkstelligen door het verleden voor een groot deel maar te laten rusten. Al die personen uit het verleden, 'die nutzen uns heute doch nichts mehr!'²⁴⁴ Om kort te gaan: Hermine lijkt doelbewust het beeld dat men van de keizer en Huis Doorn had, te willen emanciperen, niet in de laatste plaats door zeer goed op de hoogte te blijven van ontwikkelingen in Duitsland. Wilhelms visie op Hitler werd grotendeels beïnvloed door Hermine. Toen zij in april 1933 enthousiast terugkeerde uit Berlijn, ging de ex-keizer weer wat positiever over de Führer denken. (Zie het hoofdstuk voor de relatie tussen Wilhelm en het nationaal-socialisme). Van hunkering naar Hermine zoals in 1922 was in 1936 geen sprake meer. In maart van dat jaar schreef Wilhelm aan zijn vrouw, die weer in het buitenland verbleef, dat ze gerust nog een poosje weg kon blijven. 'Der hohe Herr genießt die Ruhe', noteerde Ilseman in zijn dagboek.²⁴⁵ Toen Wilhelm in het voorjaar van 1938 een hartaanval (*angina pectoris*) kreeg, was dat voor hem nog niet ernstig genoeg om Hermine terug naar Doorn te roepen. Integendeel, hij hoopte dat ze nog een tijd in Duitsland zou blijven. Ondanks het feit dat Hermine bleef benadrukken dat ze gelukkig was gehuwd met Wilhelm, riep haar absentie in Doorn vraagtekens op bij de buitenwereld.

Ilseman had een afkeer van Hermine, en dat was kennelijk wederzijds. De adjudant noemde frequent dat Hermine een gevaarlijke vrouw was (vaak zonder dat met argumenten te onderbouwen), waarbij ze hem één keer bijna was aangevlogen van woede. 'Ihr ganzer Haß gegen mich loderte aus ihren Augen.' Maar het liep goed af omdat Ilseman zijn kalmte wist te bewaren en van nature een zwijgzaam persoon was.²⁴⁶

Tenslotte zette Hermine de verhouding tussen Wilhelm en zijn oudste zoon, de kroonprins, op scherp. Die relatie was al nooit zo goed geweest; vader en zoon ontmoetten elkaar met vallen en opstaan. Maar Hermine verergerde dit volgens Ilseman; ze hield ervan

²⁴³ Idem, deel 2, 87 (12 en 27 februari 1927).

²⁴⁴ Idem, 177 (2 januari 1932).

²⁴⁵ Idem, 287 (20 maart 1936).

²⁴⁶ Idem, 210 (Heilig Abend 1932).

deze twee persoonlijkheden tegen elkaar op te stoken.²⁴⁷ Hermine zelf had over de frictie tussen Wilhelm en de kroonprins al eerder geschreven, waarbij ze een fraaie verklaring gaf:

There are naturally often disagreements between father and son, representing the clash of two irreconcilable periods and temperaments. This conflict is accentuated by that peculiar ambivalence, discovered by Freud, which exists in the relations between parents and children. This conflict only conceals a deep and fundamental affection.²⁴⁸

Deelconclusie

In dit hoofdstuk werd de beeldvorming rond het tweede huwelijk van Wilhelm (5 november 1922) behandeld. Factoren die bijdroegen aan negatieve associaties met dit huwelijk waren: de korte tijd die verstreken was sinds de dood van Auguste Viktoria en affaires van Wilhelm met Frau von Rochow en Cornelia van Heemsta in die periode, twijfel aan de oprechte bedoelingen van Hermine, Wilhelms egocentrische houding, de dag waarop het huwelijk werd voltrokken en het vooral door Ilseman geschetste beeld van Hermine als een hooghartige en hatelijke vrouw. Ook de kroonprins kon het slecht vinden met zijn stiefmoeder, hij kwam bij voorkeur naar Huis Doorn als Hermine er niet was.

Tot positieve gevoelens over dit huwelijk leidden: het besef dat Wilhelm moeilijk zonder vrouw kon leven, het feit dat Hermine vijf kinderen weer een vader kregen, en vermoedelijk (na 1928) ook het meelijwekkende beeld dat Hermine in haar autobiografie *Days in Doorn* van zichzelf schetste. Het was een onmiskenbaar feit dat Wilhelm door zijn huwelijk met Hermine nieuwe energie kreeg en weer meer toegankelijk was voor andere personen. Vrijwel meteen na haar huwelijk begon Hermine in Doorn liefdadigheidsacties te organiseren. Zowel voor haar Duitse landgenoten als voor inwoners van Doorn had dit positieve gevolgen.

²⁴⁷ Vergelijk Ilseman, memoires deel 2, 242-243 (2 december 1933) en 257 (9 maart 1934)

²⁴⁸ Hermine, *Days in Doorn*, 212.

Hoofdstuk 4 Wilhelms 70ste verjaardag, 27 januari 1929

In dit hoofdstuk wordt de beeldvorming rond een specifieke dag uit het leven van Wilhelm II onder de loep genomen: 27 januari 1929, de dag waarop hij zijn zeventigste verjaardag vierde. Dit is een mooi ijkmoment, want het zit precies op de helft van Wilhelms verblijf in Nederland. Hij kwam op tegen het begin van 1919 in Holland als vluchteling, en na een periode van tien jaar past het om op de voorbijgegangene ballingschapsjaren terug te blikken. Er is veel voor te zeggen om het jaar 1939 (Wilhelm is dan al tachtig) als het begin van het einde te beschouwen. De Tweede Wereldoorlog zou halverwege dit jaar losbarsten en het Interbellum beëindigen. Wilhelms krachten begonnen in 1939 duidelijk af te nemen, en de activiteiten van de Doorner Arbeitsgemeinschaft (zie hoofdstuk 5) kwamen praktisch tot stilstand.

1929 was ook het jaar waarin zijn broer, prins Heinrich, zou overlijden. Ook zijn zus zou hij dit jaar verliezen: prinses Viktoria zu Schaumburg-Lippe. Zijn oudste zus was al in 1919 overleden. Kortom, het kringetje begon aardig uit te dunnen. Daarnaast was 1929 ook een jaar van heftige internationale gebeurtenissen: in oktober brak de *Wall Street crash* uit. Ex-keizer Wilhelm kon dat alles uiteraard nog niet bevroeden, maar deze feiten geven wel de context aan. Bovendien kwam in hetzelfde jaar een aantal personen te overlijden die een belangrijke rol hadden gespeeld in de internationale politiek, waaronder kanselier Max von Baden (ook familie van de keizer); Gustav Stresemann (de rijkskanselier die in 1923 toestemming gaf aan de kroonprins om van Wieringen terug te gaan naar Duitsland); voormalig Rijkskanselier Von Bülow; en een van de felste voorstanders voor vervolging van Wilhelm: de Franse president Georges Clemenceau.²⁴⁹

Ook overleed in dit jaar de Duitse vliegpioneer Ehrenfried Günther Freiherr von Hünefeld. In 1928 was hij samen met Köhl en Fitzmaurice nog eervol ontvangen en onderscheiden op Huis Doorn vanwege het feit dat ze met z'n drieën de allereerste non-stop vlucht van oost (Ierland) naar west (Canada) hadden volbracht met een Junkers W33.²⁵⁰ Hünefeld was al in 1918 betrokken bij het verblijf van Wilhelm in Nederland.

Na deze ernstige zaken wordt nu eerst een bijzonder en opgewekt verjaardagsgeschenk besproken. Het gaat om de piano-compositie *Musikalisches Opfer 'In Babilone'* van de Duits-Nederlandse componist en in 1884 mede-oprichter van het

²⁴⁹ Wilhelm wijdde een afzonderlijk hoofdstuk aan Bülow in *Ereignisse und Gestalten* (1922, hoofdstuk IV); Andriessen, *Mythe en werkelijkheid*, 258: '... Clemenceau, wellicht de meest onverzoenlijke tegenstander van Duitsland en de keizer'.

²⁵⁰ Ilsemann, memoires deel 2, 103-104 (7 juli 1928). Vgl. Köhl, Hünefeld en Fitzmaurice, *Unser Ozeanflug, Lebenserinnerungen von Köhl, Fitzmaurice und Hünefeld* (Berlijn 1928).

Amsterdams Conservatorium Julius Röntgen (1855-1932). Eén aspect uit de voorgeschiedenis van dit muzikaal geschenk levert al genoeg stof voor het problematiseren (i.e. het niet klakkeloos accepteren van de historische feiten) van de beeldvorming rond Wilhelm en Röntgen. In 1915 had laatstgenoemde een bundel met strijdlustige *Deutsche Kriegslieder* samengesteld en opgedragen aan Wilhelm. Kon dat zomaar in het neutrale Nederland? Leverde dit geen kritiek op van de Entente jegens zulk laakbaar handelen van een lid van het cultureel establishment? Bovendien was dit niet de eerste keer dat Röntgen zijn pro-Duitse gezindheid liet blijken. In mei 1914 schreef hij een *Heldenlied der Spartaner* waarin met gebruikmaking van Bijbelteksten lof op het Duitse leger werd bezongen. In een *Klagegesang* dat hij kort daarna componeerde, stelde hij Duitsland gelijk met het destijds door Babel bedreigde Israël. Ook werkte Röntgen mee aan de vertaling van een reeks Valeriusliederen in het Duits voor een uitgave met een begeleidingspartij voor piano, voorzien van een semi-wetenschappelijke inleiding door Karl Budde die benadrukte dat de liederen waren ontstaan in een vrijheidstrijd.

Röntgen-biograaf Jurjen Vis concludeert op grond van deze feiten: ‘Hij kon als Duitser in Nederland zo weinig doen, dit was tenminste iets.’²⁵¹ Röntgen lijkt daarmee, ook gezien zijn inspanningen om Nederlandse Valeriusliederen (waaronder ‘Wilt heden nu treden’, volgens Vis het lievelingslied van de keizer) vertaald op te nemen in Duitse zangbundels, een mooi voorbeeld te zijn van de synthese tussen de Duitse en Nederlandse cultuur, die enkele jaren geleden in een mooie bundel is geanalyseerd.²⁵² De melodie die aan Röntgens verjaardagscompositie ten grondslag lag, was een van Wilhelms favoriete liederen. Hij zong dit Nederlandse volksliedje graag luidkeels tijdens het werken in de hof tuin. Dat was aanleiding voor een ‘Geheime Hofrat’ om in september 1928 een brief naar Röntgen te sturen om te vragen of die de melodie wilde opschrijven (zo mogelijk met een arrangement erbij). De keizer zou graag een dame die vaak in Huis Doorn kwam zingen, ermee willen verrassen. De *Hofrat* wist niet meer precies hoe de melodie heette, hij dacht ‘een Babylontje’.²⁵³

Maar er is meer met het lied aan de hand. Hoe treffend verwijst het niet naar de toch wel pijnlijke situatie waarin de keizer zich bevond: in het spreekwoordelijke Babel, in

²⁵¹ Jurjen Vis, *Gaudeamus. Het leven van Julius Röntgen (1855-1932). Componist en musicus* (Zwolle 2007) 298-304; e-mailcontact met Jurjen Vis en drs. Julius Röntgen jr. (kleinzoon van de componist), mei 2012.

²⁵² Idem, 298; Frits Boterman en Marianne Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur* (Hilversum 2003).

²⁵³ Brief Hofrat aan Röntgen, 3 september 1928. Nederlands Muziek Instituut (NMI, Archief Röntgen, inv. nr. 087. Wilhelm stuurde pas een jaar later een bedankbrief naar Röntgen, hoewel hij de compositie erg waardeerde. Brief Wilhelm aan Röntgen, 3 oktober 1929, Archief Röntgen, inv. nr. 087.

ballingschap! Tegelijkertijd wees het ook heen naar een van 's keizers meest geliefde studieonderwerpen: de oude Babylonische beschaving (zie hoofdstuk 5). Tegelijkertijd legde Röntgen met zijn compositie een direct verband met de tijd van Wilhelms beroemdste voorganger, de Pruisische koning Frederik de Grote (1712-1786). De grootste (Duitse) componist aller tijden, Johann Sebastian Bach (1685-1750), had in 1747 een *Musikalisches Opfer* opgedragen aan koning Frederik. Deze vorst was zelf ook erg muzikaal en tijdens een bezoek van Bach aan het hof in Potsdam had de koning, vooral bekend om zijn fabelachtig fluitspel, hem een thema voorgespeeld waar Bach meteen op moest improviseren. De improvisator was niet erg tevreden over zijn zesstemmige fuga en besloot het 'koninklijk thema' thuis op verschillende manieren uit te werken. Het resultaat was een waar polyfonisch meesterwerk en werd als *Musikalisches Opfer* bij koning Frederik de Grote bezorgd.²⁵⁴

Zeker voor ingewijden in de Duitse geschiedenis was met deze kennis duidelijk dat Julius Röntgen tweehonderd jaar later door zowel de titel als het gehele voorwoord van Bach over te nemen, een historische parallel trok.²⁵⁵ Röntgen leek hiermee het beeld te willen oproepen dat hijzelf in de voetsporen van Bach trad en dat er een rechtstreekse lijn liep van Frederik de Grote naar Wilhelm II. Wat opvalt aan het archiefexemplaar van het *Musikalisches Opfer 'In Babilone'* uit het Nederlands Muziek Instituut is dat het deels bestaat uit stroken over elkaar geplakt muziekpapier en niet de indruk wekt van een keurige editie die bestemd was voor een majesteit. Misschien is dit te verklaren vanwege papierschaarste ten gevolge van de economische crisis in 1929. Tegelijkertijd wordt de indruk gewekt dat Röntgen handig te werk is gegaan door een werk van een grote voorganger te kopiëren en niet de moeite nam om iets geheel nieuws te verzinnen, zelfs niet voor de gedenkwaardige zeventigste verjaardag van ex-keizer Wilhelm. De keizer en andere bewoners van Huis Doorn waren erg enthousiast over Röntgens verjaardagsgeschenk, dat hij voor de ex-keizer speelde op de piano in de feestzaal. Later maakte Röntgen een complete symfonie, gebaseerd op dezelfde melodie.

Het teruggrijpen op de tijd van Frederik de Grote was een kernzaak gedurende Wilhelms verblijf in Nederland. In het boek *Meine Vorfahren* dat hij volgens Ilseman geheel uit zijn hoofd had geschreven en kort voor zijn verjaardag presenteerde, wijdde hij twee

²⁵⁴ Christoph Wolff, *Johann Sebastian Bach. Zijn leven, zijn muziek, zijn genie* (Utrecht 2000, oorspronkelijke Engelse editie: New York 2000) 452-460.

²⁵⁵ *Musikalisches Opfer / in Form von Variationen über das / Alt-Holländisches Lied / In Babilone / Seiner Majestät Kaiser Wilhelm II / zum 70ten Geburtstag / ehrfurchtsvoll dargebracht / von / Julius Röntgen* (autograaf), Nederlands Muziekinstituut (NMI), Archief Julius Röntgen (Nederlandse Muziekarchieven no. 107), inv. nr. 063.

hoofdstukken aan Friedrich der Große (1712-1786), waarin hij de onvolprezen kwaliteiten van zijn grote voorganger opsomde. Frederiks heerschappij was onbetwist, en tekenend voor het commitment van zijn onderdanen was een populair Pruisisch volkslied uit die tijd: 'Fridericus Rex, unser König und Held / für Dich schlagen wir den Teufel aus der Welt!'²⁵⁶ Evenals musici als Röntgen en diens vriend Max Friedländer regelmatig bij Wilhelm te gast waren, nodigde destijds koning Frederik ook al allerlei kunstenaars en wetenschappers uit 'um mit ihnen geistigen Austausch zu pflegen'.²⁵⁷

Daaronder behoorde lange tijd de beroemde filosoof Voltaire (1694-1778), maar volgens Wilhelm had die Fransman op een gegeven moment zijn vriend en mecenas verraden. Wilhelm trok de lijn door en betoogde dat Frederiks nakomelingen en het Pruisische volk niet Frederiks geestelijke onafhankelijkheid en zelfstandig denkvermogen. Dit had als negatief gevolg dat zij zich teveel door de Fransen hebben laten inpalmen. Uiteindelijk resulteerde dat in de slag bij Jena (1806-1807) waar het Pruisische leger vernietigend werd verslagen door de Franse legers.²⁵⁸ Met de hierop volgende intocht van keizer Napoleon in Berlijn kwam een einde aan de Vierde Coalitieoorlog waarin Pruisen en zijn bondgenoten het opnamen tegen de Napoleontische strijdmacht. Volgens H.W. von der Dunk waren Napoleon en de Romantiek de 'ouders' van het politieke nationale bewustzijn in Pruisen en het latere Duitse keizerrijk.²⁵⁹ De muziek van Röntgen en de door hem geredigeerde bundel *Kriegslieder* wortelt ten diepste in het zoeken naar Duitse eigenheid dat door de strijd tegen Napoleon een nieuwe fase inging. De ex-keizer sloot zijn 'verjaardagsboek' af met een opmerking die zijn streven naar morele superioriteit verraadt. Toen keizer Napoleon een bezoek bracht aan het graf van Frederik de Grote in Potsdam, zei hij tegen zijn generaals: 'Hut ab, meine Herren, wenn der noch lebte, stünden wir nicht hier!'²⁶⁰

Wilhelm beseftte tegelijkertijd wel dat het Duitse rijk schatplichtig was aan Franse invloeden. Sprekend bewijs daarvan is de naam van de Pruisische residentie *Sanssoucci* ('zonder zorgen') met de *Antikentempel*, de koninklijke grafkelder waar in 1921 keizerin Auguste Viktoria werd bijgezet.

²⁵⁶ Wilhelm II, *Meine Vorfahren* (Berlijn 1929) 101.

²⁵⁷ Idem.

²⁵⁸ Hermann Kinder, Werner Hilgemann en Manfred Hegt, *Atlas bij de wereldgeschiedenis. Deel 2 – Van Franse Revolutie tot heden* (Baarn 2006, 4^e druk, oorspronkelijke uitgave: München 1966) 306-307.

²⁵⁹ Von der Dunk, 'Het heilige rijk van de Griek-Germaanse natie: inspiratiebronnen van het Duitse nationale bewustzijn 1871-1945' in: idem, *Twee burenen, twee culturen. Opstellen over Nederland en Duitsland* (Amsterdam 1994) 139-169 aldaar 142.

²⁶⁰ Wilhelm II, *Meine Vorfahren*, 124.

Het verjaardagsfeest van Wilhelm in 1929 was niet geheel zonder zorgen. Prinses Hermine lag met 'Röteln' (rode hond) op bed. De activiteiten lijken er niet minder om te zijn geweest. Het grootste geschenk was van Hermine, de familie van de keizer en zijn gevolg en had evenals dat van Röntgen te maken met muziek: een uit vijf klokken bestaand elektrisch klokkenspel, dat anno 2012 nog steeds dienst doet. Wilhelm liet er later een speciale klokkentoren voor bouwen, die de naam 'Westminster' kreeg.²⁶¹ Door dergelijke toevoegingen aan het terrein van Huis Doorn werd het in steeds sterkere mate een *micro-empire*, met allerlei middelen om *performance* en *rituals* zo optimaal tot hun recht te laten komen.²⁶² Ook de bevolking werkte hieraan mee op de verjaardag van de keizer. Onder aanvoering van de burgemeester transporteerden de burgers twee lange tuinbanken naar het Huis, terwijl de plaatselijke zangvereniging haar kunsten ten gehore bracht, wat door de keizer zeer werd gewaardeerd.²⁶³ Volgens Ilseman toonde het hoe geliefd de keizer in Doorn was. Wat daar ook waar van mag zijn, een dergelijk festijn bood voor de dorpelingen de mogelijkheid voor een mooi verzetje.

Evenals de bazaar die twee keer per jaar werd georganiseerd, was de verjaardag van Wilhelm II een uitgelezen moment voor een bezoek aan de keizer. Waar vóór de Eerste Wereldoorlog vooral de keizerlijke garde Wilhelm op 27 januari omringde, was in 1929 een leger van hoveniers, bewapend met tuingereedschap beeldbepalend. Ilseman noteerde dat in elke hoek van het park een cadeau werd overhandigd. De keizer had op zijn beurt een nieuwe schafteket voor de tuinmannen laten optrekken. Maar de adjudant geeft een genuanceerd beeld van de verjaardag. Er werden ook vijandige opmerkingen gemaakt. Prins Eitel Friedrich zei dat het lot had toegeslagen en de familie Schönaich-Carolath (doelend op zijn stiefmoeder, Hermine) had 'kalt gestellt', alsof Hermine eigenlijk nooit naar Doorn had mogen komen. Hij vond bijval; andere familieleden waren dezelfde mening toegedaan.²⁶⁴

Een andere schaduw werd over deze verjaardag geworpen door de verschijning van het genoemde boek *Meine Vorfahren*. Ilseman en zijn collega Von Sell voelden zich bedrogen en miskend omdat de ex-keizer hen niet op de hoogte had gesteld van het feit dat hij een nieuw boek aan het schrijven was – kennelijk had hij hun advies en luisterend oor niet nodig. Wat het zuur voor hen maakte, was dat Wilhelm wél anderen bij de zaak

²⁶¹ Den Toom, *Wilhelm II in Nederland*, 45 en 46.

²⁶² Zie de bespreking van Ann Hughes en Julie Sanders in de inleiding van deze scriptie.

²⁶³ Ilseman, memoires deel 2, 119 (26 januari 1929). 'Ich muß den Dank und die Anerkennung S.M. auf Holländisch aussprechen.' Vgl. *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 9 maart 1929: 'De Koorvereniging van Doorn, welke plaats een bijzondere voorliefde heeft voor den Paljas, zong allerliefste liedjes.'

²⁶⁴ Ilseman, memoires deel 2, 119 (26 januari 1929).

betrokken had: 'Hofrat' Nitz en schrijver-uitgever Nowak, die volgens Ilseman slechte invloed uitoefende in Huis Doorn.²⁶⁵ Wilhelm wilde de gelegenheid aangrijpen om op zijn verjaardag dit boek te promoten. Trots vertelde hij dat Henriëtte, Hermine's tienjarige jongste kind, het eerste hoofdstuk al gelezen had. Hiermee leek hij duidelijk de Duitse verjaardagsgasten te willen aansporen om het boek onder de jeugd te verspreiden. 'Ich habe es vor allem für die heutige, verkommene [verwaarloosde, JR] Jugend geschrieben', aldus de ex-keizer. Bovendien had hij het boek geheel uit zijn hoofd geschreven, zonder hulp van enig document en de droge stof met veel anekdotes doorspekt.²⁶⁶ Nu hoefde dat eerste nog niet per se negatief te zijn voor de beeldvorming over 's keizers betrouwbaarheid. Beroemde historici, zoals Ferdinand Braudel, schreven soms ook complete verhandelingen zonder hulp van aantekeningen.²⁶⁷ Wat bij Wilhelm zowel voor het schrijven van zijn boeken als jaarlijks terugkerende ceremonies als zijn verjaardag gold, was dat hij een fantasiewereld creëerde in de waan nog een belangrijk heerser te zijn. Hij kon en wilde niet voor ogen zien dat zijn keizerschap definitief had afgedaan. Ilseman en Sell waren meer bevreesd voor de uitwerking van het boek *Meine Vorfahren*, dat bestemd was voor een heel breed publiek, dan voor de specialistische geschriften die Wilhelm voor een kleine kring van ingewijden in de wetenschap schreef.²⁶⁸

In dagblad *Het Centrum* verscheen twee dagen voor de verjaardag van de keizer een voorpagina-artikel, dat bondig zijn levensloop samenvatte vanaf zijn geboorte tot zijn verblijf in Doorn. 'Thans treft men in het Huis te Doorn een goedgeluimd voornaam heer aan, die er slechts behagen in schijnt te hebben vreugde om zich heen te bereiden (...).'²⁶⁹ Maar de breed geïnteresseerde Wilhelm had ook aandacht voor zijn omgeving: 'Op ondubbelzinnige wijze heeft de Keizerlijke banneling doen blijken zoowel op philanthropisch gebied als meer in het algemeen met de ingezetenen te willen medeleven', zo viel in hetzelfde bericht te lezen. Enkele weken later verscheen in *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië* een artikel dat het verjaardagsfeest van een andere zijde belichtte. Wilhelm II, 'den grootsten levenden komiek', had speciaal voor zijn verjaardag een toneelstuk geschreven over 'den Paljas', een figuur die ook wel bekend staat als hansworst, clown of potsenmaker. Letterlijk betekent het stropop (vgl. het Franse *paillasse*), in ruimere zin heeft 'paljas' de betekenis van levende

²⁶⁵ Idem, 117 (21 januari 1929).

²⁶⁶ Idem.

²⁶⁷ Herman Paul, college Historiografie en Geschiedfilosofie, Universiteit Leiden, 3 mei 2010. Zie ook <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/77993/Fernand-Braudel> (geraadpleegd op 5 juni 2010).

²⁶⁸ Vgl. hoofdstuk 5: 'wetenschappelijke' bijeenkomsten in Huis Doorn.

²⁶⁹ *Het Centrum*, 25 januari 1929. Hoofdredacteur van deze krant was de rooms-katholieke voorman mr. P.J.M. Aalberse, die in 1918 als Minister van Arbeid deel uitmaakte van het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck dat in 1918 asiel verleende aan Wilhelm.

vogelverschrikker. Ilseman schreef dat de keizer op zijn verjaardag af en toe een grapje maakte, maar verder heel waardig en statig bleef.²⁷⁰ Het waren vooral de gasten, waaronder de op een *chaise longue* gelegen kroonprinses, die zich overgaven aan mondain vermaak als uiting van de bijna voorbije *roaring twenties*.²⁷¹ Het beeld dat uit het *Nieuws van den dag* naar voren komt, staat hier diametraal tegenover. Volgens de correspondent was het de jarige *zelf* die al zijn keizerlijke waardigheid verloor en vol overgave de rol van Paljas vertolkte. Dr. Vogel, de voormalige hofprediker, kwam er al niet veel beter van af. Hij speelde de rol van hofnar, en wel zo goed dat het publiek in onbedaarlijke lachbuien uitbarstte. Behalve het beschrijven van dit merkwaardige toneelspektakel bekritiseerde de correspondent het Nederlandse volk. Een jaar eerder hadden velen nog geprotesteerd tegen de opening van de Olympische Spelen (in Amsterdam) op zondag, maar nu de Duitse keizer en zijn Doornse hof zich aan zulke uitspattingen overgaven, werd er geen klacht gehoord en genoot men met volle teugen mee.²⁷²

Het beeld dat de buitenwereld van Wilhelms zeventigste verjaardag kreeg (namelijk dat het een groot feest was) kwam niet overeen met de werkelijkheid, want in Huis Doorn heersten op dat moment vrij heftige spanningen. Prins Eitel Friedrich liet zoals genoemd zijn afkeur van Hermine blijken. En het was juist Hermine die een gevaarlijke man naar Doorn had gehaald – in ieder geval in Ilseman's optiek: de uit Oostenrijk afkomstige, voormalige oorlogscorrespondent Karl Friedrich Nowak (1882-1932). Opvallend is dat hij door Ilseman vaak wordt genoemd en in andere Wilhelm-literatuur nauwelijks aandacht krijgt. Dat kan te maken hebben met een sterke persoonlijke afkeur van Ilseman, maar Nowak is ten onrechte in de geschiedschrijving onderbelicht gebleven, zoals recent door Eva Macho is betoogd.²⁷³ Nowak was in de Eerste Wereldoorlog de naaste medewerker van veldmaarschalk Conrad von Hötzendorf (eveneens een Oostenrijker), een nietsontziende militair. Omdat Nowak steeds met het leger was meegetrokken zag hij zichzelf als autoriteit wat betreft de aanleiding en het verloop van de strijd. Hij had al eerder gevraagd om naar Huis Doorn te komen, maar dat verzoek had Wilhelm steeds afgewezen, totdat hij werd overgehaald door Hermine om Nowak toch maar op audiëntie te laten komen, door Ilseman zelfs haar eerste grote daad in Nederland genoemd. Van november 1926 tot

²⁷⁰ Ilseman, memoires deel 2, 120 (27 januari 1929).

²⁷¹ Idem, 121.

²⁷² *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 9 maart 1929.

²⁷³ Eva Macho, *Karl Friedrich Nowak (1882-1932). Sein Wirken als Kriegsberichterstatler, Autor und Verleger aus zeitgenössischer und heutiger Sicht*. Europäische Hochschulschriften deel 1056 (Frankfurt am Main 2008). Nowak's interesse voor de Pruisische dynastie bleek al toen hij in 1908 het essay *Sanssouci* publiceerde, een hommage aan Frederik de Grote.

december 1932 verbleef hij zeer regelmatig in Doorn. Onder zijn motieven om over en samen met de keizer boeken te publiceren, speelde ook zeker het element van financiële winst mee.²⁷⁴ (In oktober 1932 wilde hij de keizer overhalen om het restant, 2800 exemplaren, van de eerste druk van zijn boek *Das dritte Kaiserreich* voor 17.000 mark op te kopen. Volgens Nowak bestond er voldoende interesse voor de tweede, met illustraties verluchte druk, maar dat betwijfelden Sell en Ilseman ten zeerste, evenals Nowaks opmerking dat van zijn boek, waarin Wilhelm zeer positief werd afgeschilderd, al 50.000 exemplaren verkocht waren.²⁷⁵) Dergelijke zaken resulteerden erin dat Ilseman en Sell hun hart vasthielden en gefrustreerd raakten, met name als Wilhelm aan Nowak weer eens inzage beloofde van zeer geheime documenten. Dit was veel bedreigender voor de beeldvorming rond Wilhelm dan het boek over vroegere vorsten dat de ex-keizer zelf publiceerde. Rond Wilhelms zeventigste verjaardag was Nowak ook de enige literator die toegang had tot Huis Doorn, enigszins te vergelijken met het monopolie op inzage van het Koninklijk Huisarchief dat Cees Fasseur genoot toen hij zich verdiepte in de Greet Hofmans-affaire.

Wilhelm was in januari 1929 vol van zijn eigen literair-historische kwaliteiten (getuige zijn handelwijze rond *Meine Vorfahren*) en van het wetenschappelijke objectiviteitsideaal van de Oostenrijker Nowak, die zich in tegenstelling tot Duitsers niet schaamde om vragen te stellen.²⁷⁶ Opnieuw moet hier de invloed van Hermine worden benadrukt, want aanvankelijk had Nowak negatief geschreven over 's keizers handelwijze op 9 november 1918 en leek hij, ook vanwege het feit dat zijn vriend Von Hötzendorf het regelmatig aan de stok had met zijn Duitse collega Von Falkenhayn (1861-1922), niet de geschikte persoon om apologieën voor de keizer te schrijven.²⁷⁷

Dit zal aan de honderd verjaardagsgasten op zaterdag 26 en zondag 27 januari 1929 grotendeels voorbij zijn gegaan. Zij waren veel meer geïnteresseerd in de geschenken voor Wilhelm, zoals de grote delftsblauwe vaas die door koningin Wilhelmina werd geschonken, maar die de burgemeester van Doorn, Alphert baron Schimmelpenninck van der Oye (1880-1943) kwam brengen omdat Wilhelmina zich niet op Huis Doorn wilde vertonen.²⁷⁸

²⁷⁴ Ilseman, memoires deel 2, 41 (1 november 1926) en

²⁷⁵ Idem, 148-150 (2 oktober 1930).

²⁷⁶ Ilseman, memoires deel 2, 131 (1 oktober 1929).

²⁷⁷ Idem, 41 (1 november 1926) en 44-45 (15 januari 1927). Vgl. Glenn Jewison en Jörg C. Steiner, *Austro-Hungarian Land Forces 1848-1918*, biografie van Von Hötzendorf. Zie <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/biog/conrad.htm> (geraadpleegd op 12 mei 2012).

²⁷⁸ E-mailcontact auteur met Hans van den Berg, 15 mei 2012.

Deelconclusie

In dit hoofdstuk stond de zeventigste verjaardag van Wilhelm centraal. Gezien de internationale ontwikkelingen werd er een bijzonder jaar mee ingeluid. Het beeld dat uit Ilsemanns memoires naar voren komt, is dat van een groot festijn waarbij de keizer zijn waardigheid behield en de gelegenheid aangreep om zijn nieuwe boek *Meine Vorfahren* te promoten. Bij het schrijven ervan was Wilhelm geholpen door F.K. Nowak, een man die voor grote spanningen heeft gezorgd in Huis Doorn.

De bijdrage van Julius Röntgen had een ander karakter. In zijn speciaal voor de gelegenheid gecomponeerde *Musikalisches Opfer 'In Babilone'* maakte hij een duidelijke vergelijking tussen hemzelf en J.S. Bach enerzijds en Frederik de Grote en Wilhelm II anderzijds. De beeldspraak was, ook door de inleiding op de compositie, duidelijk, al is het de vraag hoeveel buitenstaanders hiervan kennis hebben kunnen nemen.

De inwoners van Doorn hadden een positief beeld van de keizer, zo kwam uit de memoires van Ilsemann en een tweetal besproken dagbladen naar voren. Wilhelm II spande zich er ook voor in om dit bereiken. Zijn vrouw Hermine en zijn familie schonken een elektrisch klokkenspel, dat mee kon helpen van Huis Doorn een echt *micro-empire* te maken.

Hoofdstuk 5 ‘Wetenschappelijke’ bijeenkomsten

In dit hoofdstuk staan de colleges in Huis Doorn centraal. Of beter gezegd: de monologen van de keizer. Nadat een gastspreker zijn inleidend verhaal had gesproken, nam Wilhelm zelf voor het overige deel van de avond het woord.²⁷⁹ Andere aanwezigen kregen nauwelijks gelegenheid om ertussen te komen. De ex-keizer vond zijn eigen visie op tal van zaken zeer belangrijk. Vleugeladjutant Von Ilseman noteerde al in 1919 in zijn dagboek dat dergelijke sessies slaapverwekkend waren: ‘Diese Abende sind sind qualvoll. Stunden und Stunden wie festgebunden auf demselben Stuhl – und meistens dieselben Geschichten vom Kaiser hören zu müssen, wird auf die Dauer unerträglich.’²⁸⁰ De rode draad die door dit hoofdstuk loopt, is: In hoeverre was Wilhelm II een wetenschapper? Om die vraag te beantwoorden, zal eerst in het kort aan de orde komen wat de term ‘wetenschappelijk’ eigenlijk inhoudt en in welke mate Wilhelms persoonlijkheid overeenkwam met de attitudes die een wetenschapper wordt geacht te hebben. Omdat in dit werkstuk vooral naar Wilhelm wordt gekeken door de ogen van hen die hem omringden, is voor de behandeling van dit negende deelthema veel gebruik gemaakt van observaties door gastlectores, publiek dat verplicht de sessies van de D.A.G. moest bijwonen en Wilhelms naaste familie. Om precies te zijn, gaat het dus vooral over de vraag hoe ‘wetenschappelijk’ Wilhelm optrad in de ogen van zijn tijdgenoten.

Afbeelding 5.1 De rookkamer in Huis Doorn, waar Wilhelm zijn ‘colleges’ hield (bron: Huis Doorn)

²⁷⁹ Mededeling Hans van den Berg in de rookkamer van Huis Doorn, 26 maart 2012.

²⁸⁰ Ilseman, memoires deel 1, 115 (27 september 1919).

In Wilhelms tijd bestond er een invloedrijke handleiding voor het beoefenen van de geschiedwetenschap. Geschiedenis en archeologie (het vakgebied van de keizer) liggen in elkaars verlengde en worden door buitenstaanders nogal eens op een hoop gegooid. Het belangrijkste verschil is dat archeologen zich vooral met materiële cultuur bezighouden (opgravingen), terwijl bij historici geschreven bronnen doorgaans het uitgangspunt vormen. Welnu, het *Lehrbuch der historischen Methode* van Ernst Bernheim dat in 1889 verscheen, verwierf ongekeerde populariteit en bereikte tien jaar later de status van ‘quasi-canonical work’ ofwel verplichte kost voor iedere historicus.²⁸¹ Volgens de Leidse geschiedfilosoof Herman Paul zijn de noties uit het boek van Bernheim kenmerkend voor de tijdgeest rond 1900. Wat Bernheim essentieel achtte voor het bedrijven van goede geschiedwetenschap, weerspiegelt dus het algehele wetenschappelijke klimaat van Wilhelms tijd. We kunnen Wilhelms academische activiteiten dus toetsen aan de criteria van zijn eigen tijd.

Eén van de belangrijkste voorwaarden voor een historicus is dat hij met een ‘historical distance’ (historische afstand) zijn onderwerp moet bestuderen. Vaak wordt dit opgevat als zou er minimaal dertig jaar of zelfs tachtig jaar moet liggen tussen de historische gebeurtenis zelf en het moment waarop de geschiedkundige het bestudeert.²⁸² In het geval van Wilhelm, die de oude Sumerische, Babylonische en Assyrische beschavingen (circa 3000 – 500 voor Christus) onderzocht vormde dat geen probleem. Volgens Paul echter was deze afstand in *tijd* niet waar het Bernheim om ging. In het *Lehrbuch der historischen Methode* gaat het juist om een *psychologische* afstand, het uitschakelen of neutraliseren van je eigen *Weltanschauung*, waarden en vooroordelen en het vormen van een *wissenschaftliche Persönlichkeit* om zo objectief mogelijk naar het onderwerp van studie te kijken.²⁸³ In hoeverre is keizer Wilhelm II erin geslaagd om een dergelijk arbeidsethos te ontwikkelen en te handhaven? In ieder geval staat vast dat de activiteiten van de *Doerner Arbeitsgemeinschaft*, Wilhelms ‘huisuniversiteit’, duidelijke politieke doeleinden hadden. Wilhelm verdiepte zich in het concept ‘monarchie’ zoals dat in de Oudheid was ontwikkeld om daarmee zijn eigen bijzondere status als (ex-)monarch te bevestigen.

Wat in Pauls bespreking van Bernheim niet echt naar voren komt, is dat een wetenschapper in behoorlijke mate enthousiast en geïntrigeerd dient te zijn in zijn onderwerp. Zonder fascinatie is het niet mogelijk iets werkelijk te doorgronden en een doorbraak in het bestuderen van een fenomeen te realiseren. Dit enthousiasme zorgt ervoor

²⁸¹ Herman Paul, ‘Distance and self-distanciation: intellectual virtue and historical method around 1900’, *History and Theory, Theme Issue* (jrg. 50) 2011, 104-116 aldaar 106.

²⁸² Paul, ‘Distance and self-distanciation’, 105.

²⁸³ Idem, 104, 108.

dat een onderzoeker graag investeert in vakliteratuur en zelfs ter plaatse van het fenomeen wil wonen. In 1907 kocht Wilhelm het Achilleion, een zomerpaleis, op het Griekse eiland Corfu. Het behoorde voorheen tot de Oostenrijkse keizerin Elizabeth ('Sisi') die in 1898 werd vermoord. Corfu wordt zeer regelmatig genoemd in de dagboeken van Ilseman; het eiland was een 'romantische droomwereld' waar Wilhelm voor een aantal weken per jaar zijn zware staatsverantwoordelijkheden kon laten rusten. Vluchten voor de werkelijkheid is een notie die ook Wilhelms leven in Nederland doortrekt: hij had een hekel aan ongunstig nieuws en hield zich vaak doof voor de realiteit. Wilhelm spiegelde zich graag aan helden uit de Oudheid, en stortte zich vol ijver op het bestuderen van zijn identificatiefiguren.²⁸⁴

Aan een aantal eisen die Bernheims *Lehrbuch* stelt aan wetenschappers, voldeed Wilhelm II ongetwijfeld: volharding, zelfdiscipline, bereidheid om met specialisten in debat te gaan (Leo Frobenius, Wilhelm Dörpfeld, Franz Th. M. Böhl), publiceren van artikelen en het erkennen van een alsmaar doorgaande *Entwicklung* in de wereldgeschiedenis.²⁸⁵ Ondanks het feit dat Wilhelm II doorgaans door niemand gezegd wilde zijn, is er tenminste één moment in zijn Doornse leven aan te wijzen waarop hij volmondig toegaf dat zijn visie op de oude beschavingen niet geheel juist was. Lange tijd had hij aan de Babylonische wereld het primaat van westerse ontwikkeling toegekend. Maar onder meer door de publicaties van de theoloog-historicus Alfred Jeremias (1864-1935) en een referaat van Leo Frobenius in 1923 was Wilhelm als een blad aan de boom omgedraaid. De historici Naerebout en Singor wijzen erop dat de Soemerische beschaving ouder was dan de Babylonische beschaving en in feite het eindpunt was van de prehistorie.²⁸⁶ Zoals onderstaand citaat duidelijk maakt, was Wilhelm er trots op dat hij tot dat inzicht was gekomen.

Doch nun sah der Kaiser diese alten mesopotamischen Kulturen gleichsam von einer höheren Warte aus, entsprechend der so reichen Vermehrung unserer geschichtlichen Kenntnisse seit Delitzsch. Nicht mehr Babel, sondern Sumer war das Schlagwort, um das sich die Vorträge und Gespräche gruppierten.²⁸⁷

²⁸⁴ Rijksmuseum van Oudheden, 'Sisi & Wilhelm II – keizers op Corfu' (tentoonstellingsbeschrijving). Wilhelms daden in Griekenland spreken nog altijd tot de verbeelding. Zie <http://www.rmo.nl/actueel/tentoonstellingen/archief/sisi-en-wilhelm-ii> (geraadpleegd op 31 maart 2012).

²⁸⁵ Paul, 'Distance and self-distanciation', 107-108.

²⁸⁶ F.G. Naerebout en H.W. Singor, *De Oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis* (Amsterdam 2008, elfde, geheel herziene druk) 66, 70-71.

²⁸⁷ "Eindrücke eines Mitgliebers der "Doorner Arbeits-Gemeinschaft", gedenkschrift van prof. Franz M.Th. Böhl te Leiden, 1939, HUA, Utrecht, Archief van ex-keizer Wilhelm II tijdens zijn verblijf in Nederland 1918-1941, nr. toegang 14, inv. nr. 299, 7.

Een dergelijk plotseling ‘anders zien’ van een fenomeen staat in de wetenschapsfilosofie bekend als een *Gestalt-switch*.²⁸⁸ Als wetenschappers zo’n plotselinge ommezwaai maken kan dit het gevolg zijn van eigen onderzoek of van overtuiging door collega’s. Bij Wilhelm betrof het de tweede mogelijkheid, en het was een opvallende gebeurtenis. Zowel lijfarts Dr. Haehner als Ilseman stonden stomverbaasd dat Wilhelm zich ‘so belehren ließ’ door ‘schoolmeester’ Frobenius.²⁸⁹

In welke context staat bovengenoemd citaat van prof. Franz Th. M. Böhl? Böhl, vanaf 1927 hoogleraar in de theologie aan de Universiteit Leiden, was in 1928 persoonlijk in contact gekomen met Wilhelm II. Hij wilde graag eens een *Morgenandacht* op zondag te Huis Doorn bijwonen. Vervolgens was hij zo onder de indruk van de theologische kennis en homiletische vaardigheden van de keizer dat hij besloot hier meer van mee te maken. Naast de keizer als theoloog waardeerde Böhl hem ook steeds meer als historicus en archeoloog. Voordat Böhl’s visie op de keizer verder wordt besproken, moet eerst gezegd worden dat het geschrift waaruit deze visie blijkt nogal hagiografisch van aard is. Böhl schreef dit *Festschrift* namelijk ter gelegenheid van ’s keizers 80ste verjaardag (januari 1939) en heeft het waarschijnlijk tussen het taart eten door voorgedragen ten overstaan van de keizer en diens gasten.²⁹⁰ Kritische opmerkingen over de keizer ontbreken, hij wordt gepresenteerd als een briljant wetenschapper. Het voordeel van deze bron is daarentegen dat Böhl dit schreef als terugblik op vijftien jaar D.A.G.-bijeenkomsten. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat hij de belangrijkste onderwerpen en gebeurtenissen er wel in genoemd zal hebben (de laatste bladzijden van het *Festschrift* ontbreken namelijk in het archief).

De ‘Doorner Arbeits Gemeinschaft’ was in 1923 ontstaan na een aantal bezoeken van de *Kulturmorpholog* prof. Leo Frobenius (1873-1938). Hij deed onderzoek naar het ontstaan van de oercultuur (in Afrika) en probeerde daarbij aan te tonen dat het Duitse volk hier rechtstreeks uit voort was gekomen.²⁹¹ Ex-keizer Wilhelm was diep onder de indruk van Frobenius en wilde soortgelijke cultuurhistorische naspeuringen een institutionele inbedding geven. Het woord ‘Arbeitsgemeinschaft’ komt wellicht wat vreemd over; waarom gebruikte men niet de term ‘Wissenschaftsgemeinschaft’? Dit is te verklaren op basis van Wilhelms opvattingen over arbeiders. In 1925 zei hij: ‘Die Arbeit ist eine Aristokratin. (...) Im Herrn gethane Arbeit adelt; der Deutsche Arbeiter ist nun und nimmer Proletarier, er ist

²⁸⁸ Pieter van Strien, *Psychologie van de wetenschap. Creativiteit, serendipiteit, de persoonlijke factor en de sociale context* (Amsterdam 2011) 55-56.

²⁸⁹ Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1287.

²⁹⁰ Het stuk lijkt, gezien de vele doorhalingen, veel meer op een kladversie dan op fatsoenlijk uit te reiken document.

²⁹¹ Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 176.

Aristokrat!’²⁹² Het is alsof Wilhelm wilde zeggen: zie niet laag neer op arbeiders; arbeiders en bijvoorbeeld wetenschappers staan op volkomen gelijke voet. In het *Festschrift* gaf prof. Böhl de volgende definitie van de D.A.G.:

(...) der kleine Kreis von Gelehrten, welcher sich alljährlich im Herbst in Haus Doorn versammelt, um drei oder vier Tage lang unter dem Vorsitz des Kaisers wissenschaftliche Fragen zu behandeln und auch der Geselligkeit zu pflegen.²⁹³

De frequentie van de ‘wetenschappelijke’ bijeenkomsten lag dus niet zo hoog, maar als men bijeenkwam vergaderde men des te intensiever. Ook de voorbereiding voor de colleges werd niet in een namiddag gedaan. Wat betreft het niveau van de lezingen: deze waren dermate specialistisch (een belangrijk kenmerk van wetenschappelijkheid) van aard ‘dat de uitgever van de keizer, Koehler-Amelang Verlag, voorzichtig liet weten geen interesse te hebben in een uitgave van het D.A.G. onderzoek.’²⁹⁴ Pierik en Pors maken niet duidelijk of dit ging om al het onderzoek of dat het alleen ‘s keizers archeologische referaat uit 1937 betrof. De lezingen van de D.A.G. gingen weliswaar vooral over de oude beschavingen, maar ook tal van andere onderwerpen werden in Doorn besproken. De keizer was, net als zijn broer Heinrich en kroonprins Wilhelm, erg in techniek geïnteresseerd. Prinses Hermine omschreef dat als volgt: ‘The Kaiser—as well as I—has always had a predilection for men whom Heine calls *Prinzen von Genieland*, men of genius, princes not of the blood, but of the brain.’²⁹⁵ In 1928 sprak de keizer uitvoering met vliegeniers over het toestel waarmee ze een legendarische vlucht over de oceaan hadden gemaakt.

Ook musicologisch onderzoek kon op belangstelling van de keizer rekenen. In oktober 1920 bezochten de Duitse Schubert-specialist Max Friedländer (1852-1934) en de Nederlandse componist (en mede-oprichter van het Amsterdams Conservatorium) Julius Röntgen (1855-1932) de keizer in Doorn. Friedländer hield een lezing over ‘De invloed van het Duitse volkslied op de muziek’ en werd daarbij ondersteund door zijn vriend Röntgen die achter de piano had plaatsgenomen.²⁹⁶ De avond was een groot succes, zo noteerde Ilseman in zijn dagboek.²⁹⁷ Het bleef niet bij deze ene keer. In 1922 en 1926 bezochten

²⁹² ‘Morgenandacht Sr. Majestät des Kaisers Wilhelm in Doorn am 6. Juni 1925’, *Kirchlich-soziale Blätter*, jrg. 29 (1926) nr. 4. Het Utrechts Archief, Archief Wilhelm II, inv. nr. 255.

²⁹³ Böhl, *Eindrücke eines Mitglieds*, 1.

²⁹⁴ Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 178.

²⁹⁵ Hermine von Reuss, *Days in Doorn*, 240.

²⁹⁶ Jurjen Vis, *Gaudeamus. Het leven van Julius Röntgen (1855-1932). Componist en musicus* (Zwolle 2007) 297, 302-304.

²⁹⁷ Ilseman, *memoires* deel 1, 145 (11 september 1930)

Friedländer en Röntgen de keizer opnieuw. Julius Röntgen is daarnaast vele malen alleen op bezoek geweest. Friedländer trok ook de aandacht van andere Nederlanders. Uit het gezaghebbend tijdschrift *Caecilia* blijkt dat hij een nauwe relatie tussen de Nederlandse en Duitse muziekgeschiedenis zag:

Friedländer is inderdaad een groot vriend en kenner van ons land (...) en is een warm bewonderaar van onze kunst. (...) Met hoeveel liefde behandelt Max Friedländer zijn onderwerp en hoe is hij het geheel meester! Bij ons „Wilhelmus” blijft hij langen tijd staan en belangwekkend is zijn schets van den levensloop van ons volkslied. Het „Wilhelmus van Nassouwen” (...) heeft waarschijnlijk Fransch bloed in de aderen, echter zou het evengoed van Duitsche afkomst kunnen zijn. In elk geval is het lied reeds vroeg naar Deutschland gekomen. (...) wij Hollanders hebben het lied behouden en zingen het stoer enforsch. „Wie Sie im fortwährenden Kampf mit Meer und Flüssen ringen und dem Element Ihre Deiche entgegenstemmen, so singen Sie [de Hollanders, JR] auch Ihr Volkslied”, zeide Friedländer.²⁹⁸

Een lied waarvan de titel zowel de naam van de gewezen keizer als de Nederlandse koningin vermeldt, wees symbolisch op het verband tussen banneling en verbanningsoord. Muziek speelt vaak een rol bij de instandhouding van een verbannen vorstenhof, zo betoogde Edward Corp. James III (†1766) bijvoorbeeld ‘maintained a musical tradition and employed a resident Master of the Music: the famous composer Giovanni Co[n]stanzi.’²⁹⁹ Vooralsnog lijkt de rol van muziek op Huis Doorn niet bijzonder groot te zijn geweest. Dit aspect dient echter nog specifieke aandacht te krijgen.³⁰⁰ Muziek valt immers ook onder het concept ‘Political Culture’, dat de laatste jaren aan de Universiteit Leiden grondig bestudeerd wordt.³⁰¹ In ieder geval blijkt uit de bezoeken van Friedländer en Röntgen dat Wilhelm zich graag in muziek verdiepte. Het bleef niet bij deze twee musici. Prinses Hermine gaf in haar autobiografie van 1928 een indrukwekkende opsomming van erudiete persoonlijkheden die tot op dat moment Huis Doorn hadden bezocht, al dan niet in het kader van de *Doorner Arbeitsgemeinschaft*.³⁰²

²⁹⁸ T. Bl. Koelensmid-Garms, ‘Max Friedländer over ons Wilhelmus’, *Caecilia*, jrg. 80 (november 1922) nr. 2, 23-24.

²⁹⁹ Zie het artikel van Edward Corp, ‘The extended exile of James III’ uit de bundel *Monarchy and Exile*, waarnaar in de inleiding wordt verwezen.

³⁰⁰ E-mailcontact dd. 5 februari 2012 met Cornelis van der Bas, conservator Huis Doorn: ‘Het onderwerp over Wilhelm II en de muziek is zeker ook interessant. Wilhelm II had inderdaad hele uitgesproken voorkeuren. In het poortgebouw van Huis Doorn bevindt zich de handbibliotheek van Wilhelm II. In deze bibliotheek bevinden zich ook een aantal boeken over muziek.’ Onderzoeker Martien Jansen is al enige tijd bezig met het catalogiseren van Wilhelms handbibliotheek. De resultaten daarvan zijn bepalend voor verder onderzoek naar de Doornse hofmuziek, waaraan een afzonderlijke publicatie zal worden gewijd.

³⁰¹ Universiteit Leiden, opleiding Geschiedenis, omschrijving van het masterprogramma ‘Political culture and national identities’. Zie <http://www.mastersinleiden.nl/programmes/political-culture-and-national-identities/en/introduction/> (geraadpleegd op 11 april 2012).

³⁰² Hermine von Reuss, *Days in Doorn*, 240-241.

De enige dochter van de keizer, Viktoria Luise, beperkte haar lezing van Wilhelms 'wetenschappelijke' activiteiten tot de archeologie.

Ein anderer Biograph meines Vaters, den man nicht gerade zu seinen Bewunderern zählen darf [Emil Ludwig?, JR], vermerkt: »Für Archäologie hatte Wilhelm II. mehr als ein oberflächisches Interesse. Er arbeitete in seinem Exil in Holland zielbewußt und systematisch an archäologischen Fragen und veröffentlichte auch zwei Bücher aus diesem Fachgebiet.«³⁰³

Terug naar de lezingen van de D.A.G. Het middelpunt werd volgens Böhl altijd gevormd door de keizer zelf. Het overlijden van Leo Frobenius in 1938 was een groot verlies voor de D.A.G. Mede door de dreiging van de naderende wereldoorlog hield door het wegvallen van Frobenius de D.A.G. feitelijk op te bestaan.³⁰⁴ Toen Böhl in 1939 terugkeek op de bijeenkomsten, was de keizer reeds tachtig jaar oud, maar nog steeds zeer enthousiast. Zijn voorkeur ging steeds meer uit naar puur archeologische kwesties. Het liefst dacht hij terug aan de uitgraving van de Korfu-tempel in 1911 onder leiding van prof. Dörpfeld (1853-1940). Dörpfeld was als vooraanstaand archeoloog ook betrokken geweest bij het uitgraven van Troje (1882).³⁰⁵ Böhl stelde dat de kennis van de keizer die van vele vakgenoten overtrof.³⁰⁶ De D.A.G. had, zoals het een 'universiteit' betaamt, vanaf 1932 ook een eigen logo, een *Abzeichen*: een Gorgo- of Medusahoofd met zilver-blauwe band. De keizer had het zelf ontworpen.³⁰⁷ Is het te vergezocht te concluderen dat de ex-keizer middels deze symboliek de doorgaande historische ontwikkeling van Oudheid naar Duits keizerrijk wilde benadrukken?

Wie het logo goed bestudeert, zal er de vorm van een hakenkruis in ontdekken. De keizer was dol op dit teken, hij heeft er een artikel over geschreven en liet de uitgave hiervan verkopen in Nazi-Duitsland.

³⁰³ Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 53. De twee desbetreffende boeken: *Erinnerungen an Korfu* (1924) en *Studien zur Gorgo* (Berlijn 1936).

³⁰⁴ Wolfgang Stribny, 'Die „Doorner Arbeitsgemeinschaft“ unter Kaiser Wilhelm II. im Urteil des Iranisten Herman Lommel', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 36^e jrg. (1984) nr. 3, 255-257 aldaar 256.

³⁰⁵ Lee Sorensen (red.), 'Wilhelm Dörpfeld' in: *Dictionary of Art Historians*, zie <http://www.dictionaryofarthistorians.org/dorpfeldw.htm> (geraadpleegd op 5 april 2012).

³⁰⁶ Böhl, *Eindrücke eines Mitglieds*, 3.

³⁰⁷ Uwe Brückner (red.), 'Das von Wilhelm II. im Exil gestiftete Gorgo-Abzeichen und die Gorgo-Becher der Doorner Arbeitsgemeinschaft (D.A.G.)', *Ordensjournal* 21 (maart 2011) 6. Zie <http://ordensmuseum.de/Ordensjournal/Ordensjournal21Marz11Gorgo.pdf> (geraadpleegd op 5 april 2012).

Afbeelding 5.2 Speldje van de D.A.G, 1932 (Bron: *Ordensjournal*)

De leden van de D.A.G. kregen niet zomaar een speldje. Afhankelijk van verdienste en het tijdstip waarop men bij de *Lesungen* betrokken raakte, werd de uitgifte middels officiële documenten bekrachtigd.³⁰⁸ Onder de dragers was bijvoorbeeld ook prof. dr. C.W. Vollgraff (1876-1967), ‘hoogleraar De Grieksche taal- en letterkunde’ aan de Universiteit van Utrecht.³⁰⁹ Hieruit blijkt wel dat Wilhelm zich graag omringde met vooraanstaande wetenschappers. Een andere gewaardeerde geleerde was Alfred Jeremias (1864-1935). Deze theoloog was onder meer bekend (en geliefd bij Wilhelm) door zijn *The Old Testament in the Light of the Ancient East* (waarvan de eerste editie in 1904 verscheen).³¹⁰ Jeremias drong aan op uitgave van preken die de keizer in Doorn hield, zoals een Pinksterpreek uit 1925. Wilhelm ‘verstopte’ een aantal Oudheidkundige details in zijn preek, die Jeremias in de voetnoten uitlegde. Zo wekte Wilhelm II op diverse manieren de indruk dat hij een grote intellectueel was (of dit tenminste wilde uitstralen).³¹¹

Opvallend aan Böhl's gedenkschrift is dat hij erg uitweidt over de periode vóór de D.A.G. Kennelijk vond hij het belangrijk om de lange aanloop naar de Doornse lezingen te schetsen, om daarmee aan te tonen dat de keizer niet pas in Doorn met zijn archeologie-

³⁰⁸ Idem, 9-10.

³⁰⁹ Böhl, *Eindrücke eines Mitglieds*, 2; vgl. ook ‘Prof.dr. C.W. Vollgraff’ in de *Catalogus Professorum* van de Universiteit Utrecht, <http://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/2236/5/6/0> (geraadpleegd op 5 april 2012).

³¹⁰ Internet Archive, http://www.archive.org/stream/biblicalarchaeol01jereuoft/biblicalarchaeol01jereuoft_djvu.txt (geraadpleegd op 8 maart 2012). Zie ook http://en.wikipedia.org/wiki/Alfred_Jeremias (idem).

³¹¹ ‘Morgenandacht 6. Juni 1925’, *Kirchlich-soziale Blätter*, jrg. 29 (1926) nr. 4. Het Utrechts Archief, Archief Wilhelm II, inv. nr. 255.

hobby was begonnen. Böhl plaatste de *Vorlesungen* in een breder wetenschappelijk-maatschappelijk kader. Ook de naamgeving 'D.A.G.' droeg daaraan bij: de afkorting leek sterk op D.O.G., de *Deutsche Orient-Gesellschaft*, een vereniging waarin de organisatie van de opgravingen op Corfu was ondergebracht. Wilhelm was er destijds erevoorzitter van.³¹² Böhl vertelt uitvoerig hoe hij bij de D.A.G. betrokken is geraakt. Hij had via zijn broer, militair in keizerlijke dienst, al veel gehoord over Wilhelm. Zelf maakte Böhl beroepshalve veel archeologische reizen, waarbij hij ook de Erlöserkirche in Jeruzalem (ingewijd door Wilhelm) en Korfu aandeed. Hij verzoon een manier om de keizer te ontmoeten. Die ontmoeting is hierboven al genoemd. Böhl was aanvankelijk nogal vooringenomen geweest, volgens de Engelsen was Wilhelm een nietsontziende 'War-Lord'. Maar daar was niets van te merken, de ex-keizer was een hartelijke man met een doorleefd geloof.³¹³

Zo gestructureerd als Böhl als wetenschapper werkte, zo beschreef hij ook deze eerste ontmoeting met de keizer. In de eerste plaats trof hem de nauwkeurigheid waarmee de keizer van allerlei zaken (in dit geval vooral theologische) zaken op de hoogte was. De tweede en 'diepste' indruk maakte de keizer in zijn hoedanigheid als *prediker* van de Doornse huisgemeente. Böhl, vooraanstaand Leids theoloog, was de aangewezen persoon om hier een oordeel over te kunnen vellen. In de derde plaats beschouwde Böhl de keizer als kundig archeoloog en historicus. Na de *Gottesdienst* namelijk had Böhl een lang persoonlijk gesprek met de keizer, die hem uitnodigde om vaker langs te komen.³¹⁴ Na deze eerste ontmoeting met Wilhelm verscheurde Böhl bij thuiskomst meteen het boek *Wilhelm der Zweite* van Emil Ludwig (1881-1948), een van de eerste, nogal negatieve biografieën over de keizer.

Later is Böhl verschillende malen met de keizer op pad geweest, zoals een bezoek aan het Rijksmuseum in Amsterdam. Dit waren echter uitzonderingen, de keizer kwam zelden buiten een straal van 15 kilometer rond Doorn. De kern van de D.A.G. werd volgens Böhl gevormd door voordrachten door de keizer zelf en Leo Frobenius. Onmisbaar bij de lezingen was 'Generalmajor a.D. Detloff Graf von Schwerin' die het ambt van secretaris vervulde. Door de paar regels die Böhl in zijn *Festschrift* aan deze secretaris wijdde, is echter een groot kruis gezet – waarschijnlijk heeft hij de passage bij het voordragen geschrapt. Had Wilhelm zijn gasten zó onder de plak dat ze zelfs elkaar geen complimentje durfden te maken, in angst voor afkeuring door de keizer? Het zou wel van durf getuigen om in het bijzijn van

³¹² Böhl, *Eindrücke eines Mitglieds*, 2.

³¹³ Idem, 4-5.

³¹⁴ Idem, 5.

Wilhelm van graaf Schwerin te getuigen: 'In diesem Vertreter der besten preussischen Offizierstraditionen steckt ein Gelehrter.'³¹⁵

Door noeste arbeid in de D.A.G. waren de leden erin geslaagd 'vergleichende Geschichtstabellen' op te stellen, om hiermee de vraag naar de oorsprong van culturen te bepalen. Deze historische overzichten worden ook door Ilseman in zijn memoires herhaaldelijk genoemd. Het betrof vergelijkingstabellen over de Babylonische en Assyrische geschiedenis. Ook heeft Wilhelm individueel historische overzichten samengesteld van de Pruisische geschiedenis betreffende de periode 1870-1914. Hij was hier erg trots op en beklagde zich dat geen enkele Duitse historicus hier belangstelling voor toonde.³¹⁶ Graag had Wilhelm met een Duitse professor in de geschiedenis over deze overzichten van gedachten gewisseld, omdat deze dan volgens Wilhelm eindelijk eens de waarheid zou horen. Waarom heeft Wilhelm dit 'wetenschappelijke werk' dan niet onder de aandacht van de D.A.G.-broeders gebracht? Het antwoord is eenvoudig: de D.A.G. kwam pas tot stand nadat de *Geschichtstabellen* waren gepubliceerd (1922 respectievelijk 1923). De uitgever, Koehler te Leipzig, maakte er als volgt reclame voor:

Dieses streng objektive Tabellenwerk, dem der Kaiser sein Wort der Erläuterung hinzuzufügen brauchte, gibt einen erschütternden Beweis für Deutschlands Schuldlosigkeit am Ausbruch des Krieges. (...) Die Geschichtstabellen sind auch in einer V o l k s a u s g a b e erschienen, die es allen Kreisen des deutschen Volkes ermöglicht, sich die wertvolle wissenschaftliche Arbeit zu beschaffen.³¹⁷

Wetenschappelijke objectiviteit dus, met klem aangeprezen en bovendien geschikt voor een breed publiek. Wilhelm leek nuttig en betrouwbaar werk te hebben afgeleverd, ware het niet dat hij vaak de waarheid ontkende, zowel in de ogen van zijn hofhouding (bijvoorbeeld Ilseman) als in de ogen van de internationale gemeenschap.

De leden van de *Doerner Arbeitsgemeinschaft* lijken hier weinig last van gehad te hebben. Veel aandacht gaf men aan 'sociale structuren', en in zittingsjaar 1936 stond de 'Königsgedanken' centraal. De voordracht van de keizer was volgens Böhl een hoogtepunt en luidde: 'Das Königtum im alten Mesopotamien'.³¹⁸ De Leidse professor stelde, samengevat:

³¹⁵ Böhl, *Eindrücke eines Mitglieds*.

³¹⁶ Ilseman, memoires deel 2, 134 (12 februari 1930). 'Kein einziger deutscher Professor der Geschichte habe sich in Holland an ihn gewandt (...).'

³¹⁷ Aanbeveling uitgever Koehler van de *Vergleichende Geschichtstabellen von 1878 bis zum Kriegeausbruch 1914* op schutbladen van Wilhelm II., *Ereignisse und Gestalten 1878-1918* (Leipzig 1922).

³¹⁸ Dit is een zeer omvangrijk archiefstuk. Bovendien komt het onder drie inventaris nummers voor in de toegang: 292, 308 en 692. Van nr. 308 volgt hier de link voor een directe blik in de publicatie: http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?mivast=39&miadt=39&mizig=210&miview=inv2&milang=nl&micols=1&mires=0&micode=14&mizk_alle=308#tmirec (voor het laatst geraadpleegd op 14 april 2012).

‘De keizer *bestudeert* het fenomeen niet alleen, maar *representeert* het ook in alle waardigheid.’ Belangrijke onderdeel van het referaat was een vergelijking tussen de Babylonische koning Hammurabi (rond 1700 voor Christus³¹⁹) en koning Friedrich Wilhelm I van Pruisen (1688-1740). Conclusie van Wilhelm was dat de koning een ‘Amtmann Gottes an seinem Werk’ is. Bepaald niet de lichtste vorm van *politics of legitimacy*. Het is moeilijk om onbevooroordeeld naar Wilhelm als ‘wetenschapper’ te kijken. De ex-keizer nam heel vaak een loopje met de waarheid, zoals onder andere Von Ilseman herhaaldelijk heeft geschreven. Bijna alles wat hij deed, zo ook zijn onderzoek naar oude beschavingen en de rol van de vorst in die beschavingen, stond in het teken van Wilhelms terugkeer als monarch.

Ondanks de vraagtekens die bij ‘s keizers identiteit als wetenschappelijk onderzoeker zijn te plaatsen, zou ik hier willen pleiten voor een beeld van Wilhelm als *homo universalis*, een mens (en in dit geval een vorst) die grondige kennis wilde hebben van allerlei terreinen in de samenleving. Wilhelm was bijzonder geïnteresseerd in techniek, denk aan zijn onderhoud met de drie oceaanvliegers in 1928 en aan de technisch-industriële revolutie die zich onder zijn keizerschap in Duitsland voltrok en grote consequenties heeft gehad tot op de dag van vandaag. Ook muziek en beeldende kunsten hadden de aandacht van Wilhelm. In zijn jeugd leerde hij tekenen en schilderen van zijn (groot)ouders; in Doorn nodigde hij beroemde schilders en musici uit en hing hij de vertrekken vol met uiterst kostbare schilderijen.³²⁰ Wilhelm had een grote liefde voor maritieme zaken; hij verdiepte zich grondig in scheepvaarttechniek en schilderijen van grote schepen. In de derde plaats kan religie genoemd worden: Wilhelm zag zichzelf min of meer als het hoofd van de *Evangelische Kirche*; hij trad op als theoloog, prediker en priester. Verder was hij een kenner en liefhebber van de natuur: hij werkte dagelijks in het park, had als lievelingsboom de *pinus nigra* (de zwarte den), en legde een rosarium aan. Wilhelm profileerde zich ook als opiniemaker, auteur, historicus en niet in de laatste plaats als krijgskundige. Dat laatste zat de Pruisische vorsten als het ware in de genen.

Een andere wetenschapper die medewerking verleende aan de bijeenkomsten van de D.A.G. was de Midden-Oostendeskundige Herman Lommel (1885-1967). Zijn beeld van de ex-keizer als onderzoeker was vooral dat van iemand die gunstige voorwaarden schiep voor *Forschung*: vrijheid, het bijeenbrengen van specialisten, een gedreven leider (de keizer zelf),

³¹⁹ Naerebout en Singor, *De Oudheid*, 74.

³²⁰ Graddy Boven e.a., *Admiraal van de Atlantische Oceaan* (Soesterberg 2008) 79-83, 89.

open staan voor elkaars visie, het creëren van een eendrachtige onderzoeksgemeenschap.³²¹ Lommel was overigens geen monarchist, maar wel drager van het D.A.G.-*Abzeichen*. Dat de keizer er überhaupt in slaagde drie Duitse professoren bij elkaar te krijgen, was volgens Stribrny al een hele prestatie.³²²

Het beeld dat Sigurd von Ilseman van de ‘avondjes met de keizer’ gaf is niet zo positief (zie citaat in de inleiding van dit hoofdstuk). Hij heeft later nooit geschreven dat hij de sessies meer is gaan waarderen. Ilseman had zeer zijn bedenkingen bij de *Niederschriften* van Wilhelm, hij wilde absoluut niet dat ze openbaar zouden worden.³²³ De keizer verdraagt de waarheid niet en wil haar niet horen, zo meende hij. Ilseman is er zelfs in geslaagd om de publicatie van het boek *Ereignisse und Gestalten* enige tijd uit te stellen, bevreesd voor de vijandige reacties die het boek zou oproepen. Anderzijds laat Ilseman ook positieve kanten zien. Zo noemt hij dat minister J.B. Kan grote bewondering had voor de veelzijdige kennis van Wilhelm. Kortom, Ilseman noteerde feiten en zijn persoonlijke visie op de keizer.

Maar wat vond Wilhelm zelf van zijn ‘wetenschappelijke’ kwaliteiten? In een eerlijke analyse verdient hij zelf ook aan het woord gelaten te worden. Zijn boek *Ereignisse und Gestalten* werd meteen na publicatie in het Engels vertaald. In deze wijdverbreide editie luidde de openingszin van het hoofdstuk *Science and art*: ‘The broad and many-sided field whose care devolved upon the Ministry of Public Worship [in de Duitse editie: *Kultus*, JR] and Instruction – embracing art, science, research, medical matters, etc. – always aroused my lively interest and enlisted my efforts in its behalf.’³²⁴ Verder was hij erg trots op de stichting van het wetenschappelijke Kaiser Wilhelm Instituut (Kaiser Wilhelm Society). Hij betreurde het zeer dat hij in Doorn geen contact meer had met de medewerkers van dit instituut: ‘Nowadays I must do without the intercourse with my men of learning of my association, and that is a cruel blow to me.’³²⁵ Het valt niet te ontkennen dat Wilhelm voldeed aan de vier criteria die psycholoog Pieter van Strien formuleerde om goed onderzoek te kunnen bedrijven: volharding, nieuwsgierigheid, verwondering en ambitie.³²⁶ Ook kan Wilhelm het gevoel voor historische analogieën niet ontzegd worden. Toen het water in de Rijn in 1920

³²¹ Brief van Herman Lommel aan Frau Lou Andreas-Salomé, 22 november 1936, gepubliceerd in: Wolfgang Stribrny, ‘Die "Doorner Arbeitsgemeinschaft" unter Kaiser Wilhelm II. im Urteil des Iranisten Herman Lommel’, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 36e jrg. (1984) nr. 3, 255-257 aldaar 256-257.

³²² Idem, 255.

³²³ Ilseman, memoires deel 1, 165 (9 november 1920).

³²⁴ Wilhelm II, emperor of Germany 1888-1918, *The kaiser's memoirs* (New York en Londen 1922) 196; vgl. Duitse editie: *Ereignisse und Gestalten* (Leipzig 1922) 163.

³²⁵ Idem, 198.

³²⁶ Van Strien, *Psychologie van de wetenschap*, 111.

alsmaar steeg en zelfs de ziekelijke keizerin hielp met zandzakken sjouwen ter bescherming van kasteel Amerongen, las de keizer uit de Bijbel gedeeltes voor over de tijd voor de zondvloed. Het maakte niet veel indruk: 'Die meisten Herren schliefen dabei ein.'³²⁷

Tenslotte nog iets over het beeld dat Hermine van haar man als wetenschapper gaf. Eén van de eerste zaken die ze in haar autobiografie over Wilhelm als *Forscher* opmerkt, is zijn duiding van de Duitse en Europese geschiedenis. 'Germany is the face of the East turned toward the West', zo citeerde zij haar echtgenoot.³²⁸ Hermine wekt in haar levensbeschrijving de indruk dat haar tweede echtgenoot en zichzelf alle belangrijke wereldliteratuur hadden gelezen, zich er een oordeel over hadden gevormd en als buitengewoon erudiete persoonlijkheden goed beseften wat er op het rond der aarde speelde. Hermine wees in het bijzonder op het *opus magnum* van Oswald Spengler. Zijn *Decline of Western civilization* (1918) 'has revolutionised German thought'.³²⁹ De keizer was het grotendeels eens met Spenglers visie, maar de door hem voorspelde 'general doom' (algehele ondergang van het Westen) gold volgens Wilhelm niet voor Duitsland, omdat het simpelweg geen Westers maar een Oosters land was. Hermine geeft geen gestructureerd overzicht van Wilhelms wetenschappelijke activiteiten. Eigenlijk is haar boek een groot pochen over de ontelbare genieën die Wilhelm bezochten en over Wilhelms volharding. Het verlangen om hard te werken, 'the desire for labour' was volgens haar typisch Duits en haar man was het sprekende bewijs daarvan.³³⁰ Zijn ontembare nieuwsgierigheid, zijn alles onderzoekende geest en het feit dat hij 'always welcomed suggestions tactfully made by competent persons' vormden voor Hermine het bewijs dat haar man een ware *homo academicus* was.³³¹

Deelconclusie

In dit hoofdstuk is vanuit verschillende invalshoeken naar 'de keizer als wetenschapper' gekeken. Vergelijking van Wilhelms optreden met de eisen uit Ernst Bernheims *Lehrbuch der historischen Methode* (1889) toont aan dat Wilhelms objectiviteit als *wissenschaftliche Persönlichkeit* nogal te wensen overliet. Zijn enthousiasme als archeoloog en theoloog werd ingezet om terugkeer als monarch te bewerkstelligen (hoewel dit doel nooit bereikt is). Daar staat tegenover dat een teleologische, finalistische geschiedopvatting in Wilhelms tijd niet

³²⁷ Ilseman, memoires deel 1, 137 (citaat uit het dagboek van zijn vrouw, januari 1920).

³²⁸ Hermine von Reuss, *Days in Doorn*, 162.

³²⁹ Idem.

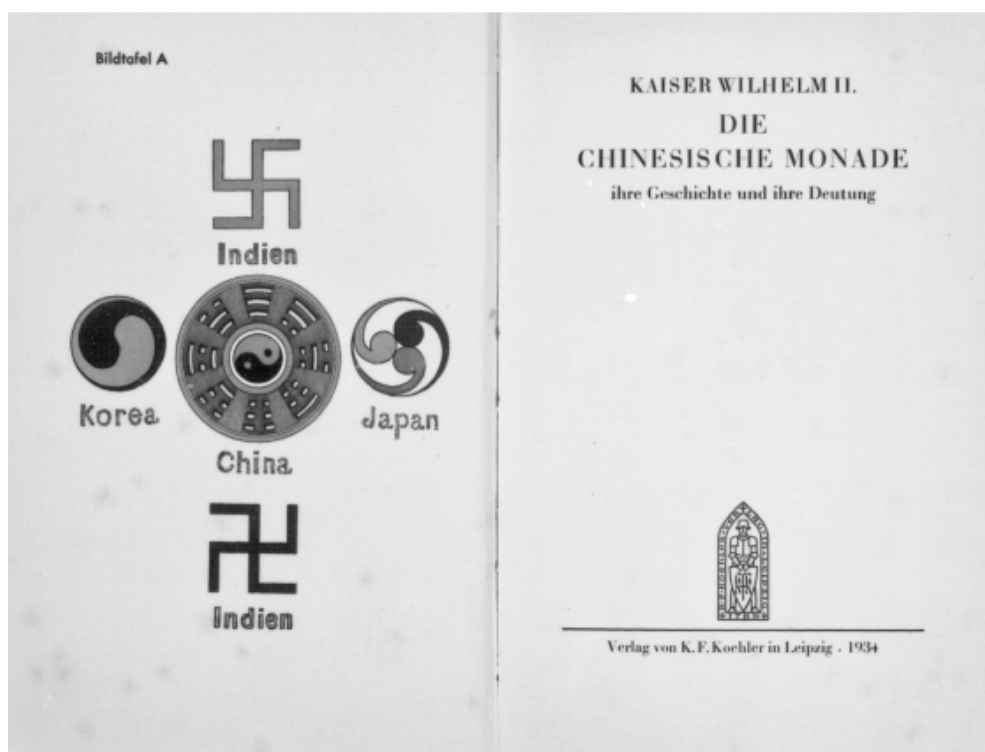
³³⁰ Idem, 200-201.

³³¹ Idem, 277.

uitzonderlijk was. De activiteiten van de *Doerner Arbeitsgemeinschaft* (1925-1938) kenmerkten zich door intensieve bestudering van oudheidkundige onderwerpen zoals de Babylonische en Griekse beschavingen. Franz Th. M. Böhl schreef in een terugblik (1939) op de colleges van de D.A.G. dat men er intensief vergaderde en heel nauwgezet onderzoek pleegde.

Wetenschap, meditatie en politieke tirade liepen bij Wilhelm II nogal eens in elkaar over. Dat pleit niet voor zijn objectiviteit en vermogen om werk en privé te scheiden. Van de bestudeerde bronnen komt alleen uit de memoires van Ilseman naar voren dat Wilhelm de waarheid nogal eens aan zijn Pruisische laarzen lapte. De adjudant schreef zijn dagboek niet met de intentie dat het openbaar zou worden, en dat gaf hem de vrijmoedigheid om eerlijk te zijn. De autobiografische geschriften van Hermine en Viktoria Luise (maar met name de eerste) zijn ronduit positief over de keizer als wetenschappelijk onderzoeker. Het boek *Days in Doorn* van Hermine leest als een hagiografie. Franz Böhl trof onder meer de accuratesse waarmee de keizer zowel zijn theologische als archeologische voordrachten voorbereidde.

Naast de genoemde criteria die Bernheim rond 1900 formuleerde, voldeed Wilhelm ook grotendeels aan de maatstaven die wetenschapspsycholoog Van Strien recent heeft geanalyseerd: volharding, ambitie, nieuwsgierigheid, verwondering en bereidheid om deskundigen op te zoeken en met hen in debat te gaan. Aan Wilhelms *epistemic virtues* kan menig student anno 2012 een voorbeeld nemen.

Afbeelding 5.3 Geschrift van Wilhelm uit 1934 (bron: Het Utrechts Archief)

Hoofdstuk 6 Van nationaal-socialisme tot overlijden

In 1961 publiceerde historicus Fritz Fischer (1908-1999) zijn opzienbarende boek *Griff nach der Weltmacht*. Hierin betoogde hij dat Nazi-Duitsland niet zomaar uit de lucht was komen vallen, maar volgde in de historische lijn die tijdens het Duitse keizerrijk was ingezet. Met andere woorden, volgens Fischer was er een rechtstreeks verband tussen keizer Wilhelm II en Adolf Hitler (1889-1945), die zich na een mislukte carrière als kunstenaar vanaf 1920 profileerde als retorisch zeer begaafd politicus en vooral vanaf 1933 als dictator. Hoewel Fischer heel veel kritiek kreeg, paste zijn publicatie volgens Willem Melching uitstekend in het Duitse zelfbeschuldigingsproces van de jaren 1960. Anno 2012 heeft Fischer aan bekendheid ingeboet, en zelf heeft hij na het verschijnen van zijn boek de these aangepast en afgezwakt.³³² Niettemin is de vraag naar het verband tussen Hitler en Wilhelm II een intrigerende kwestie, die tot op heden onderzoekers verleidt tot het opstellen van vergelijkingslijstjes.

Zo beriepen beiden zich graag op Frederik de Grote, imponeerden zij hun omgeving met hun kennis en uitstekende geheugen, zagen beiden zich geroepen om als ‘verlosser’ Duitsland op een hoger plan te brengen en interpreteerden ze de Bijbel volgens de ‘arische gnosis’ waardoor Jezus’ joodse identiteit werd ontkend, wat ruimte bood voor antisemitisme en tegelijkertijd identificatie met Jezus rechtvaardigde. Dit zijn slechts enkele overeenkomsten, genoemd door Pierik en Pors in hun boek *De verlaten monarch* uit 1999.³³³ Zij beroepen zich op een detailstudie van Robert G.L. Waite, *Kaiser and Führer. A comparative study of personality and politics* (Buffalo en Londen 1998). Dit hoofdstuk is geen analyse en ook geen samenvatting van Waite; onder andere omdat veel van de door hem bestudeerde persoonlijkheidsaspecten veel meer van toepassing waren op de periode toen Wilhelm nog keizer was. De belangrijkste verschillen tussen Wilhelm en Hitler zijn door dr. Erik Lehnert kernachtig samengevat in zijn artikel ‘Wilhelm II. und der Nationalsozialismus’.³³⁴

³³² Mededelingen Willem Melching, collegedag ‘De Eerste Wereldoorlog’, Amsterdam 20 april 2012.

³³³ Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 148-151.

³³⁴ Erik Lehnert, ‘Der Kaiser in der Kritik. Wilhelm II. und der Nationalsozialismus’. Zie http://www.wilhelm-der-zweite.de/kaiser/kritik_ns.php (geraadpleegd op 12 mei 2012).

Afbeelding 6.1 Verschillen in *weltanschauliche Kerngedanken* tussen Wilhelm II en Hitler

Lehnert heeft het hier over ‘weltanschauliche Kerngedanken’, opvattingen en denkbbeelden die het wereldbeeld en de politieke visie van Wilhelm en Hitler bepaalden. Wilhelm zag zichzelf in een lange traditie van monarchen staan, die door God waren aangesteld en de opdracht hadden om zich in te zetten voor het voortbestaan van staat en dynastie. Hitler kon zich daar niet op beroepen, hij was een ‘nieuwkomer’ en had geen vorstelijke voorvaders. Daarnaast was Hitler uit op het vestigen van een nieuwe orde, het omverwerpen van de ‘Vielstaaterij’ in Duitsland. Om dat te bereiken, bleef er vanaf december 1933 nog maar een toegestane partij over (de Nationaal Socialistische Democratische Arbeiders Partij, NSDAP) en was het Hitlers doel om zoveel mogelijk volken als een ‘Volksgemeinschaft’ te verenigen.

Opnieuw zal in dit laatste hoofdstuk op grond van Ilsemanns dagboek aantekeningen de beeldvorming over ex-keizer Wilhelm en zijn relatie tot het nationaal-socialisme worden bestudeerd. Echtgenote Hermine nam daarbij een belangrijke plaats in: als zij enthousiast terugkeerde uit Duitsland, beïnvloedde dat Wilhelms opinie over de Führer in zeer sterke mate. Wilhelms beeld van de ontwikkelingen in Duitsland was niet stabiel, maar afhankelijk van de informatie die hij door zijn adjudanten en familieleden kreeg voorgeschiedeld. Tegelijkertijd is Wilhelms verhouding ten opzichte van de Nazi’s heel paradoxaal. Hij wilde hen gebruiken om weer terug te keren als monarch, maar was ook vastbesloten om Hitler’s boek *Mein Kampf* niet te lezen.³³⁵ Het eerste deel van dit boek schreef Hitler in 1923 gedurende zijn acht maanden durende ‘verbanning’ in de gevangenis, het tweede deel verscheen tussen 1925 en 1927.

De vraag is hier: wat is een geschikt startpunt om de relatie tussen Hitler (en in bredere zin het nationaal-socialisme als geheel) en ex-keizer Wilhelm onder de loep te

³³⁵ Ilsemann, memoires deel 2, 255 (25 februari 1934).

nemen?³³⁶ Is het noodzakelijk om daarvoor terug te gaan naar de genese van het Duitse keizerrijk zoals die onder Otto von Bismarck rond 1860 begon? Of ligt het meer voor de hand om met 1888 of 1918 (de markering van Wilhelms keizerschap) te beginnen? Uit praktisch oogpunt en gelet op de afbakening van deze scriptie is gekozen om te beginnen bij de eerste keer dat Ilseman de naam 'Hitler' in zijn dagboek noemt: 1 februari 1930. De adjudant licht die naam niet toe.

Auwi sagte mir, er wisse, daß Hermine ihn hasse, besonders seit Nürnberg, wo sie diesen Sommer uneingeladen bei Hitlers Fest erschienen ist. Sie habe Hitler gefragt, ob er den Kaiser und sie nicht nach Deutschland zurückbringen könne, aber er habe es verneint. Auch bei einem anderen Führer der vaterländischen Verbände [Göring?, JR] habe sie sich heinen Korb geholt.³³⁷

Dit citaat is om meerdere redenen interessant. Waar in deze scriptie de memoires van Ilseman als bron steeds een belangrijk uitgangspunt vormden, is het ook in dit laatste hoofdstuk gerechtvaardigd om deze ooggetuigenverslagen te gebruiken. In de eerste plaats worden in dit fragment maar liefst vier hoofdrolspelers in één adem genoemd: prins August Wilhem, 'keizerin' Hermine, Hitler en de Kaiser. Ook Neurenberg wordt genoemd, inmiddels een beladen term en bekend vanwege Hitlers 'Nürenberger wetten' uit 1935 en de NSDAP-partijdagen die er in 1935 en 1936 werden gehouden. Verder lijkt vanaf dit eerste (?) contact tussen Hermine en Hitler al duidelijk dat terugkeer van Wilhelm als Pruisisch vorst via de Nazi's op niets zal uitlopen. Heeft Hermine dan tegen beter weten in vanaf 1930 nog jarenlang geprobeerd om bij de Nazi's iets voor haar echtgenoot gedaan te krijgen? Of had ze een dekmantel nodig voor haar frequente bezoeken aan Duitsland? 'Sich einen Korb holen' betekent 'een blauwtje lopen', een uitdrukking die wat duidelijkheid betreft niets te wensen over laat. Ilseman lijkt precies begrepen te hebben wat het probleem was: Hitler wilde 'het' gewoon niet. Ook de 'haat' van Hermine tegenover Auwi is opvallend, daar zij beiden te boek staan als protagonisten van het concept 'haal Wilhelm terug via de Nazi's'. De eerste zin is vreemd: Hermine haat Auwi, omdat zijzelf op eigen houtje, zonder uitnodiging, naar een feest van Hitler is geweest. Was Auwi daar dan ook en heeft hij haar 'verraden'? En waarom zouden Auwi en zij eigenlijk niet gezamenlijk campagne kunnen

³³⁶ Nationaal-socialisme is het geheel van Hitlers 'weltanschauliche Kerngedanken', door hem uitgewerkt tot een politiek programma en politiek systeem, met grote nadruk op eenheid van de 'Volksgemeinschaft' en onderdanigheid aan de Führer. Zeer extreem racistisch gedachtengoed nam in dit systeem een centrale plaats in. Vgl. de definitie van nationaal-socialisme zoals die gegeven wordt op de website van het Shoah Research Center. Zie http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/microsoft%20word%20-%205941.pdf (geraadpleegd op 8 juni 2012).

³³⁷ Ilseman, memoires deel 2, 134 (1 februari 1930). Zie ook Ad van Liempt, *De oorlog* (Amsterdam 2010, 2^e druk) 42: vanaf 1927 hielden de Nazi's hun jaarlijkse toogdag in Neurenberg.

voeren, dat wil zeggen krediet opbouwen bij de Führer en dat vervolgens inzetten om Wilhelm terug te doen keren als monarch?

Op andere plaatsen heeft Ilseman duidelijk gemaakt dat Auwi en Hermine, hoewel allebei enthousiast over de Nazi's, verschillende opvattingen hadden over Hitler en hoe zij van hem konden profiteren. Auwi was er (evenals zijn broer Oskar en schoonzus Viktoria Luise) in mei 1932 al van overtuigd dat zijn vader nooit via de nationaalsocialisten terug zou keren op de Duitse troon.³³⁸ Hermine daarentegen had een vast vertrouwen dat via Hitler en zijn trawanten Wilhelm in zijn monarchale luister hersteld zou worden. Auwi moet dus andere motieven gehad hebben dan Hermine om zich met Hitler en de NSDAP in te laten. Dat is ook door zijn vader tegenover Ilseman bevestigd. Het verbaasde Wilhelm dat nu juist zijn zoon Auwi zich zo met de Nazi's inliet: Auwi, die nooit een krachtpatser of macho was geweest, de *Aestäth* (die met zijn vele zilveren ringen altijd *etwas weibliches* had gehad zodat het Ilseman niet verbaasde dat Auwi's vrouw op een gegeven moment op zoek ging naar een man die meer mannelijkheid uitstraalde) bezweek nu voor de krijgshaftige uitdrukking van de Nazi's en bood zelfs zijn diensten aan.

En dat bleef niet bij wat klusjes achter de schermen: in februari 1932 wilde Auwi zich zelfs kandidaat stellen als Reichstags-lid voor de NSDAP, de Nationaal Socialistische Democratische Arbeiderspartij (tot 1920 DAP genaamd). Wat zou dat betekenen voor het beeld dat men in Duitsland en Nederland van de Hohenzollern had? Auwi vroeg voorafgaand aan deze stap wel toestemming aan zijn vader in Doorn. Die gaf vervolgens aan zijn assistent Kleist de opdracht om met Hitler zelf over deze kandidatuur te spreken. De Führer maakte handig gebruik van een concept dat Wilhelm zelf ook graag hanteerde: opofferingsgezindheid voor het vaderland. Net als in de Eerste Wereldoorlog, aldus Hitler tegenover Kleist, behoorden de zonen van de keizer ook nu in de voorste linies te vechten. Eenmaal terug in Doorn bracht Kleist verslag uit aan Wilhelm, die het kennelijk wel aantrekkelijk vond dat tenminste een van zijn zoons in de hogere regionen van de NSDAP en daarmee in het 'bestuur' van Duitsland terecht zou komen.

Wilhelms beeld van de Nazi's vanaf dit moment en ook gedurende het verloop van 1932 wordt gekarakteriseerd door grote ambivalentie en dit zou een constante factor blijven tot Wilhelms dood negen jaar later. Stond Wilhelm begin 1932 nog vrij positief tegenover de daden van Auwi, in mei leek hij zijn zoon eerder te willen bespotten en begroette hem op Doorn: 'Ah, guten Tag Herr Volksredner!'³³⁹ Wellicht was Wilhelm jaloers dat hij zelf niet veel

³³⁸ Idem, 191 (3 mei 1932).

³³⁹ Idem, 190.

meer kon doen dan lezen en bomen kappen, terwijl zijn zoon vrijuit tot het gehele Duitse volk kon spreken. Ook over het gedrag van de kroonprins was Wilhelm niet te spreken, deze spande zich juist weer veel te weinig in voor de Nazi's. Het krediet dat Auwi probeerde op te bouwen bij de nationaalsocialisten dreigde ongedaan te worden gemaakt door de oudste broer, die zich door zijn *Frauengeschichten* en hulp aan Joden ongeloofwaardig maakte als toekomstige Reichspräsident. Maar als de kroonprins dan een keer net als Auwi probeerde om ook in een goed blaadje te komen bij de Nazi's door in SA-uniform rond te lopen, kreeg hij van zijn vader de wind van voren. 'Ich habe dem Kronprinzen aber sagen lassen, daß, wenn er diese Uniform noch einmal trägt, ich ihn als Feind des Hauses betrachten würde! Er sieht ja genau wie ein Schutzmann [politieagent, JR] aus!'³⁴⁰ De verklaring voor deze uitval van de ex-keizer is drieledig. Ten eerste was Wilhelms opvatting over de Nazi's en het nut dat hij van hen zou hebben, in de periode 1932-1934 een aantal keer gewijzigd. In de tweede plaats had Wilhelm een wispelturig karakter, waardoor onberekenbaarheid en botte uitspraken schering en inslag waren. Ten derde probeerde volgens Ilseman Hermine steeds materiaal te vinden om Wilhelm een slecht beeld van de kroonprins te geven; er was sprake van een vete tussen Hermine en de kroonprins.

Het beeld van de besprekingen tussen Hohenzollern en Nazi's dat Viktoria Luise in haar autobiografie (1965) schetst, is heel anders van karakter. Volgens haar zijn zowel de kroonprins en zijn vrouw Cecilie als haar man Ernst August regelmatig naar Hitler geweest om overleg te plegen en te onderhandelen, maar dan met een oprechtere houding dan de intriges die Ilseman suggereert. In 1933 had het eerste gesprek plaats tussen Viktoria Luise, haar man Ernst August (hertog van Brunswijk) en Hitler. Het initiatief was van laatstgenoemde uitgegaan. 'Es ging um das deutsch-englische Verhältnis. Hitler zeigte sich außerordentlich höflich, betont freundlich und sehr korrekt.'³⁴¹ Ernst August probeerde Hitler ervan te overtuigen dat het voor Duitsland noodzakelijk was om goede verstandhouding met Engeland op te bouwen. Dat zou wel heel behoedzaam moeten gebeuren, aldus Ernst August, want de Engelsen waren volgens hem 'nüchterne Rechner, Realisten, die sich allein nach ihren Interessen orientierten.' Tegelijkertijd uitte Ernst August zijn zorgen over het groeiende Duitse chauvinisme en centralisme ofwel de 'Gleichmacherei.' Voorzichtig probeerde hij de Führer mee te nemen in zijn betoog. Het viel Viktoria Luise en haar man op dat Hitler heel aandachtig luisterde, maar zelf nogal vage antwoorden gaf. 'Uns fiel auf, daß er alles sehr wenig präzise erörterte und mehr ein allgemeines Bild zu geben

³⁴⁰ Ilseman, memoires deel 2, 257 (9 maart 1934).

³⁴¹ Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 273.

schien für Menschen, die nicht ganz orientiert waren.’³⁴² Viktoria’s vader Wilhelm uitte zich op vergelijkbare wijze: hij vond het wel slim van Hitler dat die op dat moment nog niet met een uitgewerkt plan kwam. Viktoria Luise heeft na 1933 Hitler nog verschillende keren ontmoet, maar het is nooit meer tot een zo uitgebreid gesprek gekomen als in 1933. Het contact verliep ook vaak via Joachim von Ribbentrop (1893-1946), Hitlers minister van Buitenlandse Zaken. Ernst August en Viktoria Luise trokken ook regelmatig naar Engeland voor overleg met onder meer koning Georg V en premier MacDonald. Het door Von Ribbentrop en zijn Engelse collega ondertekende ‘Flottenabkommen’, waarmee Duitsland zich een beperking oplegde om zijn vloot in verhouding van 35:100 ten opzichte van Engeland te beperken, zagen Viktoria Luise en haar man destijds (in 1935) als hun verdienste en hoogtepunt van hun diplomatieke inspanningen. Een overeenkomst tussen de observaties van Viktoria Luise en Ilseman is dat zij beiden bijzondere aandacht hadden voor uiterlijke verschijningsvormen, hoffelijkheid, manieren enzovoort, méér dan voor de functie en beroepsbekwaamheid van hoge Nazi-functionarissen. Hierna komt dat nog aan de orde wat Hermann Göring betreft. Over Joseph Goebbels (1897-1945), Hitlers minister van Propaganda, schreef Viktoria Luise: ‘Goebbels lernte ich als einen Homo novus kennen, der größte Sorgfalt auf eine kultivierte Attitüde und perfekte Umgangsformen verwandte.’³⁴³

Het jaar 1933 was ook in Huis Doorn een enerverende periode. Hoewel het dagelijkse leven doorgang vond (zo maakte de keizer regelmatig ritjes met de auto, werd hij in beslag genomen door een koppige kleinzoon die met iemand van te lage adel wilde trouwen, hield professor Sarre een lezing over Islamitische kunst en kwam professor Van Vuuren spreken over sociale geografie³⁴⁴) werd Huis Doorn wel beheerst door de ontwikkelingen in Nazi-Duitsland. Eind januari gaf de oude Hindenburg opdracht aan Hitler om een nieuwe regering te vormen, en in maart werd de *Ermächtigungsgesetz* van kracht waarmee Hitler verregaande politieke volmachten kreeg. Ontwikkelingen in de relatie tussen Hitler en de Hohenzollern zijn niet alleen als zodanig van belang, maar ook omdat ze spanningen versterkten die al vóór de opkomst van het nationaal-socialisme bestonden, zoals de verwijdering tussen Wilhelm en Hermine. Hermine was in 1933 opvallend vaak afwezig in Doorn – wat de keizer en zijn personeel rust gaf. In maart, juli en november verbleef ze wekenlang in Duitsland en dan met name in Berlijn, waar ze bij Hitler steeds maar weer

³⁴² Idem.

³⁴³ Idem, 275. Dit citaat staat in schrijnend contrast met wat op 1 mei 1945 gebeurde: in de Hitler-bunker te Berlijn lieten Goebbels en zijn vrouw Magda hun zes jonge kinderen drogeren met morfine en gaven vervolgens opdracht om een blauwzuurcapsule in hun mond te breken. Nadat hun kinderen waren vermoord, pleegden Joseph en Magda zelfmoord.

³⁴⁴ Ilseman, memoires deel 2, 228 (16 juli 1933) en 239 (26 november 1933).

probeerde om Wilhelm als monarch terug te halen. Steeds weer kreeg ze hetzelfde antwoord: Duitsland was nog niet klaar voor terugkeer van de monarchie, en Hitler had eerst veel andere belangrijke zaken te regelen, wat Hermine bewondering voor Hitler niet weg nam, zo verklaarde ze tegenover Ilseman.

Sie [Hermine, JR] hat wieder viele prominente Persönlichkeiten gesprochen. Sie schilderte mir gestern unter vier Augen ihre Eindrücke: Hitler sei ein sehr verständiger, ruhiger Mann.³⁴⁵

Ilseman kon niet controleren wat Hermine zei, en opvallend is dat hij zich nooit persoonlijk heeft uitgelaten over Hitler. Dat maakt zijn memoires consequent en sterk: hij heeft alleen genoteerd wat Wilhelms beeld en wat Hermine beeld van de Führer was. Als Wilhelm op een bepaald moment erg negatief over de opmars van het nationaal-socialisme was, kon dat als een blad aan de boom omdraaien wanneer Hermine terugkeerde. 'I.M. hat den Kaiser seit ihrer Rückkehr ganz zu Hitler bekehrt, das merkt man täglich an seinen Äußerungen (...).'³⁴⁶ Dit staat in schril contrast met Wilhelms stemming een maand eerder, toen hij erg verbitterd en gedesillusioneerd was. Ilseman observeerde dat de *circle of knights* die Wilhelm steeds voorhielden dat hij alleen via de Nazi's als monarch terug zou kunnen keren bestond uit vier personen.³⁴⁷ Zij probeerden al hun manipulatieve strategieën aan te wenden om Wilhelm zo positief mogelijk over Hitler te laten denken:

- Leopold von Kleist (1872-1940), belast met het beheer van het Hohenzollernbezit in Duitsland (de 'Hausminister');
- Magnus von Levetzow (1871-1939), voormalig admiraal en chef van de generale staf;
- Alexander Freiherr (baron) von Senarclens-Grancy, kortweg Grancy (1880-1964), kapitein en vleugeladjutant van de keizer;
- Hermine prinses Von Reuss (1887-1947), tweede echtgenote van Wilhelm. Friedhild Den Toom noemt Kleist, Levetzow en Grancy ook expliciet de politieke adviseurs van Hermine.³⁴⁸

In juli 1933 vertrok Hermine opnieuw naar Duitsland. Ze was ongelukkig met de anti-Nazi houding van haar man: zij probeerde juist te bewerkstelligen dat Wilhelm via de Nazi's weer op de troon zou komen, maar hij werkte daar door zijn botte uitspraken niet erg aan mee. Gevolg was dat Grancy, 'bondgenoot' van Hermine, een campagne opzette om in het bijzijn van Wilhelm alleen maar positief over de Nazi's te spreken. Hij wilde dus actief beleid voeren om Wilhelms beeldvorming over Hitler en consorten te beïnvloeden. Dit leverde

³⁴⁵ Idem, 217 (6 april 1933).

³⁴⁶ Idem, 218 (13 april 1933).

³⁴⁷ Voor het idee van een 'circle / creation of knights', zie Torsten en Riotte, *Monarchy and exile*, 7.

³⁴⁸ Den Toom, *Hermine*, 78-79.

spanningen op in Huis Doorn. Graaf Schwerin werd het gepraat van Grancy over diens plan zat, maar om zijn goede wil te tonen besloot hij op Wilhelm in te gaan praten. Die was ook niet gek, en vond het maar vreemd dat Schwerin nu opeens alles wat de Nazi's deden leek goed te praten. Veel hielp de campagne niet. Toen Hermine weer terugkeerde, raakte Wilhelm geërgerd en kwam er volgens Ilseman 'wieder Unruhe' in Huis Doorn.

De ex-keizer werd woedend toen hij hoorde dat Hermann Göring tot generaal was bevorderd. Göring (1893-1946) was in de Eerste Wereldoorlog vanwege zijn uitzonderlijke verdiensten als gevechtsvlieger door Wilhelm persoonlijk beloond met de hoogste Pruisische orde, *Pour le Mérite*. In januari 1931 en mei 1932 bracht Göring, inmiddels na Hitler de belangrijkste man in Nazi-Duitsland, een bezoek aan de ex-keizer in Huis Doorn.³⁴⁹ Pierik en Pors stelden ten onrechte dat Göring in 1933 Huis Doorn bezocht en dat we niet weten wat Göring met Wilhelm heeft besproken, maar Ilseman heeft toch vrij nauwkeurig genoteerd wat de gespreksonderwerpen waren én welk beeld Wilhelms medewerkers van Göring hadden. Ilseman's collega, baron Von Sell, vond het 'sehr bedenklich' dat de tweede man van het nieuwe rijk zou komen. Bovendien was het niet eens Wilhelms eigen idee om Göring te vragen. De ontmoeting was voornamelijk door Hermine en Kleist geregeld. Kleist wilde het bezoek geheim houden en daarom zou Göring onder het pseudoniem 'Dr. Döhring' naar Doorn reizen.³⁵⁰

De eerste ontmoeting liep volgens Ilseman goed af. De keizer bleef wat gereserveerd, en daardoor kwam het niet tot uitbarstingen. Wilhelm appelleerde aan Dörings ijdelheid; evenals Wilhelm hield ook Göring van verkleedpartijen en mooie uniformen. Zoals gebruikelijk bleef Wilhelm tot elf uur 's avonds op, en hij sprak met Göring vooral over politiek maar ook over archeologie en 'kulturmorphologischen Fragen.' Op de vraag van Wilhelm hoe Göring dacht over Wilhelms terugkeer als monarch, antwoordde hij dat Wilhelm wel terug zou moeten keren, maar alle andere vorsten niet. Dat was Wilhelm tegen het zere been: het impliceerde dat bijvoorbeeld zijn schoonzoon, de hertog van

³⁴⁹ Ilseman, memoires deel 2, 152-156 (8-19 januari 1931) en 192-195 (6-21 mei 1932). Vgl. Werner Maser, *Hermann Göring. Hitlers janusköpfiger Paladin. Die politische Biographie* (Berlijn 2000) 121: Hitler gaf Göring toestemming om op 20 en 21 mei Huis Doorn te bezoeken. Bij het eerste bezoek werd Göring nog vergezeld door zijn vrouw Carin. Zij stierf enkele maanden later. In 1935 hertrouwde Göring met Emmy Sonneman. De datum van de bruiloft werd verschoven omdat prins Auwi, Görings grote vriend, er anders niet bij kon zijn. Aangezien Hitler ongetrouwd was, 'speelde' Emmy Göring-Sonneman de rol van 'first lady' in het Derde Rijk. Vgl. voor het belang van een 'first lady' voor een vorst (in ballingschap) het artikel van Ann Hughes en Julie Sanders in de bundel *Monarchy and exile*.

³⁵⁰ Wilde men suggereren dat de hofprediker van Berlijn in Doorn op bezoek kwam? Die heette namelijk ook Doebling/Döring. | Zie Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 138 voor de foutieve datering 1933. Christopher Clark, *Kaiser Wilhelm II* (Harlow etc. 2000) 251 stelt ook dat we eigenlijk niets weten van wat Wilhelm en Göring besproken hebben. Ilseman heeft daar echter wel degelijk over geschreven.

Brunswijk, afstand zou moeten doen van zijn bezit en functie. Wilhelm 'trat energisch für seine fürstlichen Kollegen ein und setzte Göring auseinander, daß die Monarchen eine Gilde für sich seien.'³⁵¹ Het woord 'energisch' wordt door Ilseman regelmatig gebruikt en is altijd een teken dat de keizer op dat moment in een goed humeur was. Al met al liet Göring een goede impressie na toen hij weer vertrok; hij had de indruk gewekt aan de terugkeer van Wilhelm mee te werken. Hermine was zeer tevreden over het bezoek. En zelfs de wantrouwige Schwerin rekende nu weer op de terugkeer van Wilhelm als monarch. Wel had prins Auwi een schaduw over het bezoek geworpen: van tevoren had hij Göring aangespoord om zijn vader maar zoveel mogelijk in de rede te vallen. Ook voelde hij zich gepasseerd: had hij, als grote vriend van Göring, niet de eer moeten hebben om (in plaats van Kleist) Göring naar Doorn te halen?

Het tweede en laatste bezoek van Göring – inmiddels weduwnaar – liep minder goed af, en na mei 1932 zou Wilhelm zich steeds negatiever over Göring uitlaten. Ook het beeld dat Ilseman zelf van 'Hitlers rechte Hand, Göring' had, illustreert die ontwikkeling. De dikke militair dacht dat hij zich alles kon veroorloven in Doorn, hij kwam 'in Pumphosen' (pofbroek) aan tafel, 'was sich wohl kein anderer Herr in Doorn erlauben würde.'³⁵² Ook duidde Ilseman hem aan met 'der Halbgott', en Wilhelm zou na het bezoek van Göring gezegd hebben: 'Verbrand de stoel waarop deze kerel heeft gezeten.'³⁵³ Ook prinses Viktoria Luise had het niet zo op Göring. Hij verscheen altijd onaangekondigd, hij stond dan zomaar plotseling midden in de kamer; en als er wel een afspraak gemaakt was, kwam Göring twee uur te laat, herinnerde zij zich in 1965.³⁵⁴ Wilhelm gaf zich volgens Ilseman bij dit tweede bezoek veel meer bloot. Urenlang spraken Wilhelm en Hitlers rechterhand met elkaar. Kennelijk dacht Wilhelm dat hij nu de mogelijkheid moest aangrijpen om voor zichzelf te pleiten omdat het er anders nooit meer van zou komen. Göring, die een vinger van de keizer kreeg aangereikt en vervolgens de gehele spreekwoordelijk hand pakte, maakte van de gelegenheid gebruik om de bewoners van Huis Doorn een 'examen' af te nemen (zo zag Ilseman het in ieder geval wel). Göring wilde bijvoorbeeld precies weten hoe de keizer over Ludendorff dacht. Alle hoofdpijndossiers, zoals '9 november 1918', werden opgerakeld en tegelijkertijd wees Göring Wilhelm erop dat de oudste zoon en kleinzoon van de keizer zich onvoldoende inspanden voor de Führer – die Göring zelf naar Doorn had gestuurd.

³⁵¹ Ilseman, memoires deel 2, 154 (19 januari 1931)

³⁵² Ilseman, memoires deel 2, 193 (21 mei 1932).

³⁵³ Pierik en Pors, *De verlaten monarch*, 138-139.

³⁵⁴ Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 276 en 304.

Afbeelding 6.2 Hermann Göring in 1932, het jaar waarin hij de keizer voor het laatst bezocht (bron: Deutsches Bundesarchiv)

In juli 1933 was dat al weer meer dan een jaar geleden. De lezer die weet dat Duitsland in 1940 Nederland binnenviel, verbaast zich wellicht wat over de relatief lange aanlooptijd naar deze inval. De memoires van Ilseman bevestigen daarmee ook deels de these van Fischer uit 1961 dat het Nazi-rijk niet zomaar uit de lucht kwam vallen, maar dat doelbewust is toegewerkt naar het Derde Rijk, en niet alleen door Hitler. Prins Auwi bijvoorbeeld heeft zich uit eigen beweging bij de Nazi's gevoegd, hij was onder de indruk van het *Volksgemeinschaft*-denken dat door Hitler werd gepropageerd. Tegelijkertijd werd de druk op bijvoorbeeld leden van veteranenvereniging *Der Stahlhelm* opgevoerd om een eed van trouw aan Hitler te zweren. In 1934 kwamen de prinsen Oskar en Eitel Friedrich, Stahlhelm-leden, bij hun vader om toestemming te vragen voor hun *Treue-Erklärung* aan Hitler. Als ze dit niet zouden doen, brachten ze hun familie in gevaar, zo redeneerden ze.³⁵⁵

In januari 1934 vierde de ex-keizer zijn 75ste verjaardag. Dat was voor Ilseman aanleiding om te onderzoeken hoe het precies zat met de Hitler-gezindheid onder de Hohenzollern. Hij concludeerde dat men óf fel voor óf fel tegen de Nazi's was. Onder de tegenstanders behoorden de kroonprinses (Cecilie) en haar zoons, Eitel Fritz, Oskar, de koning van Saksen, de hertog van Württemberg en de stokoude generaal Mackensen. 'Sehr

³⁵⁵ Ilseman, memoires deel 2, 256 (28 februari 1934).

„pro’ sind: August-Wilhelm mit Sohn.”³⁵⁶ Hermine werd door Ilseman niet genoemd.

Wilhelm zelf liet heel duidelijk blijken hoe hij over de Nazi’s dacht.

„Damit haben die Nazi’s die Maske fallen lassen”, sagte S.M. [zijne majesteit, JR] wörtlich, „sie haben gezeigt, daß sie eine sozialistische Partei sind, die sich zum Bauernfang den Mantel Friedrichs des Großen umgehängt hat, worauf auch prompt alle hereingefallen sind!”³⁵⁷

Wilhelm verwees naar verschillende evenementen in Berlijn ter ere van zijn verjaardag die op last van hoge Nazi-functionarissen geen doorgang mochten vinden. Het woord ‘Bauernfang’ verwijst naar een wet waardoor bepaalde eigendomsrechten niet meer overgingen op particulieren maar op de staat. Wilhelms beeld van Hitler werd grotendeels bepaald door diens redevoeringen. Wilhelm beluisterde ze via de radio of las later de schriftelijke versie, waarna hij zijn commentaar gaf. Vaak duidde hij Hitler met ‘de Oostenrijkse schilder’, die zich op *zijn* (Wilhelms) troon had gezet. Regelmatig kwam ook Göring weer te sprake, bijvoorbeeld toen hij zijn boek *Aufbau einer Nation* publiceerde.

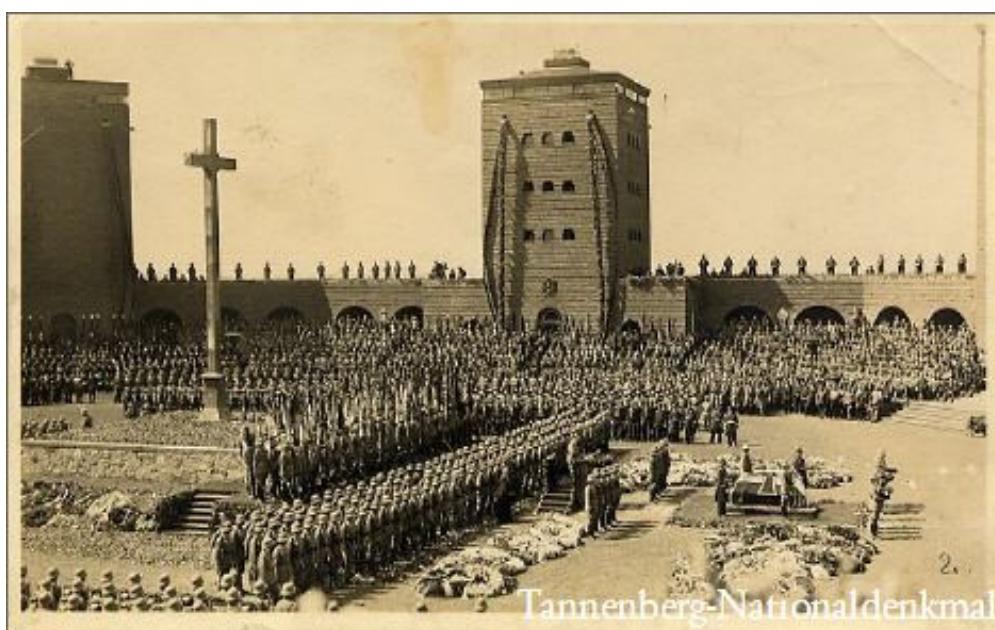
Een intermezzo in 1934 werd gevormd door het bezoek van de journalist Randolph Churchill (1911-1968), de zoon van Sir Winston Churchill die van 1940-1945 premier van Engeland was. Wilhelm had al wekenlang naar deze ontmoeting uitgekeken. Volgens Ilsemanns collega Von Sell wilde Wilhelm proberen om ‘über England’ weer op de troon te komen. Het bezoek van Churchill was uiteindelijk een fiasco, enigszins vergelijkbaar met het laatste bezoek van Göring. De 25-jarige Randolph Churchill stelde de meest brutale vragen en ging volgens Hermine zonder respect met de ex-keizer om. Toch ging Wilhelm met hem in zee, mede doordat mevrouw Scheidius uit Arnhem (waar Randolph logeerde) had benadrukt dat Randolph de toekomstige grote leider van Engeland was. Het paste in de fantasiewereld die Wilhelm in Doorn creëerde om ook dit verhaal, wat hoopgevend voor hem was, geheel te geloven. Evenals enkele jaren het geval was bij de publicaties van Nowak (zie het hoofdstuk over Wilhelm 70ste verjaardag) werd ook het verslag dat Randolph Churchill maakte van zijn bezoek aan de keizer in Engelse kranten afgedrukt. Het beeld dat hierin van Wilhelm werd gegeven, stelde zowel hemzelf als Hermine en Sell zwaar teleur. Sell had eerder tegenover de media verklaard dat de ex-keizer geen interviews meer zou geven. Churchill of de redactie van de Engelse krant, *Daily Mail*, hadden het verslag in de vorm van een interview gegoten. Dat bracht Sell in diskrediet. Journalisten zouden nu menen dat hij zijn woord had gebroken. Hermine was woedend omdat in het dagblad een foto van Wilhelm met bijschrift werd opgenomen, volgens haar inbreuk op zijn privacy en een

³⁵⁶ Ilseman, memoires deel 2, 248 (30 januari 1934).

³⁵⁷ Idem, 249.

onethische handelwijze. 'Der Kaiser ärgert sich darüber, vor allem über die ganze journalistische Aufmachung.'³⁵⁸ Het was een van de weinige ooggetuigenverslagen van personen die Huis Doorn bezochten, want 1935 was een jaar waarin weinig gasten naar Doorn kwamen en daarmee werd er ook weinig nieuws toegevoegd aan het beeld dat de buitenwereld van Wilhelm had.

In augustus 1934 overleed Paul von Hindenburg op 86-jarige leeftijd, waarna Hitler het ambt van rijkspresident op zich nam. Hindenburg was in de Eerste Wereldoorlog samen met Ludendorff de belangrijkste man van het Duitse leger en adviseerde Wilhelm op 9 november 1918 naar Nederland te gaan. De keizer ging in ballingschap, maar Hindenburg zou nog zo'n 15 jaar een belangrijke positie innemen in de Duitse politiek. De ex-keizer had al enige tijd verwacht dat Hindenburg zou sterven. Belangrijkste consequentie was dat Huis Doorn weer werd belegerd door de pers, want de media wilden graag weten wat Wilhelms reactie was op het overlijden van zijn voormalige opperbevelhebber. Wilhelm zweeg voornamelijk in bitterheid. Zijn officiële reactie lag al een tijdje in de kast 'und brauchte nur ganz automatisch ausgeführt zu werden'. Het betrof een condoleancetelegram, gericht aan de zoon van Von Hindenburg die prompt zijn dank wederzond. Maar omdat de keizer Hindenburg nooit als 'Staatsoberhaupt' had erkend, wilde Wilhelm ook niet dat er op de dag van Hindenburgs begrafenis gevlagd zou worden op Huis Doorn. De bijzetting van Hindenburg in het Tannenberg-denkmal was een massa-evenement. De begrafenis van Wilhelm zelf (in 1941) was er niets bij.

Afbeelding 6.3 Begrafenisceremonie Hindenburg, 6 augustus 1934 (Bron: Tannenberg-Nationaldenkmal)

³⁵⁸ Ilseman, memoires deel 2, 263 (14 juni 1934).

In september 1935 werden de ‘Nürnberger Gesetze’ afgekondigd, waardoor de Joden in Duitsland zeer in hun vrijheden en rechten werden beperkt. Zo mochten Joden niet meer trouwen met ‘echte’, ‘Arische’ Duitsers.³⁵⁹ In oktober viel Italië, onder leiding van Benito Mussolini, Abessinië binnen (het huidige Ethiopië). In november werd de belangrijkste Duitse veteranenvereniging *Der Stahlhelm* opgeheven als onderdeel van Hitlers gelijkgeschakelingspolitiek. Pijnlijk voor ex-keizer Wilhelm in Doorn was vooral dat hij steeds meer van zijn erelidmaatschappen en beschermheerfuncties verloor. Zo werd hem bijvoorbeeld in januari het beschermheerschap van de Vereniging tot Redding van Schipbreukelingen ontnomen. Dergelijke ontwikkelingen maakten de keizer erg verbitterd; volgens hem werd in Duitsland alles wat naar de monarchie reikte met geweld onderdrukt.

De grootste zondebokken waren volgens de Nazi's de Hohenzollern en de *Stahlhelm*, in de optiek van Wilhelm. In maart werd voormalig generaal Erich Ludendorff 70 jaar. Aanvankelijk wilde Wilhelm geen felicitatietelegram sturen, maar Ilsemanns collega Dommes probeerde Wilhelm ervan te overtuigen dat het voor de publieke opinie over hem beter was toch maar een felicitatie te sturen. Adjudant Von Sell moest eraan te pas komen om Wilhelms ‘Dickköpfigkeit’ te overwinnen. Ten diepste had Wilhelm geen respect meer voor de ‘heiden Ludendorff’, maar in het telegram sprak hij nogmaals zijn grote waardering uit voor Ludendorffs militaire successen in het verleden – lees: de Eerste Wereldoorlog.³⁶⁰ Kenmerkend voor de jaren rond 1935 is dat redevoeringen van Hitler, die wereldwijd veel opzien baarden, ook in Huis Doorn aandachtig beluisterd of nagelezen werden maar ook werden gevolgd door uitwisseling van de nieuwste Nazi-moppen. Dat was vooral te danken aan Wilhelms oudste zoon; serieus zijn was nooit de sterkste kant van de kroonprins geweest. Aan de andere kant waarschuwde hij zijn vader om voorzichtig te zijn met uitspraken over het Nazi-regime, want alles wat de ex-keizer zei was volgens zijn zoon binnen een dag bekend in Berlijn – wat de kritische Ilsemann helemaal niet geloofde.

De tweede helft van 1935 geeft het beeld van de spreekwoordelijke stilte voor de storm, in Huis Doorn heerste ‘Stille und Ruhe’, er kwamen weinig gasten en Wilhelm II schold zelfs niet meer als personen in slaap vielen tijdens de voorleessessies die 's avonds in de rookkamer werden gehouden. Belangrijkste gebeurtenis was de uitvaardiging van de Vlaggenwet tijdens de partijdag te Neurenberg. De keizerlijke zwart-wit-rode vaan moest vervangen worden door de *Hakenkreuz-Fahne*. Het betekende dat een zo bekend teken van het (voormalige) keizerrijk uit het publieke domein verdween. In zijn streven naar een nieuw

³⁵⁹ Kinder, Hilgemann en Hegt, *Atlas bij de wereldgeschiedenis* - 2, 483.

³⁶⁰ Ilsemann, memoires deel 2, 277-278 (27 maart en 4 april 1935).

wereldrijk poogde Hitler heel veel zaken die verwezen naar zijn voorganger Wilhelm en diens dertigjarige regeringsperiode uit de geschiedenis te wissen. Wilhelm was zeer teleurgesteld over deze maatregel en merkte zelfs op:

Nein, jetzt ziehe ich einen Strich unter das Vergangene. Nachdem dies möglich war, ist es natürlich ausgeschlossen das ich noch einmal zurückgerufen werde.³⁶¹

Meteen liet Ilseman er nuancerend op volgen dat Wilhelm al snel weer over zijn 'baldigen Thronbesteigung' zou spreken. Zo ging dat nu eenmaal altijd bij hem.

Een van de belangrijkste gebeurtenissen in 1936 was dat Wilhelm met grote interesse de oorlogsinspanningen in Abessinië en Spanje ging volgen. In Spanje was in juli een burgeroorlog uitgebroken onder leiding van generaal Franco, voor wie Wilhelm grote bewondering had. In mei noteerde Ilseman al in zijn dagboek: 'Momentan schwelgt S.M. im Sieg der Italiener', en in de tweede helft van het jaar kreeg hij het door de ontwikkelingen in Spanje dubbel zo druk. De oorlogvoering in Europa had een ronduit gunstige uitwerking op 's keizers gezondheid. Hij pakte zelf het dagelijks houthakken weer op, en werkte soms tot twee uur 's nachts aan het bijwerken van de troepenverschuivingen in Europa. Wilhelm gebruikte daarvoor een grote landkaart en gekleurde speldjes; en identificeerde zich zowel met de koning van Italië die was uitgeroepen tot keizer over Abessinië als met Adolf Hitler in Duitsland zelf. Duitse troepen hadden namelijk het Rheinland weer bezet (en schonden daarmee het Verdrag van Versailles uit 1919) en geallieerde besprekingen daarover in Londen, Parijs en Genève. De strekking daarvan was volgens Wilhelm: 'Die Regierungen sagen Hitler: ,Wir wollen wohl mit dem deutschen Volk Frieden schließen, aber nicht mir Dir, Hitler!'"³⁶² Dat leek volgens Wilhelm sprekend op de situatie toen hijzelf in 1918 in Spa verbleef, en evenals hem zou ook Hitler niet anders kunnen dan 'abzudanken und ins Ausland zu gehen.'³⁶³

Tot hier toe is het overzicht over de jaren voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog vooral gebaseerd op Ilseman. Is dat niet te beperkt? In de eerste plaats pleit voor Ilseman, die vrijwel dagelijks in Wilhelms omgeving verkeerde, dat hij zeer precies is in de datering van wat hij meemaakte. Hij heeft bijvoorbeeld niet pas in 1940 het achterliggende decennium geprobeerd te reconstrueren. Ten tweede was Ilseman niet alleen nauwkeurig wat betreft chronologie maar ook wat er feitelijk op een bepaalde dag gebeurde. Het artikel van Randolph Churchill bijvoorbeeld verscheen niet 'een dezer dagen in een Engelse krant'

³⁶¹ Ilseman, memoires deel 2, 284 (17 september 1935).

³⁶² Idem, 288

³⁶³ Idem.

(denkbeeldig citaat), maar in de *Daily Mail* van 11 juni 1934. Zulke exacte informatie is waardevol en controleerbaar. In de derde plaats pleit voor Ilseman dat hij dagelijks een krantenoverzicht voor de keizer samenstelde. Dat was onmogelijk zonder grondig kennis te nemen van de internationale pers. Zijn kennis van de Nederlands was vermoedelijk prima – mede door zijn huwelijk met Elisabeth Bentinck.³⁶⁴ Tenslotte kan worden opgemerkt dat Ilseman Wilhelm niet als een afgod vereerde: regelmatig leverde hij fors kritiek op het gedrag en uitlatingen van de ex-keizer.

In het hoofdstuk over de relatie met het Oranjestad is een krantenartikel uit 1936 aangehaald over Hitlers rede op de partijdag te Neurenberg, getiteld 'De ontvangst van Hitlers proclamatie in de pers'. Met name drie aangekondigde zaken hadden volgens de krant internationaal de aandacht getrokken: het streven van Duitsland om binnen vier jaar onafhankelijk te zijn van het buitenland, 'de wensch tot het herkrijgen van koloniën en de anti-Russische strekking der proclamatie.'³⁶⁵ In *The Times* werd bijzonder fel gereageerd. De Engelse bevolking zou alleen bereid zijn om eventueel kolonies aan Duitsland te gunnen als Duitsland elke indruk dat het oorlog wilde gaan voeren, wegnam. Dat was nu juist niet het geval: 'Op het oogenblik (zegt het blad), wordt in Duitsland een oorlogsstemming aangewakkerd. Door daaraan concessies te doen zou alleen bereikt worden, dat Duitsland in de toekomst nog grootere aanspraken gaat maken.' Achteraf beschouwd was dit een vooruitziende blik, want in maart 1938 volgde de *Anschluss* van Oostenrijk bij Duitsland en in oktober namen Duitse troepen Tsjecho-Slowakije in. Beide keren kon diplomatiek overleg tussen Engeland, Frankrijk en Duitsland die acties niet verhinderen.

Het beeld is ontstaan dat Engeland en Frankrijk niet durfden in te grijpen en Duitsland hebben laten 'aanrommelen' in Oost-Europa. In dezelfde krant, *Het Vaderland*, werd al melding gemaakt van het feit dat Oostenrijk zijn bewapening versterkte en dat er een akkoord tussen Polen en Frankrijk tot stand kwam, waardoor het Poolse leger in staat was 'zich technisch te moderniseren.' Nu speelden er op dat moment veel meer zaken: in de Verenigde Staten had men de handen vol aan 'de gevolgen van den roofbouw (de humuslaag over groote oppervlakte vernield)' en in Nederland vierde men de verloving van Juliana en Bernhard. Toch zou Hitler meer en meer het nieuws gaan beheersen. Tijdens het

³⁶⁴ Vgl. het hoofdstuk over Wilhelms 70ste verjaardag. Wilhelm gaf Ilseman expliciet de opdracht om in het *Nederlands* een dankwoord tot de burgers van Doorn te spreken. | Daarnaast was het ook de bedoeling van de auteur om hen die geen tijd en gelegenheid hebben om Ilseman geheel te bestuderen, op de hoogte te stellen van het belangrijkste dat hij in zijn memoires heeft genoemd.

³⁶⁵ *Het Vaderland*, 10 september 1936. Dit jaartal is geschikt als ijkpunt: drie jaar eerder was Hitler aan de macht gekomen, drie later zou de Tweede Wereldoorlog uitbreken.

partijcongres in Neurenberg hield hij een cultuur-politieke toespraak waarin hij een verband legde ‘tusschen bolsjewisme en Jodendom’.

De Führer wees er (...) op, dat het doel van het bolsjewisme is het organische volksras uit te roeien en het te vervangen door het Joodsche element, dat vreemd is aan het Arische ras. (...) Na te hebben uitgeweid over het tyranniseerende karakter van het Jodendom, zeide Hitler, dat waar dit optreedt als begunstiger van de cultuur, steeds sprake is van een zakelijke uitbuiting.³⁶⁶

Insinueren dat de bolsjewisten en de Joden gezamenlijk een complot smeedden ten koste van andere volken, was ook ex-keizer Wilhelm niet vreemd. Volgens John Röhl (die zich beroept op de dagboeken van Wilhelms lijfarts dr. Haehner) suggereerde Wilhelm al in 1927 dat de toepassing van gas wellicht een oplossing zou zijn om het probleem van de Joden op te lossen:

Am 15. August 1927 schrieb er wörtlich in eigener Hand an Bigelow [Poultney Bigelow, Amerikaans journalist en jeugdvriend van Wilhelm, JR]: «Die Presse, Juden und Mücken sind eine Pest, von der sich die Menschheit so oder so befreien muß. I believe the best would be gas?»³⁶⁷

Ook Ilseman noteerde regelmatig dat de ex-keizer zich opwond over de *Weltverschwörung* van bolsjewisten, Joden en Vrijmetselaars. De vraag daarbij is wel in hoeverre dergelijke uitspraken doordrongen tot het publieke domein, aangezien veel van wat Wilhelm zei binnen Huis Doorn bleef, en als er een grof gestelde telegram of brief van Wilhelm moest worden verstuurd, probeerden Ilseman en zijn collega's de toon altijd wat te matigen. Op wikipedia, 'de vrije encyclopedie' die wel mooie verhalen biedt maar vaak niet de waarheid verbreidt, staat dat Poultney Bigelow in 1930 Huis Doorn bezocht.³⁶⁸ Hij is enigszins te vergelijken met F.K. Nowak en G.S. Viereck, ook niet-Duitse journalisten die veel over Wilhelm schreven. In de memoires van Ilseman is echter niets terug te vinden over het bezoek van Bigelow (sterker nog: Bigelow wordt in zijn memoires nergens genoemd). De mogelijke verklaring daarvoor is driedelig: het bezoek heeft nooit plaatsgevonden; Ilseman was precies op dat moment in Duitsland (waar hij wel vaker heen ging een oorlogskwaal te laten behandelen) en wist dus niet van het bezoek af; of het bezoek vond wel plaats maar Ilseman nam niet de moeite om het te noteren – er kwamen immers zoveel gasten naar Doorn. In ieder geval is Wilhelm niet pas door de ontwikkelingen in Nazi-Duitsland op antisemitische gedachten gekomen. Al in september 1921 behandelde de ex-keizer het boek

³⁶⁶ *Het Vaderland*, 10 september 1936.

³⁶⁷ Brief ex-keizer Wilhelm aan Bigelow, 15 augustus 1927, geciteerd in Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1295.

³⁶⁸ Wikipedia – The free encyclopedia, 'Poultney Bigelow'. Zie http://en.wikipedia.org/wiki/Poultney_Bigelow (geraadpleegd op 4 juni 2012).

Gott und Mensch van de felle antisemiet en Wagner-schoonzoon Houston Stewart Chamberlain (1855-1927). Vrijwel elke avond moesten Ilseman en andere luisteren naar het voorlezen van de keizer. Wilhelm vond het boek van Chamberlain – voor de moderne lezer tamelijk zware kost – briljant. Het bevatte veel nieuwe informatie en had invloed op Wilhelms geloof. ‘„Chamberlain ist ein neuer Prophet, ein zweiter Luther”, sagte er eines Tages.’³⁶⁹ Volgens Wilhelm-biograaf Röhl schreef hij zelfs een brief naar Chamberlain, waarin hij de auteur zeer hartelijk bedankte en opmerkte dat hij diens boek als een ‘Godsgeschenk’ had ervaren. Ook Jacob Katz legde in zijn standaardwerk over antisemitisme, waarin hij Wilhelm ter sprake bracht, meteen een verband met Chamberlain. Het eerder verschenen boek van hem, ‘the most renowned anti-Semitic treatise of the age’ getiteld *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* had de keizer destijds al in even grote vervoering gebracht.³⁷⁰ Wat betreft de beeldvorming over het antisemitisme van de keizer is het zo dat door recent onderzoek (zoals dat van Röhl) allerlei details bekend zijn geworden, die het ‘grote publiek’ in Wilhelms tijd niet kende. Wellicht was in het publieke domein wel bekend dat de ex-keizer een sympathisant van Chamberlain was, maar dan werd dat wel anders ervaren dan door de ‘post-Auschwitz-generatie’. Na het lezen van nieuwe bronnen verschuift ook voor de onderzoeker anno 2012 het beeld van Wilhelm steeds weer. In het dagboek van Wilhelms lijfarts dr. Haehner, waar Röhl mee pronkt, wordt Wilhelm als een veel rabiater antisemiet weggezet dan in de memoires van Ilseman.

Hoe het ook zij, de ernst van Wilhelms opmerking over Joden en gas is er niet minder om. Maar afgaande op Ilseman lijkt Wilhelm zich in de laatste maanden van 1936 niet zo druk te hebben gemaakt over de Joden en evenmin over Hitler. Hij was vooral druk met de oorlog in Spanje, en werd daarnaast teruggeworpen op zijn Engelse wortels. Dr. Kurt Jagow publiceerde namelijk een boek over Wilhelms geliefde grootmoeder, Queen Victoria. Jagow stuurde ook een exemplaar naar Huis Doorn. Maar na vier bladzijden hield de ex-keizer het voor gezien. Hij gaf graaf Schwerin de opdracht het boek uit te lezen en Jagow een bedankbrief te sturen. Een paar dagen later echter las Wilhelm het boek zelf toch ook maar, en kwam tot de conclusie: ‘Die Großmama war doch eine fabelhafte Frau.’³⁷¹ Na vrij heftige spanningen in Huis Doorn in 1933 en 1934 wat betreft de ontwikkelingen in Nazi-Duitsland

³⁶⁹ Ilseman, memoires deel 1, 191 (23 september 1921). Vgl. ook zijn aantekeningen van 9 april 1927 (deel 2, 54).

³⁷⁰ Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1291; Jacob Katz, *From prejudice to destruction. Anti-semitism, 1700-1933* (Cambridge etc. 1980) 306, 309 en 372. Ilseman heeft de titel omgedraaid, de correcte titel is *Mensch und Gott* (München 1921). Het werk is digitaal beschikbaar via <http://www.hs-chamberlain.net/menschundgott/menschundgott.html> (geraadpleegd op 6 juni 2012).

³⁷¹ Ilseman, memoires deel 2, 291-292 (19 en 22 oktober 1936).

lijkt de periode 1935-1937 de laatste vredige jaren in Huis Doorn te hebben behelsd, Wilhelm was in goede gezondheid en kon vrij gemakkelijk zijn gang gaan. Een van de vredige momenten was het bezoek van de beroemde Zweedse ontdekkingsreiziger Sven Hedin (1865-1952) aan de ex-keizer. Opmerkelijk is dat hij dweept met het 'neue Deutschland' van Hitler en daar een boek over schreef, waarin hij niettemin ook een hoofdstuk wijdde aan de eveneens door hem zeer vereerde keizer.³⁷² Het jaar 1937 laat zich kortweg karakteriseren door een aantal belangrijke gebeurtenissen. Internationaal gezien waren vooral de verlenging van de Machtigingswet in Duitsland (waardoor Hitler nogmaals voor vier jaar dictatoriale bevoegdheden kreeg toegewezen) en de pauselijke encycliek *Met brandende zorg*, waarin de leider van de rooms-katholieke kerk zijn zorgen uitte over de ontwikkelingen in Europa, van belang. In februari 1937 heerste er een ware feeststemming in Huis Doorn. Men vierde dat de ex-keizer zestig jaar eerder was toegetreden tot het Eerste Garderegiment. Een groep oudere en jongere militairen van dit legeronderdeel kwam in vol ornaat naar het ballingsoord, genoot van een verrukkelijk feestmaal en haalde vooral herinneringen op aan het verleden. Hermine voelde zich niet zo op haar gemak te midden van al dat soldateske vertoon. In april kwam haar oude vriend, generaal Stephany, naar Doorn. Wat Ilseman het meest verbaasde, was dat Hermine felle anti-Nazi-literatuur aan hem schonk. Het antwoord dat Stephany ter verklaring gaf, was wel de meest ontnuchterende opmerking van het gehele jaar en nuanceert de opvatting dat Hermine een Nazi was in sterke mate:

Auf meine Frage, wie es nur möglich sei, daß I.M. jetzt plötzlich so gegen die Nazis eingestellt sei, meine Stephany, die hohe Frau sei in Wirklichkeit niemals Nazi gewesen, sie habe sich nur bedient, solange sie das für ihre Zwecke für nützlich erachtete.³⁷³

1938 en 1939 zijn de laatste twee jaren die door Ilseman zorgvuldig zijn gedocumenteerd. In januari 1938 was de ex-keizer goedgeluimd. Zijn kleindochter Friederike (dochter van Viktoria Luise) zou te Athene trouwen met een Griekse prins – dus afkomstig uit het land waar Wilhelm altijd grote bewondering voor had (zie het vorige hoofdstuk). Bij dit huwelijk trad de toen 16-jarige prins Philip van Griekenland en Denemarken, nota bene geboren op het lievelingseiland van Wilhelm, Korfu en de latere echtgenoot van de huidige Engelse

³⁷² Ilseman, memoires deel 2, 292 (12 december 1936). Hedin, later zowel door onder andere Hitler, Roosevelt en Chiang Kai-Shek gedecoreerd, publiceerde in 1937 het boek *Deutschland und die Weltfriede*, waar Ilseman op zinspeelde.

³⁷³ Ilseman, memoires deel 2, 296 (8 april 1937). Voor een gedetailleerde bespreking voor het laatste decennium van Hermine's leven en haar houding tegenover de Nazi's, zie Den Toom, *Hermine*, 76-101.

koningin Elizabeth II op als getuige.³⁷⁴ Het huwelijk van prins Louis Ferdinand, in mei 1938 voltrokken, vervulde Wilhelm evenzeer met trots en is in het hoofdstuk over de relatie met het Oranjehuis besproken. Negatieve ontwikkelingen eisten echter meer aandacht op. In maart ‘vollzog sich zur Überraschung der ganzen Welt die nationale Befreiung Österreichs, ein Ereignis, das in seiner ganzen Tragweite noch gar nicht zu übersehen ist.’ In de beeldvorming van Ilseman was hier geen sprake van annexatie, maar van ‘bevrijding’ van Oostenrijk en ‘Einigung aller Deutschen.’ Volgens Wilhelm echter was hier geen sprake van een gelukkig samengaan.³⁷⁵ De ontwikkelingen gingen zo snel dat de ex-keizer het met zijn gedachten niet meer kon bijbenen. Het feit dat Engeland wel protesteerde tegen de *Anschluß* van Oostenrijk maar de gang van zaken niet kon tegenhouden, vervulde Wilhelm tegelijkertijd met gevoelens van woede en triomf. Zelfs grootmacht Engeland was van zijn voetstuk gevallen. Enkele dagen later kreeg Wilhelm een hartaanval. Hij wilde echter niet dat zijn vrouw Hermine, die weer in het buitenland verbleef, teruggeroepen zou worden. Er trad verbetering in zijn toestand, en tot augustus 1938 meldde Ilseman weinig bijzonders. Opvallend is dat in de uitgave van Von Koenigswald zelfs niets is opgenomen over de huwelijksdag van Louis Ferdinand en Kira (in mei), wat toch een opzienbarende gebeurtenis was (zie hoofdstuk 2).

Vanaf augustus kreeg men in Huis Doorn duidelijk last van het nationaal-socialisme. Ilseman's collega Sell werd bij terugkeer uit Duitsland vastgehouden aan de grens en hardhandig ondervraagd door SA-mannen. Toen hij in september, na een maand in Doorn dienst te hebben gedaan weer terugkeerde, gebeurde hetzelfde en ook graaf Schwerin die hem kwam aflossen, kreeg eenzelfde behandeling. Vergelijkbaar met de periode na het overlijden van Auguste Victoria in 1921 belandde de ex-keizer ook nu, vanaf half augustus 1938, in een fase van *Vereinsamung*. Professor Frobenius, drijvende kracht achter de D.A.G.-lezingen, overleed; de schrijver Viereck en zijn vrouw – vroeger goede vrienden van Wilhelm – kwamen op bezoek, maar de ex-keizer wilde eigenlijk niet meer met hen te maken hebben. Ze waren geworden tot ‘religionslosen und dollarwütigen Amerikaner’, en bovendien was Viereck in dienst getreden van de Nazi's waarmee hij tweeduizend dollar per maand verdiende.³⁷⁶ Interessant is dat hij in 1938 het boek *The Kaiser on trial* publiceerde. Hierin

³⁷⁴ Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 283.

³⁷⁵ Idem, 300-301 (13 maart 1938).

³⁷⁶ Ilseman, memoires deel 2, 310 (19 september 1938). Deze George Sylvester Viereck had in 1928 Hermine geholpen met de uitgave van haar autobiografie *Days in Doorn*.

beschreef hij het denkbeeldige juridische proces tegen Wilhelm.³⁷⁷ Op 3 oktober was het voor Ilseman duidelijk dat de keizer in zijn lot berustte: ‘der Kaiser ist selig, daß (...) in seinem Leben keine entscheidende Veränderung mehr eintreten wird.’³⁷⁸ De laatste maanden van het jaar ademen in Ilsemanns memoires een droefgeestige sfeer. Het principe van ‘ebenbürtige Heirat’ zou na Wilhelms dood definitief komen te vervallen. Ook werd de overgang van het Hohenzollernbezit van de ex-keizer op zijn zoon, de kroonprins, geregeld, waarbij het zeer onzeker was in hoeverre deze maatregelen, in familieberaad genomen op 29 oktober en 24 november, door de Nazi’s gerespecteerd zouden worden.

Toen brak 9 november 1938 aan, de dag waarop Wilhelm en zijn huisgenoten herdachten hoe Wilhelm twintig jaar eerder vanuit Spa naar Nederland was gevlucht en waarop in Duitsland een groot Jodenpogrom werd uitgevoerd – later bekend geworden als de *Kristallnacht*. Het eerste scheen de keizer uiterlijk niet zoveel te deren, hij genoot van de rust en eenzaamheid in het bos en vermaakte zich in de periode dagelijks om de artikelen tegen Hitler die in de *Evening Standard* verschenen. De *Kristallnacht* kon in Ilsemanns dagboek – naast het commentaar van de keizer – met één zin afgedaan worden: ‘Sehr bedauerlich sind die augenblicklichen Judenverfolgungen in Deutschland.’³⁷⁹ Twee dagen later kwam de keizer erop terug. Het stoorde hem dat ‘kein Mann zu Hause’ zich druk maakte over dit antisemitisme. Pijnlijk was dat prins Auwi ‘mit den Juden-Pogromen zu Hause ganz einverstanden sei und dieses Vorgehen billigt.’ Maar volgens de keizer viel deze zoon toch niet meer te redden. ‘Er ist für unsere Familie ganz verloren, er gehört einfach nicht mehr zu uns.’³⁸⁰ Kon een jaar een schrijnender afloop hebben?

Opbeurende ingrediënten van het tachtigste verjaarsfeest van de keizer in januari 1939 waren de aanwezigheid van de krasse, stokoude generaal Mackensen, een met prachtige tulpen versierde eettafel, de vertoning van een film over Cadinen en bovenal het bericht dat de Spaanse generaal Franco en zijn troepen Barcelona hadden genaderd. De mededeling van Ilseman daarna op 5 februari, ‘Morgen fahre ich nach Berlin’, komt uit de lucht vallen: vanwaar de beslissing om zo’n gevaarlijke tocht te ondernemen als er een oorlog dreigt los te barsten? Het vier weken durende bezoek schijnt niettemin gunstig te zijn verlopen, en het verslag ervan biedt interessante gegevens over de stemming in Duitsland. Half maart noteerde Ilseman dat er in zijn vaderland een slechte stemming heerste,

³⁷⁷ De auteur heeft het boek niet gelezen, maar het is boeiend om deze publicatie te zijner tijd te vergelijken met de afloop van het proces dat naar verwachting in het najaar van 2012 postuum tegen Wilhelm gevoerd zal worden. Zie <http://www.ssew.nl/oproep-project-proces-keizer-wilhelm-ii>.

³⁷⁸ Ilseman, memoires deel 2, 311 (3 oktober 1938).

³⁷⁹ Ilseman, memoires deel 2, 313 (14 november 1938).

³⁸⁰ Idem, 314 (14 november 1938).

veroorzaakt door 'das Vorgehen in der Judenfrage', de politiek van Hitler, oorlogsangst, vrijheidsberoving van individuen en de slechte levenswandel van hooggeplaatste Nazi-functionarissen. Met name Goebbels stond in een kwaad daglicht. Hermann Göring echter 'scheint noch am meisten Sympathien zu genießen, auch seine Frau ist beliebt.'³⁸¹ Ook kwam Ilseman te weten dat portretten en schilderijen van de Hohenzollern in galerie Sandau aan de beroemde Unter den Linden-allee door agenten van de Gestapo in beslag werden genomen en dat deze functionarissen een verbod afkondigden op het vervaardigen en verhandelen van dergelijke producties. Het beeld van de keizer en diens familie werd dus uit het publieke domein verwijderd. Met succes, aldus Ilseman: kennis over de keizerlijke familie vervaagde meer en meer, velen wisten zich de keizer en zijn zoon niet meer voor de geest te halen.³⁸²

Vreemd is dat Ilseman op 3 april 1939 schreef dat hij na de keizer twee maanden niet gezien te hebben, zich op die dag weer meldde in Doorn. Op 28 maart namelijk schreef hij al dat de Hausminister (Dommes) in Huis Doorn was geweest (op verzoek van Hitler?) en met de keizer had gesproken. Mogelijk is Dommes meteen weer teruggekeerd naar Duitsland en heeft hij Ilseman, die daar nog zat, ontmoet. Enfin, Wilhelm was dolblij dat zijn trouwe majoor Ilseman weer in Doorn was. Maar nog steeds scheen hij zich af te sluiten voor de werkelijkheid: zo wilde hij niets weten van het vredesaanbod dat de Amerikaanse president Roosevelt aan Hitler en Mussolini had gedaan en wilde Wilhelm alleen maar verhalen horen van legeroverwinningen in China en Spanje. Begin mei kwam mr. J.B. Kan (die vanaf 1918 steeds als vertegenwoordiger van de Nederlandse regering met Wilhelm contact onderhield) naar Huis Doorn. Hij vroeg aan Schwerin en Ilseman wat de ex-keizer zou van plan als er een Europese oorlog zou uitbreken. Graaf Schwerin antwoordde kort dat Wilhelm net zo lang in Nederland zou blijven totdat 'Engländer oder andere Feinde' Doorn zouden bedreigen, dan zou hij namelijk naar Duitsland uitwijken. Augustus en september 1939 stonden voor Ilseman in het teken van voorzorgsmaatregelen, want wat zou er met Duitsers in Nederland gebeuren als het Duitse leger Nederland zou binnenvallen? Het is lastig om alleen op grond van wat Ilseman zelf heeft geschreven te concluderen wat er precies gebeurde, want zijn omschrijving is nogal cryptisch:

Für zwei Wochen war ich in Bern zur Ausbildung für eine Tätigkeit, zu der ich im Kriegsfall vorgesehen bin. Der Kaiser weiß nichts davon.³⁸³

³⁸¹ Idem, 319 (13 maart 1939).

³⁸² Idem.

³⁸³ Ilseman, memoires deel 2, 327 (23 augustus 1939).

Dit is een belangrijke opmerking, want vlak voor het uitbreken van de oorlog zouden verschillende helpers van de keizer hun ontslag aanbieden: graaf Schwerin en 'Hausminister' Dommès. Het was niet de eerste keer dat zij dit verzoek deden. Al in 1934 waren beide mannen teleurgesteld over wat zij bereikt hadden. Ze voelden zich machteloos tegenover het oprukkende nationaal-socialisme in Duitsland. Wilhelm waardeerde hun hulp in Doorn echter en willigde hun ontslagverzoek niet in.³⁸⁴ In augustus 1939 vroegen zij zich opnieuw af of het wel zin had om in Huis Doorn te blijven. Ook lijkt het alsof Ilseman, na ruim twintig jaar trouwe dienst, de keizer wilde bedriegen of hem zomaar wilde verlaten. Met als motivatie dat Ilseman zijn broer in Bern wilde bezoeken (dat was op zich juist want zijn broer was daar 'Militär-Attaché') vertrok hij uit Huis Doorn naar Zwitserland. Ten diepste ging echter het om het volgen van een soort cursus of opleiding ('Ausbildung') zodat Ilseman in het geval van oorlog wist wat hem te doen stond. Officieel zouden alle Duitse militairen (waaronder Ilseman) na uitbraak van de oorlog geïnterneerd moeten worden of rechtstreeks naar Duitsland worden gezonden. De 'truc' om toch bij de keizer te kunnen blijven, was dat de vleugeladjutant tijdelijk in dienst trad van de Duitse ambassadeur in Den Haag om als diplomatiek medewerker op termijn weer terug te kunnen naar Doorn.

Begin september 1939 was Doorn al in een ware vesting veranderd. Op aanraden van de burgemeester had men in Huis Doorn gasmaskers aangeschaft; drieduizend Nederlandse militairen waren in Doorn gelegerd en in Amerongen waren alleen al in het slot zes officieren en honderd manschappen gestationeerd. Ilseman had een positieve indruk van het Nederlandse leger. Op 28 augustus hadden de kerkklokken in het gehele land de mobilisatie ingeluid. Van de mannen die in Doorn en Amerongen werden gepositioneerd, merkte hij op: 'Die Truppe ist gut ausgerüstet, die Pferde in hervorragenden Zustand, Offiziere wie Mannschaft freundlich und auch bescheiden.'³⁸⁵ Maar volgens militair historicus Herman Amersfoort hadden Franse militairen een heel ander beeld van hun Nederlandse collega's: het leek net een klasje op schoolreis, en dat maakte geen professionele indruk. Ook beschikte het Nederlandse leger over een tekort aan materieel.³⁸⁶ Zo blijkt dat de memoires van Ilseman enerzijds een vrij nauwkeurige indruk geven van de mobilisatie in en rond Doorn, maar anderzijds niet representatief zijn voor de beeldvorming over de Nederlandse mobilisatie als geheel.

³⁸⁴ Idem, 251 (1 februari 1934) en 254-255 (21 en 23 februari 1934).

³⁸⁵ Idem, 335 (2 september 1939).

³⁸⁶ NPS, *De oorlog. Een tv-serie over de Tweede Wereldoorlog*, 'Mobilisatie Nederlands leger'. Zie <http://deoorlog.nps.nl/page/mappen/780314/Mobilisatie+Nederlands+leger> (geraadpleegd op 5 juni 2012). Vgl. Ad van Liempt, *De oorlog* (Amsterdam 2010, 2^e druk) 53.

Op 4 september 1939, drie dagen na de Duitse inval in Polen waarmee de Tweede Wereldoorlog officieel begon en ruim acht maanden voor de Duitse inval in Nederland, nam Ilseman afscheid van Wilhelm, die maar niet 'begreifen könne, daß man ihm seinen einzigen Adjutanten wegnehme.'³⁸⁷ Nu had Wilhelm uiteraard meerdere adjudanten gehad, maar Ilseman was de enige die hem al 23 jaar bijna onafgebroken terzijde had gestaan. Er is veel voor te zeggen om te veronderstellen dat de verhouding tussen Wilhelm en Ilseman beter was dan die tussen Wilhelm en zijn zes zoons. Ilseman was in oorlogstijd in dienst gekomen van de keizer (1917/1918) en nu het opnieuw oorlog was, moesten ze elkaar vaarwel zeggen. Het bleek het startpunt te zijn van een onaangename periode. Na twee maanden in Den Haag te hebben gewerkt stortte Ilseman psychisch en lichamelijk in. Een ziekenhuisverblijf van zeven weken was het gevolg. Op 1 december werd hij uit zijn 'dienstlichen Verhältnis' ontslagen.³⁸⁸ Wilhelm wachtte al die tijd ongeduldig tot Ilseman hem weer zou kunnen assisteren. Echter, toen Ilseman uit het ziekenhuis kwam, moest hij van de arts drie maanden volledig rust houden. Ondertussen had men in de rest van de wereld niet bepaald stilgezeten, en dat vond zijn weerslag in de dagbladen. Het eindejaarsverslag in het *Nieuwsblad van het Noorden* wist over de ex-keizer niets anders te melden dan dat hij in januari zijn 80ste verjaardag had gevierd. Toch gaf de commentator een stille hint naar momenten toen de keizer meer in de belangstelling stond:

De Nieuwjaarsboodschap kan ditmaal niet mooi zijn, want er is een kloof van haat en afgunst in Europa, die naar menselijk denken niet meer aan een conferentietafel valt dicht te maken. Beter echter dan zich te verdiepen in de duistere toekomst is het: de hand in eigen boezem te steken en van zichzelf uit met wat ons nog is overgebleven van de eeuwige woorden: „Geloof, hoop en liefde” tot onzen naaste te gaan.³⁸⁹

Die duistere toekomst begon voor Ilseman met het overlijden van zijn schoonvader, Godard graaf van Aldenburg Bentinck op 4 januari 1940. Met zijn heengaan werd een tijdperk afgesloten: de graaf had zeer veel betekend (bijvoorbeeld in sociaaleconomisch opzicht door het stimuleren van de tabaksteelt) voor de plaatselijke bevolking. Hij werd door de burgers zeer geacht en kan wat populair gezegd wel 'de paus van Amerongen' genoemd worden. In 1918 had hij Wilhelm onderdak verschaft in zijn kasteel, werd later om die reden ook bedreigd maar heeft tot het laatst toe altijd een goede relatie gehad met Wilhelm. De ex-

³⁸⁷ Ilseman, memoires deel 2, 335-336 (4 september 1939).

³⁸⁸ Idem, 337 (12 januari 1940). Zeven weken gerekend vanaf eind oktober impliceert dat de vleugeladjudant met kerst 1939 weer thuis was (in Amerongen). Drie maanden daar bij opgeteld houdt dus in dat hij pas begin april 1940 zijn werk voor de keizer weer mocht oppakken.

³⁸⁹ *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 december 1939.

keizer schreef meteen een condoleancebrief naar Ilseman en zijn vrouw: 'Mit dem Grafen ist wiederum ein vornehmer Kavalier dahingegangen!' Ook in andere opzichten was het begin van 1940 een aflopende zaak. 'Das Leben in Doorn hat sich durch den Krieg einsamer gestaltet. Gäste sind selten geworden. Graf Schwerin kränkelt seit Monaten und kam jetzt ins Krankenhaus.'³⁹⁰ Ook andere collega's van Ilseman verschenen niet meer op Huize Doorn. De keizer wilde graag weer in het bos gaan werken, maar hield daarmee op toen hij zag dat Nederlandse militairen 'dort in der Nähe Stellungen aushoben und arbeiteten.'³⁹¹ Wilhelm was altijd zeer geïnteresseerd in oorlogvoering, maar werd er liever niet op zo'n korte afstand mee geconfronteerd. De spanning nam toe: zou hij opnieuw moeten vluchten, als het daadwerkelijk tot vijandelijkheden kwam?

Eind januari 1940 vierde Wilhelm zijn 81ste verjaardag. Zelfs in Nederlands-Indië werd bekend dat de ex-keizer ook de minder bedeelden daarin wilde laten delen: 'Evenals op andere verjaardagen heeft de gewezen monarch ter gelegenheid van zijn verjaardag de armen van Doorn bedacht en deze persoonlijk zijn geschenken overhandigd.'³⁹²

Op 8 februari 1940 pakte Ilseman al zijn memoires bij elkaar en metselde ze in een muur. Hij wilde ze hiermee beschermen tegen brand en beschietingen. Drie maanden later, op 10 mei 1940, vielen Duitse troepen Nederland binnen. De ernst van de situatie is af te lezen aan de aantekeningen van Ilseman, die notities maakte alsof hij net als 25 jaar eerder (in de Eerste Wereldoorlog) weer op commando-achtige toon de krijgsverrichtingen bijhield (door Von Koenigswald getypeerd als 'protokollartige Aufzeichnung'). Een deel van het huispersoneel werd, onder toeziend oog van marechaussee Van Houten die al sinds 1918 de leiding had over Wilhelms bewaking, tijdelijk van het terrein verwijderd en geïnterneerd in een legerkamp.³⁹³ Zouden er Nederlandse soldaten in Doorn geweest zijn met de gedachte: 'Laten we eerst de keizer maar neerschieten, dan hebben we die Duitser vast gehad'? Bovendien lag Doorn op een strategisch punt tussen de Hollandse Waterlinie en de Grebbeberglinie.

Op 14 mei verschenen de eerste Duitse soldaten in Doorn. Daarmee was het met het Nederlandse gezag voorlopig gedaan, hoewel een status quo werd bereikt waardoor Nederlandse veldwachters burgers rond Huis Doorn konden blijven controleren. Wilhelm begroette Duitse militairen (die hij nog steeds beschouwde als 'zijn' leger) op het bordes van zijn woning. Hij had speciaal voor de gelegenheid zijn veldmaarschalksuniform weer uit de

³⁹⁰ Ilseman, memoires deel 2, 338 (12 januari 1940).

³⁹¹ Idem.

³⁹² *De Indische Courant*, 9 februari 1940.

³⁹³ Röhl, *Der Weg in den Abgrund*, 1318; Smeets, *Marius van Houten*, 80-81.

kast gehaald. In de literatuur bestaat er tegenstrijdigheid over de precieze toedracht tot deze bijzondere ontmoeting. Smeets wijst erop dat het voor de bevolking van Doorn schrijnend was om hun bijzondere gast op zo'n manier de 'vijanden' te zien onthalen.³⁹⁴ Anderzijds wisten veel Duitse militairen, groot geworden in de Weimarrepubliek, allang niet meer dat er in Doorn nog een Duitse keizer leefde, laat staan dat ze hem zouden herkennen.³⁹⁵ Hitler had zich er immers op toegelegd om het beeld van Wilhelm uit de geschiedenis te wissen. Toen hij eenmaal beseftte dat zijn manschappen wel erg dicht bij de ex-keizer verbleven en mogelijk enthousiast werden over de monarchie, vaardigde hij een decreet uit waarin hij Duitse militairen verbood om contact te hebben met Wilhelm.

Zoals in het hoofdstuk over Amerongen is betoogd, trad ook in Doorn na de Duitse inval een fase van normalisatie in. Amper een maand later was er volgens de *Arnhemse Courant* al niets vreemds meer aan Huis Doorn te merken.

EX-KEIZER LEEFT KALM VERDER. – In huize Doorn, het verblijf van den keizer, is sedert 10 Mei niets veranderd. Huize Doorn ligt er nog als vroeger en buiten de hekken, die het groote park, waarin men den ex-keizer zoo vaak kan zien wandelen, heerscht een volslagen rust. (...) Ex-keizer Wilhelm bezit nog precies dezelfde mate van vrijheid als vroeger en zoo gaat dan ook het dagelijksch leven op Huize Doorn gewoon voort. Niets is er veranderd!³⁹⁶

Maar dat betekende niet dat het leed Wilhelm bespaard bleef. Al in september 1939 was zijn kleinzoon Oskar gesneuveld in Polen. Op 26 mei 1940 stierf Wilhelms oudste kleinzoon tijdens gevechten in Frankrijk. Hij werd met militaire pracht en praal bijgezet in de Antikentempel te Potsdam. Volgens De Jonge was dit

de grootste monarchistische betoging sinds de dood van Auguste Viktoria. Adolf Hitler was hoogst verbolgen over zoveel eerbetoon en eiste, dat onmiddellijk alle Hohenzollerns die deel uitmaakten van de Wehrmacht, werden ontslagen.³⁹⁷

³⁹⁴ Idem, 81.

³⁹⁵ Ilseman, memoires deel 2, 346 (opmerking Von Koenigswald); De Jonge, *Wilhelm II*, 179.

³⁹⁶ *Arnhemse Courant*, 6 juni 1940.

³⁹⁷ De Jonge, *Wilhelm II*, 178.

Afbeelding 6.4 *Graaf Bentinck (1857-1940), portret door A. Horowitz*

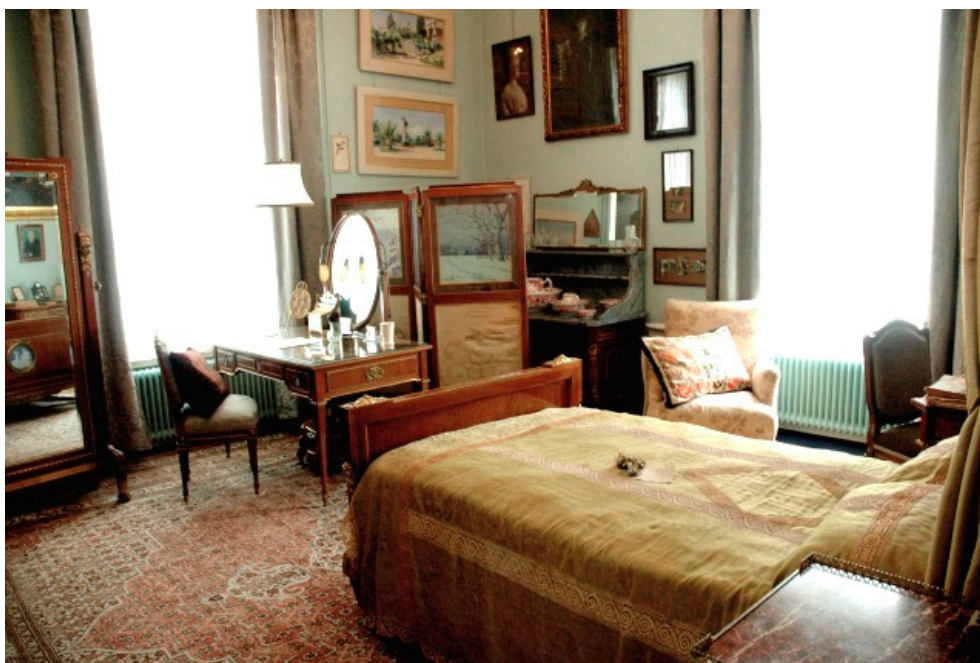
In werkelijkheid verliep het vertrek van de Hohenzollern uit het Duitse leger minder abrupt dan De Jonge suggereert. Viktoria Luise schreef dat haar zoon Georg Wilhelm, als laatste in de reeks, in januari 1944 uit het leger werd ontslagen. Daarmee zat ze thuis opgescheept met haar kerngezonde zoons: ‘ein General, ein Major, zwei Rittmeister, ein Fahnenjunker’ buiten dienst... en dat midden in oorlogstijd!³⁹⁸

Half juni 1940 capituleerde Frankrijk. De capitulatie werd ondertekend in dezelfde plaats waar in 1918 de Duitse ‘nederlaag’ werd erkend: Compiègne, tachtig kilometer van Parijs gelegen. Dit was aanleiding voor Hermine en enkele leden van Wilhelms hofhouding om de ex-keizer aan te sporen om Hitler een felicitatietelegram te sturen. Dit gebeurde, en was eigenlijk wel wreed als men bedenkt dat de lijken verspreid lagen over Franse straten. Maar anderzijds zal Wilhelm de capitulatie beschouwd hebben als de uitgestelde zege die hij als keizer zelf in 1918 had willen behalen.

Op 1 maart 1941 kreeg ex-keizer Wilhelm een beroerte tijdens het werken in de houtzagerij. Hij is hier nooit meer geheel van hersteld. Op drie juni beseftte hij nog maar kort te leven had. De familie werd – zover mogelijk – bijeengeroepen. De volgende dag overleed de ex-keizer van Duitsland, Frederik Wilhelm Albert Viktor von Hohenzollern op 82-jarige leeftijd. Het aangrijpende moment en de laatste woorden van Wilhelm werden door Ilseman beschreven:

³⁹⁸ Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers*, 304-305. Vermoedelijk is ook haar man Ernst August hierbij gerekend, want zij hadden maar vier zoons.

„Jetzt muß ich sterben, aber ich bin bereit. Oben gibt es ein Wiedersehen.“ Dann faltete er die Hände und betete laut. Nachdem Dr. V. Ortenburg eine Injektion gegeben hatte war der letzte Satz des Sterbenden: „Holen Sie meine Frau, jetzt heißt es Abschied nehmen!“ (...) Ich fand den Kaiser unruhig atmend, wie in tiefem Schlaf. Die Herzogin [Viktoria Luise, JR] legte meine Hand in die seine: das war der Abschied, nachdem ich dem hohen Herrn gerade 25 Jahre persönlich hatte dienen dürfen.³⁹⁹

Afbeelding 6.5 De sterfkamer van de keizer, met een briefje van prins Adalbert op zijn bed. (Foto: 2011)

Anno 2012 bevindt deze kamer zich nog in vrijwel ongewijzigde staat. De kamerjas en pantoffels, die de keizer tot het laatst heeft gedragen, staan links tegen de muur (onzichtbaar op de foto).⁴⁰⁰ Het kan opmerkelijk worden genoemd dat de Nazi's Huis Doorn na overlijden van Wilhelm vier jaar lang onaangeroerd hebben gelaten. Kunstrovers – ook Hitler en Göring hadden die kwalificatie – hebben pas in 1974 hun slag weten te slaan in dit overvolle depot.⁴⁰¹

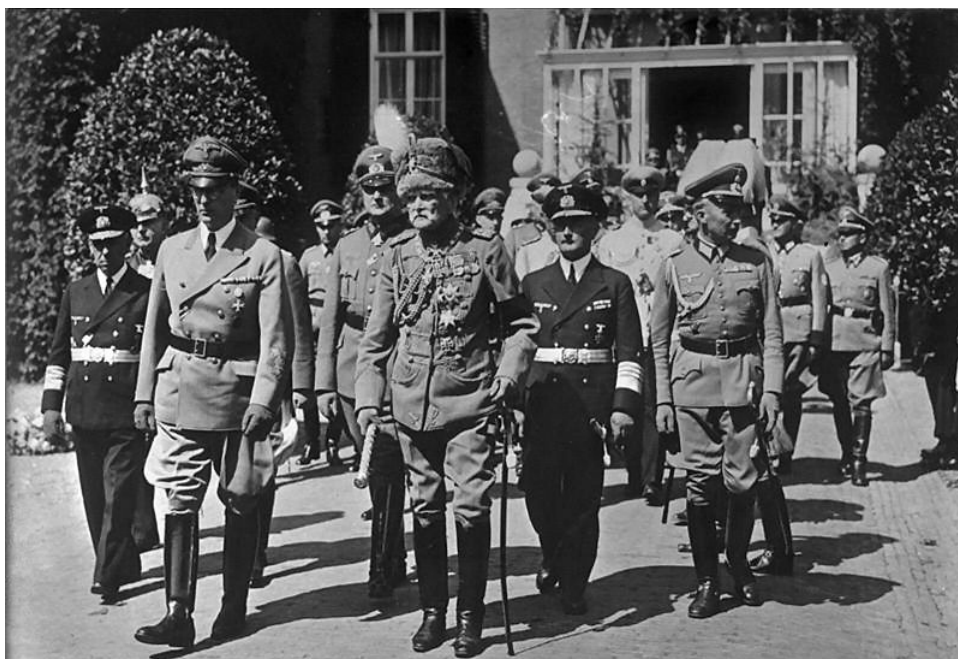
De keizer had al in 1933 bepaald dat zijn begrafenisceremonie kort, eenvoudig en zonder militair vertoon moest plaatsvinden. Aanvankelijk wilde Hitler dat Wilhelm in Berlijn begraven zou worden: dan zou de Führer zich als wettige opvolger van de ex-keizer kunnen manifesteren. Dit is niet doorgegaan. Wilhelm wilde, zolang in Duitsland de monarchie niet hersteld was, niet in zijn vaderland begraven worden en daarom ligt hij tot op heden in het mausoleum tegenover Huis Doorn, dat pas in 1942 gereed was. De bijzittingsplechtigheid in de hofkapel in het park van Huis Doorn was de laatste grote plechtigheid die bepalend was voor de beeldvorming over Wilhelm. Hitler bleef in Duitsland, maar stuurde Rijkscommissaris

³⁹⁹ Brief van Ilseman aan zijn oudste zoon, gepubliceerd in Ilseman, memoires deel 2, 347.

⁴⁰⁰ Bezichtiging door de auteur, Huis Doorn 26 maart 2012.

⁴⁰¹ ANP-Radiobulletin, 'Twee jaar voor roof', 31 januari 1975.

Seyss-Inquart als zijn vertegenwoordiger. Daarnaast waren veel andere hoge Nazi's aanwezig. Twee weken later zouden ze aan een andere, grotere klus beginnen: Operatie Barbarossa, de aanval op Rusland.

Afbeelding 6.6 Enkele hoge Nazi-functionarissen, op weg naar de kapel waar Wilhelm in eerste instantie werd bijgezet. In het midden de 91-jarige oud-generaal August von Mackensen, aan zijn rechterhand Seyss-Inquart. Bron: Deutsches Bundesarchiv.

Een anoniem verslag van Wilhelms begrafenis vermeldt dat bij de plechtigheid niet alleen Duitse officieren (zoals *General der Flieger* Heinrich Christiansen en Erich Reuter) aanwezig waren, maar ook de regent van Hongarije Miklós Horthy (1868-1957) en de burgemeester van Doorn, baron J.H.E. van Nagell (1890-1972). Het was erg druk in het kleine dorp: 'Eine große Menschenmenge säumte dort die Straßen.'⁴⁰² De beeldvorming over de bijzetting van de ex-keizer zou op zichzelf genomen een afzonderlijk onderzoek waard zijn. Onder meer de persvrijheid in Nederland rond 1941 kan in de contextualisering van dat onderzoek geanalyseerd worden. Was er Nederlandse pers aanwezig bij de plechtigheid? Mochten 'gewone' Hollanders op de dag van de bijzetting, überhaupt het terrein op? In het *Nieuwsblad van het Noorden* en de *Delftse Courant* werden van de plechtigheid alleen foto's met onderschrift gepubliceerd. Veel behoefde er kennelijk niet over gezegd te worden; in

⁴⁰² N.N., 'Der Tod Kaiser Wilhelms II.', gepubliceerd op de website die ter ere van Wilhelms 150^e geboortedag online ging. Zie <http://www.wilhelm-der-zweite.de/essays/beerdigung.php> (geraadpleegd op 18 februari 2012). De redacteurs van het stuk stellen wel dat de auteur tot nu toe onbekend is, maar zorgvuldige vergelijking met de brief van Ilseman aan diens oudste zoon leert dat een aantal gedeeltes uit het 'anonieme' verslag exact hetzelfde is als wat Ilseman schreef. De anonieme auteur schreef dat hij niet zelf bij de begrafenisplechtigheid aanwezig was. Wel heeft hij veel ooggetuigen gesproken.

het *Nieuwsblad* kreeg een foto van een lijsternest-op-regenpijp net zoveel ruimte als de foto van de kapel waarin Wilhelm werd bijgezet. Kennelijk interesseerde de ex-keizer de Nederlandse bevolking niet meer zo; het verschil met de aandacht die de krant destijds aan de 70ste verjaardag van de keizer schonk is in ieder geval opmerkelijk te noemen. Naast de aanwezigheid van Duitse fotografen was er een Duitse predikant om de plechtigheid te leiden. Diens taak was beperkt, omdat Wilhelm had aangegeven een korte ceremonie te willen. ‘Hofprediger Doering sagte nach einer ganz kurzen Einleitung, dass der Kaiser bestimmt habe, dass über ihn selbst nichts gesagt werden dürfe, dass allein Gottes Wort zu der Trauergemeinde sprechen solle (...).’⁴⁰³

Beeldvorming heeft ook alles te maken met foto’s en (in die tijd nog beperkt) film. Een foto van Wilhelms *Sarg*, opgebaard in de eetkamer van Huis Doorn werd gemaakt door W.N. van Oest & Zonen, een plaatselijke fotograaf.⁴⁰⁴ Mogelijk was die ingehuurd door de – eveneens Nederlandse – begrafenisonderneming Innemee uit Den Haag. Maar naast Wilhelm zelf bepaalde Adolf Hitler hoogstpersoonlijk hoe de bijzetting verliep. Hij stuurde een enorme krans, die door zo’n zes soldaten gesjouwd moest worden, met zijn naam duidelijk zichtbaar op een lint. Verder werden kransen gelegd namens landmacht, marine en luchtmacht en was er een grote rol weggelegd voor een militair muziekkorps. Dat alles was tegen de wil van Wilhelm, maar Hitler beschikte anders. Op het Polygoon-journaal werd op de dag van de bijzetting 4,5 minuut gewijd aan het heengaan van de ex-keizer. Te zien is hoe kroonprins Wilhelm, oud-generaal Von Mackensen en Rijkscommissaris Seyss-Inquart bijna broederlijk naast elkaar staan bij dit afscheid.⁴⁰⁵

Wat gebeurde er na 1941? Al in de oorlog werd Huis Doorn opengesteld voor bezoekers, deels vanwege geldgebrek. Sigurd von Ilseman bleef tot zijn zelfmoord in 1952 verantwoordelijk voor het reilen en zeilen rond dit bijzondere pand. Hermine ging na de dood van Wilhelm weer terug naar Duitsland. Zij overleed in 1947. Kroonprins Wilhelm heeft na de oorlog een rechtszaak tegen de Nederlandse staat aangespannen om een zogenaamde ‘Ontvijandingsverklaring’ te verkrijgen. Dat riep kwade reacties op, bijvoorbeeld in het communistische blad *De Waarheid*: wilde deze Duitser, wiens landgenoten vijf jaar lang verschrikkelijk hadden huisgehouden in Europa, nu in Nederland nog vrolijk in ‘zijn’ kasteel

⁴⁰³ ‘Der Tod Kaiser Wilhelm II.’.

⁴⁰⁴ Den Toom, *Wilhelm II*, 59.

⁴⁰⁵ Polygoon Hollands Nieuws, ‘De plechtige bijzetting van Wilhelm II’, 9 juni 1941. Zie NPS-De Oorlog, <http://deoorlog.nps.nl/page/mappen/780691/Vlucht+van+de+Duitse+keizer?afl=1&d=780266> (geraadpleegd op 10 januari 2012).

gaan wonen?⁴⁰⁶ De precieze toedracht rond deze kwestie en alle motieven voor het behoud van Huis Doorn zijn uitvoerig geanalyseerd in de scriptie van Ceciel Huitema uit 2007 (reeds verschillende keren genoemd). Pas in de jaren 1990 is het beheer en de organisatie van Huis Doorn als museum geprofessionaliseerd. Anno 2012 staat in Doorn een mooi gerestaureerd 'kasteel', waarin een bewogen geschiedenis tot leven wordt gewekt.

Deelconclusie

In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste gebeurtenissen wat betreft de relatie tussen ex-keizer Wilhelm II en het nationaal-socialisme in de periode 1930-1941 besproken. Er is sprake van een ambivalent beeld: enerzijds was Adolf Hitler via Hindenburg de opvolger van Wilhelm. Alle drie waren zij gedurende langere tijd de belangrijkste man in Duitsland. Anderzijds liet Wilhelm regelmatig zijn afkeer van Hitler en de algehele gang van zaken in Duitsland blijken. De ex-keizer leek in Doorn regelmatig op de spreekwoordelijke stuurman aan wal die bedacht wat hij anders of beter zou hebben gedaan dan hoge Nazi-functionarissen.

Het beeld dat Wilhelm van Hitler had, werd in belangrijke mate beïnvloed door wat Hermine, na terugkeer van haar vele reizen, hem vertelde. Twee keer bracht Hermann Göring een bezoek aan Huis Doorn, en toespraken van Hitler zelf werden in Doorn via de radio beluisterd (niet door Wilhelm zelf) of teruggelezen in de krant. Dienaren van Wilhelm vertelden de inhoud daarvan vervolgens aan hun heer. Op welke manier en hoe heftig Wilhelm daarop reageerde, sijpelde ook door naar de buitenwereld. Via Amerikaanse vrienden, zoals G.S. Viereck, werd internationaal bekend wat Wilhelm van de ontwikkelingen in 'zijn' land vond – hoe weinig nieuws dat vaak ook was.

Na een periode waarin het stiller werd op Huis Doorn en Wilhelm zich terugtrok, werd hij ziek en overleed hij op 4 juni 1941. De bijzettingsceremonie werd door Hitler aangegrepen om duidelijk te maken dat *hij* de nieuwe leider was. Met de dood van Wilhelm werd een tijdperk van Pruisische grandeur afgesloten. Dit zorgde voor heftige emoties bij leden van de oude garde, zoals de oorlogsveteraan Von Mackensen.

Het beeld van Wilhelm als zeer felle antisemiet wordt vooral door zijn biograaf Röhl met verve gepropageerd. Het meest opmerkelijk in dit verband is wel dat Wilhelm al in 1927 zou hebben gesuggereerd om de Joden te vergassen.

⁴⁰⁶ *De Waarheid*, 13 augustus 1947.

Conclusie

In deze scriptie is de beeldvorming rond het verblijf van ex-keizer Wilhelm II in Nederland aan bod gekomen, geconcentreerd rond een zestal thema's. Een beeld werd opgevat als een voorstelling die sterk gekleurd is door onder meer persoonlijke achtergronden van de waarnemer, interesses, belangen, groepsdruk en de hoeveelheid kennis die de waarnemer van het onderwerp bezit. Beeldvorming is sterk subjectief maar berust tegelijkertijd voor een belangrijk deel op feiten. Een van de grootste tegenstellingen wat betreft de bestudeerde bronnen en literatuur over Wilhelm betreft de autobiografie *Days in Doorn* van Wilhelms tweede echtgenote Hermine, waarin Wilhelm zeer positief wordt afgeschilderd, versus het werk van Wilhelm-biograaf John Röhl, die zowel ten aanzien van de Eerste Wereldoorlog, antisemitisme en het nationaal-socialisme Wilhelm in een uiterst bedenkelijke rol wegzet.

In hoofdstuk 1 kwam allereerst het beeld naar voren van Wilhelm als een vluchtende verliezer, machteloos tegenover binnenlandse ontwikkelingen in Duitsland zoals in de memoires van de kroonprins werd gesuggereerd. Bepalend hiervoor waren de manier waarop de reis van Spa naar Amerongen werd voorbereid en uitgevoerd, de volledige afhankelijkheid van de Nederlandse regering wat betreft de toelating van de keizer als asielzoeker, de getuigenissen over Wilhelms relatie met de Duitse legerleiding en het gedrag van duizenden toeschouwers langs de spoorbaan. Gedurende het verblijf van Wilhelm in Amerongen speelde angst voor uitlevering aan de geallieerden een grote rol, met als achtergrond artikel 227 van het Verdrag van Versailles. Wilhelmina en de Nederlandse regering hielden Wilhelm steeds de hand boven zijn hoofd. Door het simuleren van een ziekte werd doelbewust geprobeerd medelijden met Wilhelm op te wekken. Dit had succes. Daarnaast is ook een beeld ontstaan van Wilhelm als iemand die ondanks alles een nieuw bestaan wilde opbouwen en daarin werd geholpen door de familie Bentinck. Dankzij de memoires van Sigurd von Ilseman zijn de details daarvan overgeleverd. Voor de inwoners van Amerongen bleef het echter veelal een raadsel wat zich achter de kasteelmuren afspeelde. Het proces van normalisatie was in zoverre geslaagd dat verhuizing naar Huis Doorn mogelijk werd. Daar ontstond al vroeg het beeld van Wilhelm als profeet (onder meer van zijn eigen terugkeer als monarch), priester en breed geïnteresseerde banneling.

In het tweede hoofdstuk is onder meer op basis van dagbladen de relatief goede verstandhouding tussen Wilhelm en het Oranjestad uit de doeken gedaan. Viktoria Luise en Ilseman suggereerden dat Emma, Wilhelmina en Hendrik wel veel *wilden*, maar niet *konden*

doen voor Wilhelm. Dat Wilhelm en Hermine op hun beurt ijverig naar een huwelijkskandidaat voor prinses Juliana zochten, is een beeld dat pas door recent onderzoek aan de oppervlakte is verschenen. In de periode 1918-1941 is het naar alle waarschijnlijkheid in het publieke domein niet van belang geweest. Dat was wel het geval bij het huwelijk van Louis Ferdinand en Kira in 1938. Uit krantenverslagen en daarin afgedrukte foto's werd een beeld opgewekt van een vorst die ondanks het verkeren in ballingschap zijn stand probeerde op te houden.

In de periode tussen het overlijden van Auguste Victoria en Wilhelms hertrouw met Hermo, besproken in hoofdstuk 3, ontstond een beeld van Wilhelm als zielige, eenzame weduwnaar. Zowel in de dagboeken van dr. Haehner als die van Ilseman, en ook in Hermine's autobiografie, zijn daar zeer duidelijke aanwijzingen voor te vinden. Tegelijkertijd werd Wilhelm ook als een stijfkop beschouwd (een beeld dat al tijdens zijn keizerschap opkwam), die zich merkwaardig genoeg soms geheel liet inpalmen door volstrekt curieuze lieden: Frau von Rochow en Cornelia van Heemstra, maar ook schrijver F.K. Nowak en Hermann Göring. Bij de hertrouw met Hermine bestond in brede kring het beeld van Wilhelm als man die niet zonder vrouw kon, maar ook schijnbaar respectloos omging met zijn overleden eerste vrouw door niet de periode van hofvrouw in acht te nemen die normaal gesproken altijd gerespecteerd werd.

Het vierde hoofdstuk had Wilhelms zeventigste verjaardag (1929) als centraal thema. Wilhelm leek op dat moment iemand die vooral met zichzelf bezig was, met name door zelfpositionering in het boek *Meine Vorfahren*, en overige familieleden voornamelijk elkaar liet bezighouden. In de buitenwereld werd de beeldvorming rond deze verjaardag beïnvloed door noties van Wilhelm als filantroop en bijzonder geëerde inwoner van Doorn, door burgers en burgemeester vereerd met geschenken (zoals in de kranten te lezen viel). Het beeld dat op grond van Ilseman is geschetst, vertoont een heel ander karakter, namelijk dat van grote spanningen door de aanwezigheid en publicaties van auteur F.K. Nowak. Daarbij had Hermine een belangrijke rol gespeeld, maar op de verjaardag van Wilhelm zelf was zij tijdelijk buiten beeld: ze lag ziek te bed. Een ander image van de ex-keizer, dat eigenlijk pas in dit stadium (1929) met enige nadruk naar voren komt, is dat van een muziekliefhebber die door een componist (Röntgen) een handje wordt geholpen met het creëren van een analogie tussen de tijd van J.S. Bach en Frederik de Grote en Wilhelms eigen tijd. Het effect daarvan is discutabel te noemen: het pianowerk *In Babilone* is nooit in grote kring verspreid. Maar Wilhelms beroep op zijn grote voorbeeld Frederik de Grote is een constante in de beeldvorming over monarch in ballingschap. Dat werd door Wilhelm ook met verve

uitgedragen in de bijeenkomsten van de Doorner Arbeitsgemeinschaft waarin de *Königsgedanken* vaak centraal stond. Los van deze preoccupatie met het *droit divin* was Wilhelm een zeer breed geïnteresseerd en ontwikkeld mens. Dat beeld werd onder meer enthousiast gememoreerd door Hermine en diverse hoogleraren zoals prof. Böhl en gevoed door de jarenlange inzet van prof. Frobenius voor de D.A.G. Een typisch Duitse werklust en het genoegen om met specialisten op allerlei terreinen te converseren maakten in de optiek van Hermine Wilhelm tot het grote voorbeeld voor welhaast iedereen. Al werd in het *Utrechts Dagblad* melding gemaakt van de D.A.G-bijeenkomsten waren de sessies te veel bedoeld voor een select gezelschap en de onderwerpen te specialistisch van aard om in het ruimere publieke domein de beeldvorming van Wilhelm als wetenschapper verregaand te beïnvloeden. Ook werd in hoofdstuk 5 gewezen op letterlijke beeldvorming door Wilhelm: hij ontwierp een logo (het *D.A.G-Abzeichen*) dat zijn interesse voor de Oudheid en de ontwikkeling van het 'hakenkruis' illustreert.

De aansluiting naar hoofdstuk 6 is daarmee snel gemaakt, want daarin werd het beeld van Wilhelm als Nazi-sympathisant of juist als felle tegenstander van het nationaal-socialisme bestudeerd, een beeld dat bijzonder dynamisch is. Wilhelms beeld van Hitler en de ontwikkelingen in Nazi-Duitsland werd beïnvloed door de reisverhalen van Hermine en toespraken van Hitler. Hermann Göring, die tot twee keer toe een bezoek bracht aan Huis Doorn, hield zich wat op de vlakte wat zijn beeld van Wilhelm betrof. De ex-keizer kreeg eens steeds slechter beeld van Göring, terwijl Wilhelms beeld van Hitler wat meer leek te fluctueren. In de memoires van Ilseman komt Wilhelm vooral naar voren als een stuurman op de wal die politiek en militair-strategisch steeds beoordeelde of Hitler, maar ook Mussolini en Franco wel juist handelden naar zijn Pruisische militaire inborst. Door het vertrek en overlijden van verschillende personen waar Wilhelm lange tijd mee was opgetrokken en door de Duitse inval in Nederland trad opnieuw een periode van *Vereinsamung* in, waarin weinig nieuws werd toegevoegd aan het beeld van Wilhelm in het publieke domein. Dit liep uit op zijn ziekte en overlijden in juni 1941. De bijzettingsceremonie werd door Adolf Hitler aangegrepen om zich als Wilhelms opvolger te presenteren. Voor anderen was deze plechtigheid toonbeeld van het afgedane Pruisische keizerrijk.

Bronnen en literatuur

Primaire bronnen

Het Utrechts Archief, Utrecht

Archief ex-keizer Wilhelm II tijdens zijn verblijf in Nederland 1918-1941

Nederlands Muziek Instituut, Den Haag

Archief Julius Röntgen 1855-1932 (Nederlandse Muziekarchieven no. 107)

Gedrukte bronnen

Ilseman, Sigurd von, en Harald von Koenigswald, *Der Kaiser in Holland. Aufzeichnungen des letzten Flügeladjutanten Kaiser Wilhelm II. aus Amerongen und Doorn 1918-1923*. Deel 1 (München 1967).

Idem, *Der Kaiser in Holland. Aufzeichnungen aus den Jahren 1924-1941. Monarchie und Nationalsozialismus*. Deel 2 (München 1968).

Reuss, Hermine von, en George Sylvester Viereck, *Days in Doorn* (Londen 1928).

Rosner, Karl, *Memoires van kroonprins Wilhelm* (Amsterdam 1922, oorspronkelijke uitgave Stuttgart en Berlijn 1922).

Viktoria Luise, *Ein Leben als Tochter des Kaisers* (Göttingen-Hannover 1966, 7^e druk, oorspronkelijke uitgave Göttingen-Hannover 1965).

Wilhelm II, *Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878-1918* (Leipzig 1922).

Geraadpleegde dagbladen

De Indische Courant

De Tijd

de Volkskrant

De Waarheid

Het Centrum

Het Nieuws van den dag: kleine courant

Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië

Het Vaderland

Nieuwe Rotterdamsche Courant

Nieuwsblad van het Noorden

Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's courant

Nieuwe Tilburgsche Courant

NRC Handelsblad

The Daily Messenger

Secundaire literatuur

- Andriessen, J.H.J., 'De invloed van keizer Wilhelm op het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog', *Leidschrift* 20 (2005) nr. 3, 39-55.
- Andriessen, J.H.J., *Keizer Wilhelm II. Mythe en werkelijkheid* (Soesterberg 2007).
- Ashton, N. en D. Hellema, "Hang the Kaiser!" De Brits-Nederlandse betrekkingen en het lot van ex-keizer Wilhelm II, 1918-1920' in: D.A. Hellema, C. Wiebes en B. Zeeman (red.), *Buitenlandse Zaken. Vierde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek* (Den Haag 1998) 75-93.
- Boterman, Frits en Marianne Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur* (Hilversum 2003).
- Boven e.a., Graddy, *Keizer Wilhelm II. Admiraal van de Atlantische Oceaan* (Soesterberg 2008).
- Brückner (red.), Uwe, 'Das von Wilhelm II. im Exil gestiftete Gorgo-Abzeichen und die Gorgo-Becher der Doorner Arbeitsgemeinschaft (D.A.G.)', *Ordensjournal* 21 (2011) nr. 6.
- Carter, Miranda, *De ondergang van het oude Europa. Drie dynastieën, één familie en de weg naar de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 2010; oorspronkelijk *The three emperors: three cousins, three empires and the road to World War One*, Londen 2009).
- Clark, Christopher, *Kaiser Wilhelm II.* Uit de reeks *Profiles in power* (Londen 2000).
- Collectie Utrecht, 'Portret van Godard John Charles George graaf van Aldenburg Bentinck (1857-1940)'. Zie <http://www.collectieutrecht.nl/view.asp?type=object&id=63> (geraadpleegd op 14 februari 2012).
- Dassen, Patrick, 'De Eerste Wereldoorlog. De 'oercatastrofe' van de twintigste eeuw', *Leidschrift* 20 (2005) nr. 3, 7-23.
- Dunk, H.W. von der, *Twee burenen, twee culturen. Opstellen over Nederland en Duitsland* (Amsterdam 1994).
- Dunk, Thomas von der, 'De nieuwe kleren van de keizer. Trilogie over keizer Wilhelm deel 2', *De Republikein* 3 (2007) nr. 3, 58-63.
- Fasseur, Cees, *Wilhelmina: Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2003, 4^e druk).
- Hermans, Taco en Jan Kamphuis, *Huis Doorn: van kasteel tot landhuis*. Onderzoek ter voorbereiding op de restauratie (z.p. 1987).
- Huitema, Ceciel, *Nederlandse trots achter een Duitse façade. Motieven voor het behoud van Huis Doorn, 1945-1952* (masterscriptie Algemene Geschiedenis, Groningen 2007). Zie <http://www.geschiedenisgeschreven.nl/files/Scriptie%20Huis%20Doorn.pdf> (voor het laatst geraadpleegd op 18 februari 2012).
- Hollander, A.N.J. den, 'Het andere volk. Een verkenning van groepsoordeel en groepsbeeld' in: idem, *Visie en verwoording. Sociologische essays over het eigene en het andere* (Assen 1968, oorspronkelijk oratie Universiteit van Amsterdam, 20 mei 1946) 1-22.
- Hooff, Anton van, 'De neus van Wilhelmina. Stel: het staatshoofd was in 1940 op Nederlandse bodem gebleven', *De Republikein* 1 (2005) nr. 4, 51-55.
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Eerste Wereldoorlog. Deel 1: Voorspel* ('s-Gravenhage 1969).

- Kan, J.B., 'Verslag van de reis met de keizerlijke reis naar Maarn op 11 november 1918', gepubliceerd in: H.J. Scheffer, *November 1918 - Journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1968) 64-66.
- Katz, Jacob, *From prejudice to destruction. Anti-semitism, 1700-1933* (Cambridge etc. 1980).
- Keegan, John, *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001, 2^e druk, oorspronkelijk *The First World War*, Londen 1998).
- Kinder, Hermann, Werner Hilgemann en Manfred Hegt, *Atlas bij de wereldgeschiedenis. Deel 2 – Van Franse Revolutie tot heden* (Baarn 2006, 4^e druk, oorspronkelijke uitgave München 1966).
- Koelensmid-Garms, T.Bl., 'Max Friedländer over ons Wilhelmus', *Caecilia* 80 (1922) nr. 2, 23-24.
- Liempt, Ad van, *De oorlog* (Amsterdam 2010, 2^e druk).
- Macho, Eva, *Karl Friedrich Nowak (1882-1932). Sein Wirken als Kriegsberichterstatte, Autor und Verleger aus zeitgenössischer und heutiger sicht*. Europäische Hochschulschriften deel 1056 (Frankfurt am Main 2008).
- Mansel, Philip, en Torsten Rlotte (red.), *Monarchy and Exile. The politics of legitimacy from Marie de Médicis to Wilhelm II* (Basingstoke etc. 2011).
- Maser, Werner, *Hermann Göring. Hitlers janusköpfiger Paladin. Die politische Biographie* (Berlijn 2000).
- Moeyes, Paul, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam en Antwerpen 2001).
- Naerebout, Frits en Henk Singor, *De Oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis* (Amsterdam 2008, 11^e, geheel herziene druk).
- N.N., 'Der Tod Kaisers Wilhelms II.', afschrift uit een brief, 1941. Zie <http://www.wilhelm-der-zweite.de/essays/beerdigung.php> (voor het laatst geraadpleegd op 20 februari 2012).
- Paul, Herman, 'Distance and self-distanciation: intellectual virtue and historical method around 1900', *History and Theory - Theme Issue* 50 (2011) nr. 4, 104-116.
- Pierik, Perry en Henk Pors, *De verlaten monarch. Keizer Wilhelm II in Nederland* (Soesterberg 1999).
- Röhl, John C.G., *Wilhelm II. Der Weg in den Abgrund 1900-1941*. Derde deel van Röhl's omvangrijke Wilhelm-biografie (Nördlingen 2008).
- Sluis, Rolf ter, *De "Kaiser-quaestie": Nederland en de vlucht van Wilhelm II, november 1918-maart 1920* (eindscriptie Algemene Geschiedenis, Groningen 1994 / Doorn 1996).
- Smeets, Jos, *Marius van Houten. Marechaussee en diplomaat* (Amsterdam 2011).
- Stribrny, Wolfgang, 'Die "Doerner Arbeitsgemeinschaft" unter Kaiser Wilhelm II. im Urteil des Iranisten Herman Lommel', *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 36 (1984) nr. 3, 255-257.
- Strien, Pieter van, *Psychologie van de wetenschap. Creativiteit, serendipiteit, de persoonlijke factor en de sociale context* (Amsterdam 2011).
- Tames, Ismee, 'Oorlog voor onze gedachten'. *Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (dissertatie Universiteit van Amsterdam, Hilversum 2006).
- Toom, Friedhild den, *Wilhelm II in Doorn* (Doorn 2007).

- Toom, Friedhild den, en Sven Michael Klein, *Hermine – die zweite Gemahlin von Wilhelm II.* (Greiz 2007).
- Vis, Jurjen, *Gaudeamus. Het leven van Julius Röntgen (1855-1932). Componist en musicus* (dissertatie Universiteit van Utrecht, Utrecht en Zwolle 2007).
- Waite, Robert G.L., *Kaiser and Führer. A comparative study of personality and politics* (Buffalo en Londen 1998). *non vidi*
- Wilhelm II, *Meine Vorfahren* (Berlijn 1929).
- Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1962, 5e druk, oorspronkelijk z.p. 1959).
- Wolff, *Johann Sebastian Bach. Zijn leven, zijn muziek, zijn genie* (Utrecht 2000, oorspronkelijke Engelse editie: New York 2000).
- Zijl, Annejet van der, *Bernhard. Een verborgen geschiedenis* (Querido 2010).
- Zwaap, René, *Wilhelm II – de laatste Kaiser* (Amsterdam 1991).

Geraadpleegde personen en instanties

- Dhr. Cornelis van der Bas, conservator van Huis Doorn (5 februari 2012).
- Dhr. Hans van den Berg, germanist en rondleider van Huis Doorn (28 december 2011, 26 maart 2012, 15 en 24 mei 2012).
- Dhr. Javier López Piñón, Dutch Opera Academy (15 en 16 februari 2012).
- Drs. Julius Röntgen, germanist en kleinzoon van Julius Röntgen (18 mei 2012).
- Dr. Eberhard Straub, historicus (8 maart 2012).
- Dr. Jurjen Vis, biograaf van Julius Röntgen (21 mei 2012).
- Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog (zie www.ssew.nl) (21 mei 2012).
- Collegedag 'De Eerste Wereldoorlog', Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT), Amsterdam (20 april 2012).
- Prof. dr. Frits Boterman
- Prof. dr. Wim Klinkert
- Dr. Willem Melching
- Dr. Paul Moeyes
- Prof. dr. Friso Wielenga, directeur van het Zentrum für Niederlande-Studien van de Westfälische Wilhelms-Universität Münster (8 februari 2012).

Bijlage

1. Lijst met erudiete persoonlijkheden die Huis Doorn bezochten, op basis van Hermine von Reuss, *Days in Doorn*, 240-241.

<i>Persoon</i>	<i>Specialisatie / staat van dienst</i>
Hans Dahl	'lures the sea upon his canvas'
Alfred Schwartz	'painted marvellous portraits of the Kaiser and myself'
Rudolf Herzog	'war correspondent', his 'war poems were lyric torches'
Josef von Lauff	'the Kaiser's favourite playwright'
Rudolf Presber	'charms with his lyrics and taunts with his satire'
Joseph Schwarz	'the famous singer' (†1926) http://www.youtube.com/watch?v=7-3kU2PNy6M
Professor Stegeman, Professor Friedländer and Kirchhoff	'chamber singers and musicians'
Frau Clara Remmert	'the only surviving pupil of the immortal Liszt'
Börries von Münchhausen	[poet]
Frobenius	'unlocks for us the dark continents and wrests from them the secrets of perished civilisations'
Professor Bodo Ebhardt	'reconstructed Hohkönigsburg'
Professor Dörpfield [<i>sic</i>]	'conducted excavations with His Majesty in Corfu'
Professor Schulte	'reports on his excavations in Spain'
Bohrdt and Bock	'two celebrated marine painters'
Max Rabes	[c. 1864-1944, beroemd schilder]
Professor Hergesell	[Hugo Emil Hergesell, 1859-1938, befaamd weerkundige]